

Szegedi Tudományegyetem
Természettudományi és Informatikai Kar
Földtudományok Doktori Iskola
Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék

**A VÁROSI DEPRIVÁCIÓ TÉRBELISÉGE –
KONFLIKTUSELMÉLETI MEGKÖZELÍTÉS SZEGEDI
ESETTANULMÁNYOKKAL**

Doktori (PhD) értekezés

Boros Lajos

Témavezető

Prof. Dr. Becsei József nyugalmazott egyetemi tanár

Szeged
2008

Tartalomjegyzék

BEVEZETÉS.....	1
1. A DOLGOZAT FŐBB KÉRDÉSEI, CÉLJAI, HIPOTÉZISEI ÉS ALKALMAZOTT MÓDSZEREI.....	4
1.1. PROBLÉMAFELVETÉS ÉS INDOKOLTSÁG	4
1.2. A KUTATÁS FŐBB KÉRDÉSEI, CÉLJAI.....	10
1.3. HIPOTÉZISEK.....	11
1.4. AZ ADATGYŰJTÉS ÉS AZ ELEMZÉS SORÁN ALKALMAZOTT MÓDSZEREK	13
2. ELMÉLETI KERETEK, FŐBB FOGALMAK.....	15
2.1. A DOLGOZAT TÁRSADALOMELMÉLETI HÁTTERE: SZOCIOLÓGIAI ELMÉLETEK ÉS GEOGRÁFIAI ALKALMAZHATÓSÁGUK.....	15
2.1.1. Konszenzusalapú megközelítések a társadalomtudományban.....	16
2.1.2. Funkcionalizmus megjelenése a társadalomföldrajzban.....	19
2.1.3. A szimbolikus interakcionizmus.....	22
2.1.4. A szimbolikus interakcionizmus a társadalomföldrajzban	24
2.1.5. A konfliktuselméletek.....	24
2.1.5.1. A konfliktuselméletek születése	25
2.1.5.2. A modern konfliktuselméletek	26
2.1.5.3. A kritikák hatása és a szintézis igénye	30
2.1.6. A konfliktuselméletek a társadalomföldrajzban.....	31
2.2. A VIZSGÁLATBAN HASZNÁLT LEGFONTOSABB FOGALMAK	34
2.2.1. Depriváció, szegénység, hátrányos helyzet	35
2.2.2. Integráció	37
2.2.3. Szolidaritás.....	38
2.2.4. Underclass.....	39
3. HAGYOMÁNYOS ÉS ÚJ MEGKÖZELÍTÉSEK A VÁROSKUTATÁSBAN	41
3.1. AZ ELMÉLETI VÁLTOZÁSOK OKAI.....	42
3.2. A VÁROSKUTATÁS LEGFONTOSABB IRÁNYZATAI	43
3.2.1. A városi szegénység kutatásának kezdetei.....	43
3.2.2. Humánökológia	45
3.2.3. Neomarkista megközelítések.....	47
3.2.4. A város mint növekedési gépezet	55
3.2.5. Kulturális nézőpontok.....	58
3.2.6. Történeti-institucionalista megközelítések	62
3.2.7. Posztmodern urbanizmus	64
3.2.8. Globális megközelítések	66
3.3. AZ ELMÉLETEK ÉS FOLYAMATOK ÉRTÉKELÉSE	68
3.4. A VÁROSI DEPRIVÁCIÓRA HATÓ LEGFONTOSABB TÉNYEZŐK MAGYARORSZÁGON.....	71
4. A DEPRIVÁCIÓ TÉRBELISÉGE SZEGEDEN.....	75
4.1. SZEGED TELEPÜLÉSFEJLŐDÉSÉNEK FORDULÓPONTJAI	75
4.2. ESETTANULMÁNYOK A VÁROSI DEPRIVÁCIÓ SZEGEDI MEGJELENÉSEIRŐL.....	80
4.2.1. Kísérlet a depriváció kvantitatív vizsgálatára Szegeden	80
4.2.1.1. A depriváció mérhetőségének kérdései	80
4.2.1.2. Az esettanulmányban felhasznált adatok és az alkalmazott módszerek	83
4.2.1.3. Az objektív és szubjektív depriváció térbelisége Szegeden - az esettanulmány eredményei.....	87
4.2.1.3.1. Az „objektív” depriváció Szegeden	87
4.2.1.3.2. A szubjektív depriváció Szegeden	91
4.2.1.4. Az objektív és szubjektív depriváció Szegeden - összegzés.....	97
4.2.2. A térbeli kirekesztés, mint a depriváció szélsőséges formája Szegeden	99
4.2.2.1. Térbeli-társadalmi kirekesztés a magyarországi településeken	100
4.2.2.2. Az esettanulmány készítése során alkalmazott módszerek.....	101
4.2.2.3. Térbeli kirekesztés Szegeden: az esettanulmány eredményei.....	103
4.2.2.4. Következtetések a térbeli kirekesztéssel kapcsolatban	107
4.2.3. A depriváció megjelenése a szegediek mentális térképén.....	109
4.2.3.1. A esettanulmány készítése során alkalmazott módszerek	109
4.2.3.2. Szeged a mentális térképeken.....	111
4.2.3.2.1. A helyiek mentális térképe a városról.....	111

4.3.2.2.2. A város belső tagozódása az egyetemisták mentális térképein	114
4.3.2.3. Következtetések - a mentális térkép és a depriváció összefüggései	116
4.3. AZ ESETTANULMÁNYOK EREDMÉNYEINEK ÖSSZEFOGLALÁSA	116
ÖSSZEGZÉS.....	120
SUMMARY	125
FELHASZNÁLT IRODALOM	130
FELHASZNÁLT FORRÁSOK	144
KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS	145
MELLÉKLETEK	146

Bevezetés

A dolgozatban a városi deprivációt (megfosztottságot, hátrányos helyzetet) és a térbeli-társadalmi különbségeket értelmezzük konfliktuselméleti szemlélettel, és szegedi esettanulmányok segítségével bemutatjuk a konfliktuselméletek városföldrajzi használhatóságát.

Az elmúlt két évtizedben a hazai társadalomföldrajzot folyamatosan változó, bővülő tematika és az új megközelítések erősödése jellemzi. Nincs ez másként a településföldrajzban sem, amelyben az utóbbi két évtizedben jelentős szemléletváltás ment végbe. Ennek egyik oka a rendszerváltás előtti ideológiai korlátok megszűnése volt, amelyek nagyban meghatározták az addigi kutatások tematikáját, céljait. A szemléletváltás másik fontos oka az volt, hogy a piacgazdasági átmenet során addig nem tapasztalt jelenségek bukkantak fel a magyar településeken, amelyekre mind a településfejlesztési gyakorlat, mind a tudományos közvélemény válaszokat várt. A településföldrajzon belül különösen a városkutatás került szembe ezekkel a kihívásokkal.

A rendszerváltást követően ugyanis rendkívül gyors átalakulás indult meg a posztszocialista országok városaiban. Megváltoztak a tulajdonviszonyok, a privatizáció átalakította a lakáspiacot, a települések gazdaságát és társadalmát. Olyan folyamatok indultak meg viharos sebességgel a magyar városokban, mint a gettóképződés, vagy a dzsentrifikáció. Megjelentek, és erősen hatottak a globalizációs folyamatok, amelyek nem egy esetben markáns hatást gyakoroltak a településekre is, kialakítva a termelés és fogyasztás új tereit. (ENYEDI GY. 1998, KOVÁCS Z. 1998, CSATÁRI B. 2002, CSAPÓ T. 2005, KOVÁCS Z. 2006, KOVÁCS, Z. – ENYEDI, GY. 2006, SZIRMAI V. 2004, 2006) E változások számos új kutatást inspiráltak, hozzájárulva ezzel a magyar társadalomföldrajz tematikus és módszertani megújulásához.

A tematikus megújulás egyik jellegzetessége, hogy a hazai (és nemzetközi) városföldrajzi vizsgálatok érdeklődése egyre erőteljesebben fordul a városok belső folyamatai és a különböző városi, illetve városfejlődési konfliktusok felé. Gyakran kerülnek felszínre a településfejlesztés különböző szereplői közötti érdekek és a közöttük lévő konfliktusok. A településföldrajzzal foglalkozó szakemberek nem hagyhatják figyelmen kívül ezeket, hiszen az érdekek közötti konfliktusok nem mentesek a térbeli következményektől; befolyásolják a városrészek fejlődését, az egyes társadalmi csoportok sorsát, térbeli viselkedését. (TIMÁR J. 2002)

Dolgozatunkban a városokban megjelenő depriváció térbeli megjelenési formáit vizsgáljuk meg, és értelmezzük azokat, részben társadalomföldrajzi, részben társadalomelméleti-szociológiai szempontból, konfliktuselméleti alapokon. Értekezésünk célkitűzése ehhez kapcsolódóan az, hogy hozzájáruljon a magyar geográfia elméleti hátterének bővítéséhez. A magyar társadalomföldrajz többször felhánytorgatott hiányossága ugyanis a viszonylagos elmélettelenség¹, illetve ehhez kapcsolódóan a társadalomelméletek mellőzése. (CSÉFALVAY Z. 1988a, 1988b, BELUSZKY P. 1989, TIMÁR J. 2001b) Hazánkban elsősorban a szociálgeográfia müncheni koncepciójának alkalmazása során történtek elméleti adaptációs kísérletek - ez, mint arra később rámutatunk, a társadalomelmélet konszenzusalapú megközelítéseinek (az úgynevezett harmóniaelméleteknek) meghonosítását jelentette. A nyugati – elsősorban angolszász – társadalomföldrajz ugyanakkor az elmúlt években egyre bátrabban merített a társadalomfilozófia és szociológia (és más társadalomtudományok) területéről, erőteljes elméleti és módszertani kölcsönhatásba kerülve azokkal. (TIMÁR J. 2001b, 2007, BLUNT, A. 2003, JOHNSTON, R. 2003, PEET, R. 2006)

Az értekezés két fő logikai egységre bontható: egy elméleti és egy, az elméletek alkalmazását, érvényességét bemutató empirikus eredményeinket az esettanulmányokban összefoglaló részre. Szerkezetileg annyiban sajátos a dolgozat, hogy az elméleti részben nem követhettük az általánostól az egyediig vezető lineáris logikát, mivel a vizsgált kérdések több irányú megközelítést kívántak, és az elméleti rendszer egyes elemei egymásra is hatnak. Az esettanulmányok eltérő témája és módszertana azzal járt, hogy az azokhoz kapcsolódó kutatási előzményeket és módszereket külön-külön kellett áttekintenünk.

A disszertáció szerkezete a következő: kutatás indokoltságának és az alkalmazott módszerek bemutatása után bemutatjuk azt a fő társadalomelméleti szemléletet, amely alapvetően konfliktus- illetve harmóniaelméletekre osztja az egyes rendszereket. Ezt követően áttekintjük a városföldrajzi, illetve városszociológiai² kutatások fő irányzatait, azok változásait, különös tekintettel azokra a megközelítésekre, amelyek a munkánk fő értelmezési keretét jelentő konfliktuselméletekhez kapcsolódnak. Röviden bemutatjuk, hogyan jelent meg a szegénység, a depriváció, mint kutatási terület a

¹ Illetve az elméletet „helyettesítő” pozitivista szemlélet túlsúlya.

² Az angolszász társadalomtudományokban gyakran együtt értelmezik a két tudományterületet az urban studies (várostudományok) keretein belül.

társadalomtudományokban, és ezen belül milyen korábbi kutatások zajlottak a városföldrajz területén e témában.

A dolgozat második részében szegedi esettanulmányok segítségével mutatjuk be az általunk felhasznált konfliktusalapú megközelítés létjogosultságát. Az esettanulmányok bevezetéseként vázlatosan végigkövetjük Szeged városfejlődését, elsősorban a város belső differenciálódására koncentrálva. Ezt követően bemutatjuk, hogyan értelmezhető a kvantitatív megközelítés alapján a városi depriváció; az egyes városrészekre meghatározzuk a deprivációs index értékét, és ez alapján értelmezzük Szeged belső differenciálódását. Ezután egy kvantitatív és kvalitatív módszereket egyaránt alkalmazó esettanulmányban elemezzük a térbeli kirekesztés szegedi megjelenését, mint a városi depriváció olyan formáját, amely a hivatalos statisztikai adatok alapján nem vizsgálható. Végezetül egy kérdőíves felmérés és egy mentális térképes felmérés eredményei alapján bemutatjuk, hogy miként differenciálódik a város a lakosság és az egyetemi hallgatók véleménye alapján, milyen sztereotípiák kapcsolódnak az egyes városrészekhez.

A dolgozatban alkalmazott módszerek részben az interdiszciplináris jellegű megközelítés, részben pedig a vizsgált problémák összetett volta miatt többfélék. Az elméleti megközelítésben feldolgoztuk a vonatkozó hazai és nemzetközi (elsősorban angolszász) szakirodalmat, különös tekintettel a konfliktuselmélettel, illetve a modern várostudományokkal foglalkozó írásokra. Ezekben az esetekben a szakirodalmat forrásnak tekintettük, és tartalomelemzésnek alávetve összegeztük, csoportosítottuk a tanulmányokat. Az esettanulmányokban egyaránt használtunk kvalitatív és kvantitatív adatgyűjtési és elemzési módszereket. Az adatokat a KSH hivatalos statisztikáiból, kérdőíves és mentális térképes felmérésekből gyűjtöttük.

A terjedelmi korlátok miatt az ábrák többségét és a táblázatok egy részét a mellékletben helyeztük el. A könnyebb követhetőség miatt a számozásban nem a logikai sorrendet vettük figyelembe, hanem azt, hogy az egyes ábrák hogyan következnek egymás után – azaz a mellékletben elhelyezett ábrák számozása 10.-től, a táblázatoké pedig 5.-től indul.

1. A dolgozat főbb kérdései, céljai, hipotézisei és alkalmazott módszerei

Az elméleti keretek bemutatása és az esettanulmányok áttekintése előtt célszerű összefoglalni azokat a problémákat, amelyek a dolgozat kérdéseit indukálták, áttekinteni munkánk fő kérdéseit és céljait, illetve röviden felvázolni a dolgozat készítése során alkalmazott módszereket és az azokkal kapcsolatos problémákat. Mivel munkánk részben elméleti jellegű, ezért hipotéziseinket is ebben a részben ismertetjük.

1.1. Problémafelvetés és indokoltság

A dolgozatban konfliktuselméleti szempontból vizsgáljuk a városokban megjelenő térbeli-társadalmi különbségeket és az azokat létrehozó folyamatokat. Véleményünk szerint több, egymással részben összefüggő ok is indokolja a konfliktusalapú városkutatás létjogosultságát. Ezen okok részben tudományelméleti – illetve szemléleti, részben területfejlesztési illetve társadalompolitikai jellegűek. Az alábbiakban e felosztást követve kifejtjük az elméleti rész, majd az esettanulmányok indokoltságát.

Tudományelméleti és tudományos szemléleti szempontból a nemzetközi kutatások változó szemléletmódja és a magyar társadalomföldrajz tematikus átalakulása adja a dolgozat indokoltságát, amely az 1970-es évektől indult meg, és számos változást hozott módszertanilag, szemléletileg és a kutatások tematikájában is. (BECSEI J. 1989, MÉSZÁROS R. 2000, TIMÁR J. 2007)

A nemzetközi folyamatok alapján elmondható, hogy a társadalomföldrajzi kutatásokban egyre inkább teret nyer a társadalomelméletek alkalmazása, hiszen az elmúlt évtizedek átalakulási folyamatoként a geográfia egyre erősebben kapcsolódik a társadalomtudományokhoz. A földrajz humanisztikus³ illetve kulturális⁴ fordulata következtében széles körben teret nyertek a korábban csak a filozófiában, szociológiában alkalmazott elméleti teljesítmények, és folyamatos konvergencia

³ A társadalomföldrajz 1960-as évektől végbemenő fordulata, aminek következtében az elemzésekben nagyobb teret szenteltek az embernek, és annak, hogy miként érzékelik a világot. (MÉSZÁROS R. 2000, KNOX, P.-PINCH, S. 2006)

⁴ A társadalomtudományokban az 1980-as években megkezdődött, és az 1990-es években kiteljesedő elméleti fordulat, amelynek hatására a társadalomföldrajzban az antropológiai kultúraértelmezés tevedt el, amely kultúra alatt a közös értelmezéseket érti, és kulcsfontosságúnak tartja ezek megértését. Mindezek következtében a társadalomföldrajz minden területén új témák és megközelítések jelentek meg, amelyek a kultúrához kapcsolódva vizsgálják a jelenségeket. (KNOX, P.-PINCH, S. 2006)

figyelhető meg az egyes társadalomtudományok és a földrajz tematikájában; a geográfusok egyre nagyobb figyelmet szentelnek a kulturális formák és gyakorlatok vizsgálatának, míg a térbeliség, a térbeli megközelítés egyre fontosabb más tudományok számára. (MÉSZÁROS R. 2000, TIMÁR J. 2001b, 2007, JOHNSTON, R. 2003, BLUNT, A. 2003, PEET, R. 2006, BOROS L. 2007a) Az ezek háttérét képező elméletek azonban eddig viszonylag kevés hatást gyakoroltak a magyar városföldrajzra. (TIMÁR J. 2002)

A „nyugati” városföldrajzi kutatások fontos jellegzetessége továbbá, hogy az elmúlt évtizedekben középpontba került a társadalmi igazságosság kérdése, és a marginalizálódó csoportok helyzete. Gyakori vizsgálati téma volt – és ma is az - a legszegényebbek, illetve a különféle marginalizálódó, esetleg deviáns csoportok (pl. hajléktalanok, prostituáltak, bevándorlók, etnikai, vallási, vagy szexuális kisebbséghez tartozók stb.) elkülönülése, térbeli kirekesztése, sajátos térpályáik, a fokozódó nagyvárosi szegregáció, vagy az egyes, peremre került társadalmi csoportok érdekérvényesítő képessége a településfejlesztésben. (WOLCH, J.R.-RAHIMIAN, A.-KOEGL, P. 1993, GLEESON, B. 2001 HUBBARD, P. 1998, 2004, PEACH, C. 2006, HOLLOWAY, S.L. 2005)

A hazai átalakulási folyamatok jellemzője, hogy a korábban kizárólagosan gazdaságföldrajznak nevezett részdiszciplína átalakulási folyamata során a tudományterületet egyre gyakrabban társadalomföldrajzként emlegették – mintegy jelezve azt a tematikai és szemléletbeli változást, amelynek során a geográfia a társadalom egy alrendszerére összpontosító vizsgálatok helyett a társadalom egészének térbeliségét helyezte előtérbe. (TÓTH J. 1990, TIMÁR J. 2007, PÁL V.-TÓTH J. 2007)

Az átalakulási folyamat eredményeképpen számos új témával, megközelítéssel vagy éppen módszerrel gazdagodott a magyar földrajz, új „szakgeográfiák” születtek. (MÉSZÁROS R. 2000, TIMÁR J. 2001b, 2007) Ez olyan új irányzatok hazai születésével is együtt járt, mint például a feminista földrajz (TIMÁR J. 1993, 1998), az egészségföldrajz (PÁL V. 1996, 1999, 2005, 2006), a behaviorista geográfia (CSÉFALVAY Z. 1990, KISS J.-BAJMÓCY P. 1996) vagy a sportföldrajz (BÁNHIDI M.-FARKAS J. 2002). A depriváció, a hátrányos helyzetben lévők vizsgálata azonban a nemzetközi társadalomföldrajzi kutatásoktól eltérően mindeddig viszonylag kevés figyelmet kapott, és a szociológia fókuszában volt. Napjainkra azonban ismét markáns igények mutatkoznak olyan kutatásokra, amelyek – reflektálva a reálfolyamatokra – az elmúlt években a szociológiában folytatott elitkutatásokat kiegészítve a szegénységet, kirekesztettséget és különösen annak térbeli vonatkozásait állítják a középpontba. A földrajz, mint a tér

tudománya számára fontos kihívás, hogy választ tud-e adni a reálfolyamatok felvetette kérdésekre, és versenyképes tud-e lenni más diszciplínákkal szemben.

Az 1960-as évektől újra megerősödő magyar szociológia egyik legfontosabb területe volt a (hivatalosan egyébként nem létezőnek tekintett) hazai szegénység vizsgálata. E területen számos olyan eredmény is született, amelyet a geográfia is hasznosíthatott, mint például SZELÉNYI I. városszociológiai vizsgálata, amelyekben rámutatott a hazai lakáselosztási rendszer igazságtalanságaira, amelyek például a településhálózaton belül is különbségeket mutattak. (SZELÉNYI I. 1990a, 1990b, TIMÁR J. 2003b) Említést érdemelnek még KEMÉNY I. (1972) KOLOSI T. (1987), FERGE ZS. (1969, 1991), vagy BOKOR Á. (1987, 1988) rétegződésvizsgálata, illetve szegénységkutatásai, amelyekben a hagyományos kérdőíves felmérések mellett például többváltozós statisztikai elemzések segítségével vizsgálták a magyar társadalom rétegződését, illetve a szegények számát. E kutatások kimutatták, hogy a hivatalosan hangoztatott állásponttal szemben Magyarországon igenis létezik szegénység, és az 1980-as évekre nyilvánvalóvá vált, hogy létezik hajléktalanság is, és kialakulóban van az underclass: azoknak a csoportja, akik tartósan nem tudnak bekapcsolódni a társadalmi újratermelés rendszerébe. (FERGE Zs. 2000, 2002, ANDORKA R. 2006)

Bár kisebb súllyal, mint a szociológiában, de a szegénység problematikája megjelent a magyar társadalomföldrajzban is, elsősorban mint a jövedelmi és életminőségbeli különbségek vizsgálatának egyik pólusa. (BECSEI J. 1983b, MAJOR K.-NEMES NAGY J. 1999, NEMES NAGY J. 1990, 1999, JAKOBI Á. – KISS J.P. 2003) A rendszerváltás előtt több földrajzi vizsgálat is foglalkozott a városi életkörülmények kérdésével, ám az 1990-es évektől az ezirányú kutatások némiképp háttérbe szorultak.

Dolgozatunk megközelítését és témáját tekintve az említett változási folyamatokhoz kíván kapcsolódni azáltal, hogy a magyar geográfiában viszonylag kevésbé elterjedt konfliktuselméleti megközelítést használjuk, illetve hogy a városi szegénység, a depriváció kérdését helyeztük vizsgálataink középpontjába.

Gyakorlati, területfejlesztési szempontból a dolgozat törekvéseit az Európai Unióhoz kapcsolódó terület- illetve városfejlesztési törekvések támasztják alá.

Az EU-ban az 1990-es évektől erősödött meg a különféle társadalompolitikai, szociális kérdések szerepe. (FARKAS B-VÁRNAY E. 2002, KRÉMER B. 2003) Mára az Európai Unió különösen nagy hangsúlyt fektet a szociális kérdésekre, a társadalmi feszültségek kezelésére. Ennek megfelelően az uniós politikákban (például az URBAN I. és URBAN II. programok) és az azokhoz kapcsolódó dokumentumokban (például az

ESDP-ben vagy az Európai Szociális Chartában) egyre hangsúlyosabban jelenik meg a városi társadalmakhoz kapcsolódva az esélyegyenlőség, vagy a térbeli kirekesztés kérdése. (ESDP 1999, FERGE Zs. 2001, KRÉMER B. 2003, SOÓKI-TÓTH G. 2005, BARÁTH G.-SZÉPVÖLGYI Á. 2007)

Az EU törekvései arra épülnek, hogy a növekvő jövedelmi és életstílusbeli különbségek tükröződnek a lakás és lakóhely iránti eltérő igényekben. Különbözőek a lehetőségek is, amelyekkel az előbbi igények kielégíthetők, mindez pedig lakóhelyi szegregációhoz vezet. Fokozottan fennáll a társadalmi kirekesztés veszélye ott, ahol a hátrányos gazdasági helyzet, a munkanélküliség és a társadalmi megbélyegzettség olyan területeken jelentkezik együtt, amelyeket gyakran még kulturális és etnikai különbségek is jellemeznek, és amelyek lakóiktól rendkívül nagyfokú integrációs erőfeszítéseket kívánnak. (ESDP 1999, FERGE Zs. 2001, KRÉMER B. 2002) Az európai városokban nem olyan erős a gettósodás vagy a szegregáció, mint az észak-amerikai nagyvárosokban, de a társadalmi feszültségek növekedése, amely részben a bevándorlással, részben a politikai rendszerváltozásokkal hozható összefüggésbe, erősíti a társadalmi elkülönülés problémáját. (ESDP 1999, KOVÁCS Z.-SZIRMAI V. 2006, SZIRMAI V. 2006) A felsorolt tényezők mindegyike érdekellentéteket vet fel, amelyeket a településpolitikának kezelnie kell. Különösen élesen jelentkezhethet a rövid távú hasznot kereső piac és az általában a hosszabb távú, fenntartható fejlődésben érdekelt helyi közösségek ellentéte. (BOROS L.-HEGEDŰS G.-PÁL V. 2007)

Társadalompolitikai szempontból napjaink globális gazdasági folyamatai és a piacgazdaság kihívásai szintén alátámasztják, hogy lényeges a városi társadalmi problémákkal, ezen belül a deprivációval foglalkoznunk.

Több jel is arra mutat, hogy a növekvő szegénység, a polarizálódó társadalomszerkezet nem kizárólag a magyarországi gazdasági-politikai átalakulás eredménye. Bizonyos értelemben a nyugati jóléti állam, és annak intézményei is kudarcot vallottak, vagy legalábbis gondokkal küzdenek. Erre engednek következtetni a világ számos országában növekvő szociális és jövedelmi különbségek, a tartósan szegény rétegek magas aránya, és az egyes társadalmi csoportok között fennálló jelentős különbségek az érvényesülés lehetőségeit tekintve. (GIDDENS, A. 1998, FERGE Zs. 2000, ESPING-ANDERSEN, G. 2006, SZALAI E. 2006a, 2006b)

Mindezek oka egyrészt természetesen demográfiai: a nyugat-európai országok öregedő népessége miatt egyre nagyobb teher hárul az aktív korú népességre, amelyet a fejlődő országokból érkező bevándorlással igyekeznek enyhíteni. Ugyanakkor azt sem

szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a kapitalizmus folyamatosan újratermeli a szegénységet, aminek következtében tartósan kialakul egy olyan réteg, amely nem képes a társadalom életébe és a fejlődésbe bekapcsolódni. Mások pedig időről-időre ugyan kilépnek a szegénységből, de ez csak átmeneti, és hamarosan ismét a nélkülözők közé tartoznak. (ESPING-ANDERSEN, G. 2006, FERGE ZS. 2002, 2006)

A rendszerváltást követően a magyar társadalomban a városi szegénység új formái jelentek meg, és felerősödtek a polarizációs és szegregációs tendenciák, és a szegénység Magyarország egyik legfontosabb társadalmi problémájává vált. A „hagyományos” szegénység mellett a leszakadó rétegek új típusai is megjelentek, és a rendszerváltással az etnikai szegénység is erősödött. Már 1990 előtt is nyilvánvaló volt a roma népesség átlagosnál rosszabb jövedelmi, életminőségbeli helyzete, amely az elmúlt valamivel több mint másfél évtizedben tovább romlott. (KEMÉNY I. et al 2004, LADÁNYI J.-SZELÉNYI I. 2004, ANDORKA R. 2006)

Az 1990 utáni időszakban az egyes társadalmi csoportok érvényesülése nagyrészt azon múlt, hogy miként tudnak alkalmazkodni a piaci viszonyokhoz, ez pedig fokozta a társadalmi és térbeli differenciálódást a településeken belül. (WECLAWOWICZ, G. 1998, BÓDI F.-BŐHM A. 2000) A rendszerváltás így a gazdasági globalizáció folyamatával, és ehhez kapcsolódóan a neoliberális gazdaságpolitika térnyerésével olyan társadalmi erőteret hozott létre, amelyben a társadalom egyes csoportjai tehetetlenek lettek, érdekérvényesítő képességük gyakorlatilag megszűnt. A változások ráadásul drámai gyorsasággal zajlottak le, ami különösen megnehezítette az azokhoz való alkalmazkodást. (KOVÁCH I. 2002, SZALAI E. 2006a) A leszakadó rétegek marginalizálódása erősödött, egy olyan töredezett társadalomszerkezetet hozott létre, amelyben gyakran a kirekesztettek magára hagyottsága a jellemző. (SZALAI J. 2002)

A helyi társadalmak elmúlt években tapasztalható fragmentálódása növeli a konfliktusok esélyét, és végső soron gátolja a (társadalmilag fenntartható) fejlődést. (BŐHM A. 1984, 1996) Ennek következtében véleményünk szerint a városok belső differenciálódása, a szegregáció vizsgálata az elkövetkező évek egyik legfontosabb feladata a társadalomföldrajz, a városföldrajz számára. Ismert az a tény, hogy a rosszabb szociális helyzet nagyban meghatározza a jövőt: a szegények, elmaradott környezetből érkezők iskolai végzettsége alacsonyabb, ezáltal egyféle „kasztosodás” veszélyével állunk szemben, hiszen a „szegénység körforgásából” rendkívül nehéz kilépnie az egyénnek. (BOURDIEU, P 1978, JOHNSTON, R.J. 2000, ANDORKA R. 2006)

A tapasztalatok szerint a helyi társadalom sokszínűsége segít abban, hogy minél többféle tevékenységben részt tudjon venni az adott közösség. Egy működő helyi közösség szerveződésében a részvétel, a kooperáció és az integráció azok a dimenziók, amelyek a legmagasabb szintet képviselik. A szegregáció esetén azonban a nyertesekre és vesztesekre oszló helyi társadalom számos problémával kénytelen szembenézni. (PÁL L. 1984, BÖHM A. 2002, ENYEDI GY. 2002)

Végezetül meg kell indokolnunk, miért Szegedet választottuk a konfliktuselméletek alkalmazhatóságát szemléltető esettanulmányaink helyszínéül. A város ugyanis nem tartozik a szélsőségesen deprivált települések közé, és sem a közvélekedés, sem a szakmai közvélemény nem tartja számon „konfliktusos” városként. Úgy véljük, ha sikerül igazolni Szegeden a depriváció különböző típusainak megjelenését és a hozzájuk kapcsolódó konfliktusok létét, akkor következtetéseink általánosabb érvényűek lehetnek, mintha egy olyan várost választottunk volna, amelynek a fejlődése az elmúlt években, évtizedekben éles konfliktusokkal terhelt volt. Véleményünk szerint ez utóbbi esetben az elméletek helyi alkalmazhatósága akár evidensnek is tekinthető lenne, ám nem bizonyítaná szükségszerűen, hogy a kauzális érvényesség egyben általános érvényességre is igényt tarthat.

Korábbi vizsgálatunkban (BOROS L.-HEGEDŰS G.-PÁL V. 2006) bemutattuk, hogy a globális változások a településhierarchiában a vízesésszerű innováció-terjedés logikáját követve jelennek meg, azaz a magasabb szinteken előbb és markánsabban jelentkeznek. Így a magyar településhálózat felső szintjén lévő Szegeden nagyobb valószínűséggel jelennek meg olyan, a globális folyamatokhoz kapcsolódó jelenségek, mint a kirekesztés, vagy az erősödő polarizáció.

Ugyanakkor az elmélethez kapcsolódó logikai megfontolásokon túl kézenfekvő volt a város kiválasztása az egyik esettanulmányhoz kapcsolódóan. A koldulás belvárosból történő kitiltása véleményünk szerint kiváló példát jelent a térbeli kirekesztésre, amely a városi térbeli konfliktusok egyik súlyos, és elterjedt fajtája – nem csak Magyarországon, hanem szerte a világon cél az „oda nem illő elemek” távoltartása a városok reprezentatív részétől.⁵ (HAVASRÉTI J.-NIEDERMÜLLER P. 2005)

⁵ Erre több próbálkozás történt és történik a fejlett országokban, Franciaországban például felvetődött, hogy betiltsák a koldulást.

1.2. A kutatás főbb kérdései, céljai

A dolgozat szerkezetéből adódóan kérdéseink és céljaink is két csoportra oszthatók. Az elméleti jellegű kérdéseink közül a bevezetőben említettek alapján a dolgozat központi kérdése az, hogy milyen elméleti keretben értelmezhetők a szegénységhez és kirekesztettséghez kapcsolódó városi társadalmi folyamatok? Melyek azok a fő elméleti megközelítések, amelyek a városkutatásban az elmúlt évtizedekben megjelentek, és miben különböznek a mai napig széles körben használt korábbi felfogásoktól? Ehhez kapcsolódóan azonban több részkérdés is felmerül. Hogyan kapcsolható össze a más társadalomtudományokban elterjedt konfliktuselméleti megközelítés a társadalomföldrajzzal? Melyek napjaink városkutatásának főbb irányzatai? Az új irányzatokban milyen mélységben jelenik meg – illetve egyáltalán megjelenik-e a konfliktusok kérdése? Melyek azok a folyamatok, amelyek a nyugati városfejlődés tapasztalatai alapján hazánkban is megjelentek, illetve a jövőben megjelenhetnek?

A fenti kérdések megválaszolásán kívül célunk az is, hogy a magyar társadalomföldrajzi kutatásokhoz egy nagyjából elméleti jellegű munkával járuljunk hozzá, ezzel esetleg további kutatásokat, illetve vitákat indukáljunk.

Az esettanulmányok kapcsán célunk volt, hogy bemutassuk a dolgozatban felvázolt konfliktuselméletek adaptálhatóságát. Az empirikus jellegű második rész fő kérdése, hogy kiválasztott esettanulmányokban miként jelenik meg a depriváció és a társadalmi konfliktus egy kiválasztott magyar nagyváros, Szeged esetében. Ez a fő kérdésünk is tovább bontható részkérdésekre, amelyekre az egyes esettanulmányok adnak választ. Milyen térbeli jellegzetességei vannak a deprivációnak? Milyen módszerekkel vizsgálható a depriváció térbelisége egy településen belül? Hogyan jelenik meg a térbeli kirekesztés egy konkrét példában, a társadalmon kívül rekedtek (koldusok, hajléktalanok) esetében? Hogyan jelenik meg a terekhez kapcsolódó sztereotípiákban a depriváció? Milyen módon lehetséges vizsgálni a potenciális deprivációs tereket?

A dolgozat fő célkitűzése e kérdések alapján az, hogy felvázoljon és empirikus vizsgálatokban alkalmazzon egy olyan elméleti keretet, amely felhasználható a magyar településkutatásban, és segíti a területi tervezés, a várospolitikai munkáját, és egyben hozzájárul a társadalomföldrajz elméleti hátterének bővüléséhez. Célunk továbbá, hogy

bemutassuk azokat a módszertani eszközöket, amelyekkel vizsgálható a depriváció térbelisége.

1.3. Hipotézisek

A dolgozat szerkezetéből adódik, hogy miként a kérdéseink, a hipotéziseink is két fő csoportra oszthatók: az elméleti kérdésekhez, illetve az esettanulmányokhoz kapcsolódó hipotézisekre. A két csoportba tartozó hipotézisek természetesen összefüggenek egymással.

Az elméleti kérdésekhez kapcsolódó hipotéziseink a következők:

- Fő elméleti hipotézisünk szerint a különböző társadalomelméletek felhasználhatóak a geográfiai kutatásokban is, annak ellenére, hogy ezek eredetileg többnyire kevés térbeli vonatkozással rendelkeznek. A megfelelő adaptáció után ugyanis alkalmassá tehetők arra, hogy felhasználva őket releváns térbeli elemzéseket készíthessünk.
- Feltételezésünk szerint a konfliktuselméleti megközelítés erőteljesen hat a nemzetközi városföldrajzban és városszociológiában, felváltva a korábban a városkutatásokban uralkodó, konszenzus alapú megközelítéseket, ugyanakkor a hazai elemzésekben kevésbé vannak jelen az új megközelítések.
- A konfliktusalapú megközelítések alkalmasak arra, hogy a városi társadalmi folyamatokat, a különböző szereplők térformáló, „tértermelő” szerepét vizsgáljuk, felhasználva egy olyan térértelmezést, amely a tér társadalmi termelésének kérdésére helyezi a hangsúlyt, és a tér és társadalom folyamatos kölcsönhatására, feladva a pozitivistá földrajz passzív térszemléletét.
- A településeken belüli érdekkonfliktusok térbeli vonatkozásokkal rendelkeznek, így számot tarthatnak a geográfiai kutatás érdeklődésére, illetve lehetséges társadalomföldrajzi szemlélettel és módszerekkel a szegénység, a depriváció vizsgálata.

Az empirikus kérdésekhez kapcsolódó hipotéziseink a következők:

- Bár az elméletek többsége a nagyvárosokat, világvárosokat helyezi érdeklődésének homlokterébe, hipotézisünk szerint a városok belső differenciálódása hasonló módon, és hasonló okokra visszavezethetően történik világszerte. Ezek a konfliktusok megjelennek Kelet-Közép-Európában, így Magyarországon is, és nem

korlátozódnak csupán a nagyvárosokra, hanem különböző formában a településhierarchia alacsonyabb szintjein is megfigyelhetők.

- A hazai városfejlődést meghatározó folyamatokban egyenlőtlen a hatalom megoszlása az egyes szereplők között: a civil szektor, a lakosság háttérbe szorul a változásokat meghatározó külső nonprofit szereplők (állam, EU), illetve a globális tőke érdekei mögött. Ennek következtében a város fejlődését - a nyugati tendenciákhoz hasonlóan - erőteljesen meghatározzák a kapitalizmus erői, amellyel szemben csak gyengén érvényesül a helyi társadalom szolidaritása.
- A fentebbi hipotézisekből adódik, hogy Szeged 1990 utáni városfejlődése is különféle, nyílt és rejtett konfliktusokkal terhelt folyamat, amelynek következtében a városon belüli differenciálódás során különböző mértékben deprivált és privilegizált területek jöttek létre.
- A különböző és egymással ütköző érdekek következtében Szegeden létezhet a térbeli kirekesztéshez kapcsolódó konfliktus, amely feltételezésünk szerint a neoliberális, elsősorban a versenyképességet középpontba állító városfejlesztési szemlélet következtében jön létre, amely a Belváros jövedelemtermelő képességét szem előtt tartva igyekszik azt megóvni a szerinte oda nem illő elemektől.
- Feltételezhető, hogy a depriváció térbelisége nem természetes, ökológiai⁶ folyamatokként jön létre, hanem a településpolitikai résztvevőinek tevékenysége alapján. A térbeli különbségek fenntartása nem csak a gazdasági és politikai elit szándéka, hanem a lakosság körében is erős törekvés van minderre. Ezt konfliktuselméleti alapon úgy értelmezzük, hogy a lakosság „oldalt választott” a konfliktusban, a hatalommal rendelkezők oldalát, legitimálva ezzel a különbségek fenntartására, vagy a térbeli kirekesztésre irányuló hajlamot. HABERMAS, J. (1980) nyomán ez úgy értelmezhető, hogy működésbe léptek azok a mechanizmusok, amelyek a kapitalizmus változtatás nélküli fenntartását szolgálják.
- Ehhez kapcsolódik az a feltételezésünk, hogy a térbeli különbségek alapja részben tudati: a deprivált terek már a településsel ismerkedők mentális térképein is megjelennek, míg a tartósan városban élők számára negatív képzettársítással párosulnak és egyfajta szimbolikus kirekesztést tapasztalhatunk e terekhez kapcsolódóan, amely a szegedi térhasználatban is megjelenik.

⁶ Ez alatt a Chicagói Iskola ökológiai felfogását értjük, amely azt feltételezi, hogy a városrészek fejlődése olyan természetes folyamat, amelyet a társadalomban működő természeti törvények határoznak meg, és nincs benne szerepe például a településpolitikának.

1.4. Az adatgyűjtés és az elemzés során alkalmazott módszerek

A vizsgált kérdések interdiszciplináris jellege többféle kutatási módszer alkalmazását kívánta meg. Így egyaránt alkalmaztunk kvalitatív és kvantitatív módszereket attól függően, hogy a vizsgált téma, részkérdés megválaszolásához melyik adhatja a legkielégítőbb választ. Az egyes módszerek együttes alkalmazását azért is szükségesnek tartottuk, hogy a „terepközei” és „terep távoli” módszerek erősségeit egyaránt ki tudjuk használni, illetve hogy amennyire lehetséges, ezek gyengeségeit kiküszöböljük. (LETENYEI L. 2004)

Az elméleti kérdésekkel foglalkozó fejezetek elkészítése során felhasználtuk a társadalomelméleti illetve hazai és nemzetközi városföldrajzi, városszociológiai szakirodalmat. A feldolgozás során ezeket forrásnak tekintettük, és elvégeztük az összegyűjtött irodalom tartalomelemzését.

A felhasznált irodalom tematikusan három csoportra osztható: az első csoportba a társadalomelméleti munkák tartoznak, amelyek között felhasználtunk eredeti forrásanyagokat, adaptációkat, és utólagos értékeléseket is. A második csoportba a városszociológiai, városföldrajzi elméletekkel foglalkozó munkák tartoztak. A feldolgozott irodalom harmadik csoportját azok a tanulmányok és monográfiák jelentették, amelyek az empirikus településkutatások eredményeit foglalják össze.

A társadalomelmélet geográfiára ható irányzatait bemutató részben a vonatkozó forrásmunkák és azok adaptációi alapján felvázoltuk a későbbi elemzések általános elméleti háttérét, és megvizsgáltuk, hogy az egyes irányzatok hogyan jelennek meg a nemzetközi (elsősorban angolszász) és magyar társadalomföldrajzi kutatásban.⁷

A városkutatások irányzatait bemutató részben a szakirodalom témái, megközelítései és módszerei képezték a vizsgálat tárgyát, így tartalomelemzést végeztünk a nemzetközi és hazai városkutatás elméleti és empirikus irodalmán, és megkíséreltük ezeket csoportosítani, összevetni, illetve elhelyezni a korábban felvázolt társadalomelméleti keretben. Emellett röviden áttekintettük az egyes irányzatok hazai hatását.

Az esettanulmányokhoz kapcsolódó adatgyűjtés során a hivatalos statisztikákon kívül több kérdőíves felmérés⁸ eredményeit is feldolgoztuk, amelyet egy, egyetemisták körében végzett mentális térképes vizsgálat eredményeivel egészítettünk ki. Így

⁷ E téma kifejtése a dolgozat terjedelmi korlátaiból adódóan csak vázlatos lehetett.

⁸ Ezek részletes ismertetését a dolgozat azon részeiben végezzük el, ahol az adott felmérésből származó adatokat felhasználtuk.

feldolgoztuk a 2001. évi Népszámlálás szegedi városrészekre vonatkozó azon adatait (pl. foglalkoztatottsági szerkezet, lakásállomány stb.), amelyek véleményünk szerint használhatóak voltak a depriváltság vizsgálatára.

A kérdőíves felmérések közül egyrészt az SZTE Szociológia Tanszékének évente végzett „Szeged kutatásait” használtuk fel - elsősorban a 2004-es és a 2007-es felmérés adatait⁹. Ez utóbbi felmérés területileg reprezentatív vizsgálat volt, így lehetőséget nyújtott az egyes városrészek (az önkormányzati egyéni választóköri területek) összehasonlítására. Emellett saját, telefonos kérdőívezést, és mentális térképes vizsgálatot is végeztünk¹⁰.

Végezetül adatforrásként felhasználtuk a Délmagyarország című napilap írásait, illetve a szegedi közgyűlés jegyzőkönyveit.

Az elemzések során az eltérő adatgyűjtési technikák alkalmazása miatt szintén eltérő módszereket kellett alkalmaznunk. Az egyes kérdőíves felmérések adatait matematikai-statisztikai módszerekkel dolgoztuk fel, oly módon, hogy az elemzés során az összehasonlíthatóság miatt a legtöbb esetben standardizált adatokat használtunk. Az elemzés során használtunk paraméteres (pl. korrelációs számítás) és nem paraméteres (pl. rangkorreláció-számítás, Chi-négyzet próba) eljárásokat, illetve többváltozós statisztikai eljárást (főkomponenselemzést). Ahol lehetséges volt, igyekeztünk időbeni összehasonlítást tenni, illetve az egyes városrészekről származó adatokat összevetni. A kérdőívek adatainak feldolgozását megnehezítette, hogy az egyes felmérések kérdései csak kevés esetben egyeztek, így a longitudinális összehasonlítás lehetőségei korlátozottak voltak.

A mentális térképeket két lépésben dolgoztuk fel. Első lépésben a kérdőívek és a térképekkel kapcsolatos számszerűsíthető adatok (jelölt elemek száma, bizonyos csomópontok jelölése stb.) feldolgozását végeztük el. Az adatgyűjtés kérdőíves része alapján felmértük az egyes városrészekhez kapcsolódó sztereotípiákat. Második lépésben a térképekből kinyerhető nem számszerűsíthető információt értelmeztük, például a térképek központi elemeit. A mentális térképek kiértékelésekor nagyban támaszkodtunk a korábbi vizsgálatokban alkalmazott módszerekre. (pl. KISS J.-BAJMÓCY P. 1996, LETENYEI L. 2004)

Végül pedig (a térbeli kirekesztésről szóló esettanulmányunkban) kvalitatív tartalomelemzést végeztünk a szegedi önkormányzati ülések interneten elérhető

⁹ A 2007-es kérdőívet lásd a mellékletben.

¹⁰ A felmérések kérdőíveit lásd a mellékletben.

jegyzőkönyvein, a koldulást tiltó rendeletet megalapozó előterjesztésen, illetve a rendelethez kapcsolódó újságcikkeken.

A kapott adatok kvantitatív elemzését az SPSS 13.0 statisztikai programcsomag és Microsoft Excel táblázatkezelő szoftver segítségével végeztük el. A térképeket és ábrákat a MapInfo térinformatikai és a CorelDraw 12 képfeldolgozó szoftverrel rajzoltuk.

2. Elméleti keretek, főbb fogalmak

2.1. A dolgozat társadalomelméleti háttere: szociológiai elméletek és geográfiai alkalmazhatóságuk

Az elmúlt évek változásainak köszönhetően a hazai társadalomföldrajzban egyre nagyobb teret hódítanak más társadalomtudományok eredményei, elméleti megközelítései, így akár akaratlanul is, de befolyásolják az egyes vizsgálatok szemléletét. A fejezetben bemutatjuk a társadalomelméletek fő csoportjait, és azok leglényegesebb jellemzőit, továbbá a hozzájuk kapcsolódó fontosabb kritikákat. Részletesen ismertetjük a konfliktuselméleteket, hiszen az értekezés elméleti alapját nagyrészt ezek képezik.

A társadalmi változások, az egyenlőtlenségek és különbségek értelmezését illetően alapvetően két jelentős makro- és egy mikroszociológiai elméleti irányzat különböztethető meg napjaink társadalomtudományában: az úgynevezett harmóniaelméletek (amelyeket konszenzus alapú megközelítéseként is említene), és a konfliktuselméletek¹¹, illetve a szimbolikus interakcionizmus. A két makroszintű megközelítés leginkább az alapkérdésében különbözik. A harmóniaelméletek fő kérdése, hogy mi tartja össze a társadalmat? Középpontjukban elsősorban a rend, a társadalmi integráció problematikája áll. Ezzel szemben a konfliktuselméletek a változás kérdését helyezik előtérbe, és fő kérdésük úgy fogalmazható meg, hogy melyek a társadalmi fejlődés hajtóerői? (MOREL, J. et al 2004)

A harmadik jelentős, a társadalomföldrajzra is hatást gyakorló nézőpont a szimbolikus interakcionizmusé, amelynek képviselői ellentétben a harmónia- és

¹¹ Léteznek a társadalomelméletben más elméleti törésvonalak is; például a kollektivisták vagy az individualisták megközelítés, vagy a strukturalista-normativista törésvonal. (FARKAS Z. 2006)

konfliktuselméletek strukturalista szemléletével az értelmezés szintjének a mikroszintet választják. (CUFF, E.C.-PAYNE, G.C.F. eds 1981, FARKAS, Z. 2006)

Mint azt a konfliktuselméletek talán legismertebb képviselője, DAHRENDORF, R. megfogalmazza, a két strukturalista megközelítés nem áll egymással szükségszerűen ellentmondásban, csupán máshova helyezik a hangsúlyt. (MOREL, J. et al 2004) Ez különösen azoknál a próbálkozásoknál feltűnő, ahol a két irányzat „összebékítésével” próbálkozva többen egy új elméleti szintézis igényével lépnek fel.

Az alábbiakban áttekintjük a három nagy szociológiai nézőpontot, röviden bemutatva, hogy hogyan hatottak a társadalomföldrajzra. Bár talán logikus lenne, hogy a két strukturalista álláspontot egymás után tárgyaljuk, ám mivel a harmónia- és konfliktuselméletek két ellentétes pólust jelentenek, és dolgozatunk alapvetései az utóbbin alapulnak, a funkcionálisizmus után a szimbolikus interakcionizmust, végül a konfliktuselméleteket mutatjuk be.

2.1.1. Konszenzusalapú megközelítések a társadalomtudományban

A konszenzusalapú, vagy más néven harmóniaelméletek (legfontosabb irányzat ezen belül a funkcionálisizmus¹²) képviselői az egyenlőtlenségeket többnyire funkcionálisan magyarázzák, és hosszabb távon érdekiegyenlítődést, integrációt és harmóniát valószínűsítenek.¹³ A funkcionálisista megközelítés gyökerei DURKHEIM, E.-ig nyúlnak vissza, aki hangsúlyozta, hogy bizonyos társadalmi intézményeknek, például a vallásnak, a büntetésnek vannak bizonyos társadalmi funkciói. (ANDORKA R. 2006, DURKHEIM, E. 2001)

A klasszikus funkcionálisista elméletek erősen normatív alapúak, szerintük a társadalmi jelenségek legfontosabb meghatározói az értékek, amelyekhez szabályok és szerepek, illetve az ezeket fenntartó (társadalmi) intézmények kapcsolódnak. Mindezek végül rendszerekké, alrendszerekké szerveződnek. Ez alapján a társadalom egy olyan rendszer, amelynek tagjait a kölcsönösen elfogadott értékek integrálják. (FARKAS Z. 2006)

A harmóniaelméletek legjelentősebb képviselője PARSONS, T. akinek a funkcionálisizmusa meghatározta a 20. századi társadalomelméleteket. (ALEXANDER, J.C.

¹² Gyakran strukturális funkcionálisizmusként is említik az irányzatot.

¹³ A funkcionálisizmussal rokon megközelítést jelentenek a csereelméletek, amelyek a társadalmi csoportok, rétegek közötti cserék – legyenek azok akár kényszerű cserék – csökkentik a társadalmi egyenlőtlenségeket, ezáltal közelítve a társadalmi harmóniát.

1996, ANDORKA R. 1997, UTASI Á. 2002) PARSONS, T. számára a cselekvés a társadalomelmélet alapköve – ezért elméletét cselekvéselméletnek is szokták nevezni. Abból indul ki, hogy minden társadalomnak négy feladatot kell ellátnia, azaz négy funkciója van, és ennek megfelelően minden társadalmon belül négy alrendszer működik. Ezeket nevezetes AGIL-sémájában¹⁴ foglalta össze, amelynek elemei: a *látens stuktúrafenntartás* (latent pattern maintenance), amely biztosítja a rendszer működését. Ezek elsősorban a kulturális rendszereket jelentik, amelyek az emberi cselekvések értelmét határozzák meg. Az *integráció*, mint alapfunkció a különböző összetevők egységét valósítja meg a társadalomban – ez a társadalmi rendszernek felel meg, amely rögzíti a különféle szerepeket, ezáltal lehetővé teszi a differenciálódást, munkamegosztást, végső soron a bonyolult szerkezetű társadalom működését. A *célbeteljesítő alrendszer* (goal attainment) kijelöli a rendszer és környezete célviszonyait: ezt a cselekvés során a pszichikai alrendszer biztosítja. Az *adaptáció* (adaptation) az eszközök és a külső dimenziók kombinációja, amely olyan összetevőket hoz létre, amelyek a rendszer hosszú távú érdekei szerint működnek. Ehhez a sémához egy társadalmi fejlődés-elméletet kapcsolt, amelyben a fejlődést a modernizációval azonosította. (ALEXANDER, J.C. 1996, STAUBMANN, H. 2004)

A funkcionálisizmus másik kiemelkedő amerikai képviselője, MERTON, R.K. módosította és kiegészítette a funkcionálisizmust. Rámutatott, hogy egy-egy fennálló intézménynek, normának, hiedelemnek diszfunkciói is lehetnek. Megkülönböztette a manifeszt (nyílt) és látens (rejtett) funkciókat, ezáltal lehetővé tette, hogy a szociológiai elemzés a jelenségek felszínénél mélyebbre hatoljon. Szerinte ugyanaz az intézmény vagy norma funkcionális lehet a társadalom egyik csoportja és diszfunkcionális a másik számára. (MERTON, R.K. 1980)

Az egyenlőtlenségekkel kapcsolatos funkcionális magyarázatok közül a legismertebb talán DAVIS, K. és MOORE, W.E. elmélete, mely szerint a modern társadalmi munkamegosztás mindenképp eltérő pozíciókat hoz létre, amelyek más-más képzettséget és képességet igényelnek. Mivel az egyes pozíciókat nem mindenki képes betölteni, a különböző feladatok ellátói eltérő javadalmazást kapnak. A pozíciók eltérő javadalmazása szükséges és méltányos – ezáltal pedig a társadalmi különbségek is azok, állítják. A differenciált társadalmak szükségszerű velejárója a szegénység: azok válnak

¹⁴ Az AGIL az egyes alapfunkciók angol elnevezéséből alkotott betűszó.

szegénnyé, akik a társadalomban felkínált pozíciók közül a kevésbé értékeseket, a kevésbé jutalmazottakat választják. (DAVIS, K.-MOORE, W.E. 1997)

Emellett a funkcionalisták szerint a szegénységnek önmagában is vannak pozitív funkciói: erkölcsi értékeket teremt, és tart fenn a szegénység enyhítését célzó jótékonyág révén. (FERGE Zs. et al. 1980, GANS, H.J. 1992) Elméletüket többen is vitatták, többek közt TUMIN, M.M., aki rámutatott a források elérhetőségével, a lehetőségekkel kapcsolatos problémákra, amelyek miatt a különbségek nem magyarázhatóak csupán funkcionálisan. TUMIN, M.M. azt is vitatja, hogy az egyes pozíciók elérésért hozott „áldozatok” valóban áldozatok-e, hiszen nem egy esetben éppen privilégiumot jelent a tanulásra fordított idő a szereppel járó presztízs miatt. A társadalomban az egyes csoportok negatív önértékelésének kialakítása révén éppen hogy destruktív szereppel bír a rétegzett rendszer, mivel az erőforrások mellett a késztetések, motivációk is egyenlőtlenül oszlanak meg a társadalomban. (TUMIN, M.M. 1997) HUACO, G.A. (1997) szerint már az „eltérő funkcionális fontosság” kifejezés sem helytálló, hiszen egy empirikusan értelmezhetetlen fogalomról van szó.

A funkcionálisizmus uralkodó szerepe következtében az 1960-as évekig az a felfogás uralkodott a társadalomelméletekben, hogy a társadalmi (makro)struktúrák és normák, értékek döntően meghatározzák az egyén viselkedését és gondolkodását, az egyén életszínvonalát, karrierjét, gyermekszámát, vallásosságát, politikai nézeteit.

Az 1960-as évektől (a konfliktuselméletek megerősödésével párhuzamosan) visszaszorult a funkcionista megközelítés, ezért több megújulási-megújítási kísérlet is történt az elmúlt évtizedekben, amelyek közül az 1970-es években megjelent neofunkcionalizmus mellett talán LUHMANN, N. rendszerelmélete a legfontosabb, így az alábbiakban röviden bemutatjuk ezeket.

A neofunkcionalizmus kialakulásának hátterében a funkcionista elemzéseket érő kritikák álltak. Némiképp válasznak is tekinthető a „rendelméleteket” felváltani igyekvő konfliktuselméletekre. A neofunkcionalisták megőrizték a rendszerszemléletet, ám igyekeztek azt rugalmasabbá tenni: ez vonatkozott az elemzési egységek kiválasztására, és a különféle rendszerek, alrendszerek kapcsolatára egyaránt. Állításuk szerint az egyes alrendszereknek sajátos logikája van, amelybe kívülről nem lehet belemélni, ezért például az alrendszerek szabályozását le kell osztani azokon belülre. A neofunkcionalizmus szakított a funkcionálisizmus előfeltételeivel (azaz pl. PARSONS, T. AGIL sémájával) is, és inkább a differenciálódás és változás kérdését helyezte vizsgálódásai középpontjába. Az elméleti elődökhöz hasonlóan azonban megőrzi az

egyes társadalmi alrendszerek elméleti megkülönböztetését. (MARYANSKI, A.-TURNER, J.H. 2000) ALEXANDER, J.C. szerint a neofunkcionalizmus nem annyira átfogó elmélet, mint szemléletmód, amely elemzése során az egyensúlyt használja referenciapontként, de elveti a normatív szemléletet, azaz nem jelöli ki elérendőnek a stabilitást. (SCOTT, J.-MARSHALL, G. 2005)

Némiképp más utat követett LUHMAN, N. (2006) aki a parsonsi elmélet finomítását, aktualizálását végezte el. Részben egyetértve a funkcionalizmust ért kritikákkal, szakít azzal a struktúrafelfogással, amely szerint a társadalmi jelenségek a tartós struktúrákra vonatkoztatva érthetők meg. Úgy véli, hogy a modern társadalomban a funkcionálisan differenciálódott alrendszerek belső mechanizmusai képezik a tartós társadalmi struktúrákat, azt a háttérrel tehát, amelyre vonatkoztatva meg tudjuk érteni az egyes társadalmi jelenségeket. Embercsoportok és ezek harcai, illetve együttműködésük helyett a funkcionális alrendszerek mechanizmusai és intézményei alkotják a modern társadalom szerkezetét. (POKOL B. 1987, 1999, 2003, MARYANSKI, A.-TURNER, J.H. 2000)

A funkcionalizmussal szemben számos bírálat merült fel: bírálták többek között azért, mert túlzottan leegyszerűsíti a cselekvést a normákra, vagy kritizálták túlzott általánossága, determinisztikussága miatt. Mivel a változással keveset törődik, figyelmen kívül hagyja a konfliktust, és a hatalmi viszonyokat. (FARKAS Z. 2006) Ezeket a hibákat csak részben orvosolták a neofunkcionalizmus és a rendszerelmélet megújítási kísérletei, ezért a funkcionalista megközelítés az elmúlt évtizedekben háttérbe szorult azokkal az irányzatokkal szemben, amelyek nagyobb figyelmet szentelnek a változásoknak és az egyéni cselekvéseknek.

2.1.2. Funkcionalizmus megjelenése a társadalomföldrajzban

A klasszikus funkcionalista gondolkodásmód erősen hatott és hat a mai napig a társadalomföldrajzi kutatásra; egyrészt a kutatások szemléletét formálva (akár oly módon is, hogy a kutatók az elméleti alapokat nem vették át), másrészt pedig az elméleti háttér kialakításában. Mivel a funkcionalizmus „fénykorában” a geográfia nem nagyon használta fel más tudományok elméleteit, ezért ez a hatás sokszor inkább implicit és indirekt.

Mivel a funkcionalizmus részben az evolucionista szemlélettel rokonítható, így a földrajzban már korán megjelentek azok az elemzések, amelyek funkcionalista logikát

követtek, ám ennek nem az volt az oka, hogy a geográfusok átvették volna azt, hanem az, hogy a földrajzban a különféle organikus analógiák már DARWIN, C. előtt megjelentek. Ilyen volt RATZEL, F. antropogeográfiája, és a VIDAL DE LA BLANCHE, P. nevével fémjelzett francia possibilista iskola – utóbbi gondolkodására erősen hatott például DURKHEIM, E. munkássága. Az Egyesült Államokban a kulturális földrajz Berkley-i Iskolája mutatott funkcionista jellegzetességeket. (BERÉNYI I. 1992, PEET, R. 2006)

A második világháborút követően a társadalomföldrajz sokáig inkább a természettudományokból merített modellekre épített elméleteiben, így a funkcionális csak a neoklasszikus közgazdaságtan gazdaságföldrajzra gyakorolt hatása révén jelenhetett meg a tudományágban. PARSONS, T. strukturális funkcionizmusa például nem jelent meg a társadalomföldrajzban annak ellenére sem, hogy több elemzés is hasonló logikát követett a rendszerszerű megközelítés révén. (GREGORY, D. 2000)

A funkcionista társadalomelmélet hatását tükrözik a különféle kvantitatív megközelítések is, amelyek a tér statisztikai leírását kívánják megadni. Célkitűzésük az objektivitás, amelynek elérésének érdekében élesen elválasztják a kutatót a vizsgálat tárgyától, hogy kettejük kölcsönhatása ne befolyásolja az eredményeket. (KNOX, P.-PINCH, S. 2006)

A funkcionista szemlélet talán legtisztább és legerőteljesebb megjelenési formáját a szociálgeográfiában találhatjuk, amely a magyar geográfiai kutatásra is erős hatást gyakorolt. A szociálgeográfián belül jelentek meg legerősebben a társadalomelméletek a hazai geográfiai vizsgálatokban, hiszen az elméleti háttér megalkotása során a szociálgeográfia megalapozói építettek a funkcionista szociológusokra, például DURKHEIM, E.-re.

Ellentétben a „nyugati” társadalomföldrajzzal, Magyarországon a társadalomelméleti hatás leginkább erre korlátozódott, más irányzatok megjelenése megkésett és sporadikus. Az irányzat talán legfontosabb érdeme, hogy újabb eredményeivel meghonosította a VIDAL DE LA BLANCHE, P.-ig visszanyúló humanisztikus földrajz gondolatvilágát (elsősorban annak németországi megjelenési formáit) Magyarországon. Társadalomelméleti szempontból DURKHEIM, E. munkásságáig vezethető vissza a szociálgeográfiai gondolkodás, de hatott rá például LE PLAY, F. is, aki az ember és környezete közötti funkcionális kapcsolatot elemezte. (BERÉNYI I. 1992, 2003)

A szociálgeográfia a társadalmi alapfunkciókat a tér- és az idődimenzió alapján elemzi. Ezek az alapfunkciók különböznek a PARSONS-, vagy MERTON-féle funkcionalizmusétól – ennek oka az, hogy a szociálgeográfia elsősorban a települések működését kívánja értelmezni, illetve a térbeliség szempontjából vizsgálja a társadalmat, míg a funkcionalizmus az egész társadalomra vonatkozó elméleti rendszer, amely a térbeliség kérdését többé-kevésbé elhanyagolja. PARSONS, T. négy fő funkciójával szemben BOBEK, H. hat, míg PARTZSCH, D. például hét alapfunkciót különböztet meg. (CSÉFALVAY Z. 1988a, BERÉNYI I. 2003) Ezek meghatározónak bizonyulnak a hazai társadalomföldrajz kutatási tematikájában, hiszen ezek alapján sajátos ágazati szakgeográfiák is születtek, amelyek az egyes alapfunkciók kielégítésének térbeli aspektusaival foglalkoznak.

A szociálgeográfia értelmezése szerint a tér nem más, mint a társadalmi alapfunkciók térbeli rendszere, amely magán viseli a cselekvő ember gondolkodását, kulturális meghatározottságát. A parsonsi cselekvéseméleti hagyománnyal rokonítható a szociálgeográfia azon jellegzetessége, hogy az ember és környezete kapcsolatrendszerét az embercsoportok tevékenységének szemszögéből vizsgálja. A városföldrajzban BOBEK, H. munkássága nyomán jelent meg a funkcionalista szemlélet, amelynek az egyik fő megállapítása szerint a kultúrtáj egyes elemei az emberi szükségletekhez kapcsolódnak. (CSÉFALVAY Z. 1988a)

A szociálgeográfia nem csak a funkcionális elemzés paradigmáját vette át a funkcionalistáktól, hanem a csoport szerepének hangsúlyozását is: BOBEK, H. szerint például az egyes funkciók hordozója nem az egyén, nem is az ember általában, hanem a csoport. Kérdéses azonban e csoportok meghatározása, mivel a szociológiai csoportfogalmakat a Münchener Iskola képviselői elutasították, és síkra szálltak a térreleváns csoport fogalmának használatára mellett. A térreleváns csoport tagjai azonos módon viszonyulnak a térhez valamely társadalmi alapfunkció vonatkozásában, ugyanakkor nem szükséges, hogy valamiféle kapcsolat is legyen közöttük – ellentétben a szociológia csoportfogalmával¹⁵. Mindössze annyi lényeges, hogy azonos legyen a térhasználó, térformáló tevékenységük. A leggyakrabban alkalmazott térreleváns csoportok az életformacsoport, a magatartáscsoport, és a területi aktivitási csoport. (CSÉFALVAY Z. 1988a, BERÉNYI I. 1992, 2003)

¹⁵ Ez egyes kritikusok szerint egyébként súlyos ellentmondás, hiszen míg az empirikus vizsgálatokban a szociálgeográfia elfogadta a szociológia módszereit, a fogalomalkotásban elvetette a módszerekhez szorosan kapcsolódó fogalmakat. (CSÉFALVAY Z. 1988a)

Az elméleti rokonság miatt nem meglepő, hogy a szociálgeográfiát ért bírálatok hasonlóak, mint amelyeket a funkcionalizmussal szemben fogalmaztak meg: a túlzott leegyszerűsítés, a monokauzális megközelítés, az alapfunkciók megalkotásának ad-hoc jellege, illetve azok elméleti és empirikus megalapozatlansága, a túlzott cselekvésorientáltság egyaránt megjelent a kritikák között. (CSÉFALVAY Z. 1988a) Az 1970-es évektől a kritikák hatására a szociálgeográfia elemzőbb irányba mozdult, beépítve a vizsgálatokba többek közt az egyéni döntéseket¹⁶, a célok meghatározásának folyamatát is. (BERÉNYI I. 2003)

Véleményünk szerint szintén funkcionalista hatást jelentenek a városökológia¹⁷ megjelenési formái a városföldrajzban, hiszen az ökológiai szemlélet a funkcionalisták egyik fontos jellegzetessége volt, amelynek során a városi társadalmat egyfajta természetes élőhelyként értelmezték, amelyben az integráció a konstruktív folyamat, a konfliktus pedig a destruktív.¹⁸

A funkcionalizmust a 20. század végén megújító LUHMANN-féle rendszerelmélet kevés hatást gyakorolt a nemzetközi és a magyar társadalomföldrajzra, ellenben a neofunkcionalizmus szemléleti és módszertani váltása részben (ha nem is feltétlenül tudatosan, és bizonyosan nem közvetlenül) hatott a hazai kutatásokra: az elemzési egységek differenciáltabb megválasztása, az egyedi sajátosságok erőteljesebb figyelembevétele révén rugalmasabb elemzések születtek.

2.1.3. A szimbolikus interakcionizmus

A MEAD, G.H.-ig visszavezethető szimbolikus interakcionizmus mikroszociológiai megközelítés, azaz az egyének felől közelítve értelmezi a társadalmi viselkedést. Bírálja a strukturális funkcionalizmus értelmezését a viselkedéssel kapcsolatban, túlzottan determinisztikusnak tartva azt. Míg a strukturalista elméletekben a társadalmi szerephez rendelt legfontosabb fogalom a státusz volt, addig az interakcionista iskoláknál ugyanezt a funkciót az interakció, a közvetlen személyközi érintkezés és a szerepelvárás töltötte be. (VÁRINÉ SZILÁGYI I. 1994)

¹⁶ Véleményünk szerint ez a folyamat annak a hatására ment végbe, hogy a társadalomtudományban ekkortól erősödtek meg a módszertani individualizmus egyes irányzatai, többek közt a közgazdaságtanból „honosított” racionális döntéshozatal (RDE) formájában, amelyek az egyéni döntések és viselkedés felől közelítve értelmezik a társadalmi cselekvést.

¹⁷ Ugyanakkor a humánökológia elméleti háttere nem egyértelműen funkcionalista, mivel a kutatások módszerei részben a szimbolikus interakcionizmushoz kötöttek.

¹⁸ A városökológiáról bővebben a városkutatások főbb irányzatainak bemutatásakor írunk.

A szimbolikus interakcionizmus a jelentésadás folyamatát helyezi a középpontba, hangsúlyozva, hogy az ember, mint „szimbólumalkotó állat” a többiekkel folytatott interakció során jelentések létrehozásával lényegében maga alkotja meg a társadalmi jelenségeket. A kommunikáció az ember, környezete és mindennapi tevékenységei összegződésekként jön létre. (MEAD, G.H. 1973, CUFF, E.C.-PAYNE, G.C.F. eds 1981) Ebből a nézőpontból a társadalom csupán a szimbolikus interakciók közös elnevezése. Az interakciók résztvevői kölcsönösen formálják egymást, s az aktuális cselekvésben állandóan figyelembe veszik a „Másik” jellemzőit, elvárásait stb. Az interakciók szimbolikusak, amennyiben azokban a jelentésekben valósulnak meg és értelmezendők, amelyeket a korábbi és az aktuális interakciókban résztvevők alakítottak ki. Így a fizikai és a társadalmi környezet is szimbolikusan értelmezett környezet. Ezzel is összefügg végül a szimbolikus interakcionizmusnak az, a MEAD, G.H. (1973) elméletében az első helyen álló, lényegi pontja: ontológiailag sem a társadalom, sem az egyén nem tartható elsődlegesnek. Mindkettő interakciókban konstruálódik, mintegy „az érem két oldalát” alkotva. (VÁRINÉ SZILÁGYI I. 1994)

A szimbolikus interakcionista nézőpontot a legtöbb kritika amiatt éri, hogy figyelmen kívül hagyja a hatalom kérdését. Ez a felvetés különösen a neomarxista gondolkodók részéről jelentkezik, hiszen az ő álláspontjuk szerint az uralkodó csoportok gondolatai meghatározók, azaz a „címkezésben” is az ő szemléletük, érdekeik jelennek meg. (BRUCE, S. – YEARLEY, S. 2006) Emellett a strukturalista irányzatok amiatt bírálják ezt a perspektívát, mert álláspontjuk szerint alkalmatlan a makrotársadalmi jelenségek értelmezésére. (CUFF, E.C.-PAYNE, G.C.F. eds 1981) A szimbolikus interakcionizmus gondolatait továbbvivő fenomenológia, etnometodológia képviselői szerint pedig az interakcionista hagyományos szociológiai álláspontot képviselnek, ami egyfajta rugalmatlanságot és determinisztikus szemléletet jelent az elemzésben. (CUFF, E.C.-PAYNE, G.C.F. eds 1981, MEHAN, H.-WOOD, H. 1984)

Mindezen kritikák ellenére a szimbolikus interakcionizmus és az irányzatot továbbfejlesztő egyéb mikroszociológiai megközelítések (pl. fenomenológia, etnometodológia) erőteljesen hatottak a különböző strukturalista felfogásokra (különösen a konfliktuselméletekre), amelyek így elemzéseikben elmozdultak a társadalom makroszintjéről.

2.1.4. A szimbolikus interakcionizmus a társadalomföldrajzban

A szimbolikus interakcionizmus előzményei már a Chicagói Iskola vizsgálataiban is megjelentek: PARK, R.E. pl. a kommunikációt alapvető fontosságúnak tartotta a társadalom működésében. (NÉMEDI D. 2005) A földrajzban e vizsgálatok nyomán később is gyakran megjelent az etnográfia, mint kutatási módszer. Később pedig a humanisztikus földrajz gondolataira is megtermékenyítőleg hatott a szimbolikus interakcionizmus azáltal, hogy előtérbe helyezte az identitás és a táj kapcsolatát.

A társadalomföldrajzi vizsgálatokban különösen az ún. címkézéselmélet bizonyult termékenynek, amelyet például az egészségföldrajzban használtak fel: a kutatók hangsúlyozzák, hogy nem léteznek egységes standardok a betegség fogalmára. A társadalom dönti el, hogy mit tekint betegségnek, mi az egészséges. (LITVA, A. – EYLES, J. 1995)

A viselkedésföldrajzi vizsgálatok is merítettek ebből az irányzatból: a normák, és ehhez képest a deviancia társadalmi meghatározottsága kapcsán; ezek a fogalmak nem általános érvényűek, társadalmanként, sőt társadalmi csoportonként változhat, mi számít devianciának, illetve normakövető magatartásnak. Emellett a kultúrföldrajzi vizsgálatok is hasznosítják a szimbolikus interakcionizmus felfogását és eredményeit, az egyes helyek, terek jelentéshordozó jellegéhez kapcsolódóan. (CRANG, M. 1998)

A szimbolikus interakcionizmus megközelítését a kulturális fordulat eredményeképp a strukturalista álláspontonról elmozduló és a mikroszociológiai irányzatok felé nyitó újabb kritikai földrajzi munkák is alkalmazzák. (PINDER, D. 2005, SPEAK, S.-TIPPLE, G. 2006, TRUDEAU, D. 2006, WALKS, R.A. 2006)

2.1.5. A konfliktuselméletek

A dolgozat elméleti alapját a konfliktuselméletek adják, amelyek, mint arra korábban utaltunk, a társadalmi változás kérdését helyezik elemzéseik középpontjába: melyek a változás hajtóerői, az egyes társadalmi csoportok milyen szereppel bírnak a folyamatokban? A következőkben felvázoljuk a konfliktuselméletek fejlődését, bemutatva a legfontosabb képviselőket és irányzatokat.

2.1.5.1. A konfliktuselméletek születése

A konfliktuselméletek gyökerei az egyes elemzések szerint a 16. századig nyúlnak vissza¹⁹, ám a konfliktuselméletek igazi „atyja” MARX, K. volt. Munkássága a mai napig meghatározó a konfliktusalapú társadalomelméletben. Szerinte a társadalmak ingatagok, mivel változásra képes rendszerek, és fejlődésük dialektikus viszonyként bemutatható. Emellett hangsúlyozza, hogy minden társadalmilag fontos jelenség összefügg az anyagi (materiális) viszonyokkal. (NIEDENZU, H-J. 2004) MARX, K. számára a konfliktusok alapja a tulajdonviszonyokban rejlik, és a fő konfliktus a tulajdonnal rendelkezők, illetve a tulajdon nélküliek között jön létre. Szerinte végső soron ez vezet az osztályharchoz, illetve ennek eredményeképp a forradalomhoz.

Bár szerinte az egyének saját céljaikat követik, azokat meghatározzák a társadalmi viszonyok, amelyek közül a termelési viszonyok a leglényegesebbek. A termelési viszonyok és a termelőerők hozzák létre a társadalom gazdasági alapját, amelyre a társadalom egyéb összetevői épülnek, amelyet MARX, K. felépítménynek nevezett. (MARX, K. 1986, NIEDENZU, H-J. 2004)

Minden olyan rendszer, amelyben egyenlőtlenség van, magában hordozza a konfliktus, ezáltal pedig a forradalom lehetőségét; az elnyomott osztályok ugyanis előbb-utóbb felismerik a helyzetüket és az érdekeiket, és az uralkodó osztály ellen fordulnak. Így a történelem MARX, K. értelmezésében osztályharcok története, az elnyomók és elnyomottak folyamatos küzdelme. A küzdelem nem egyének között zajlik; az egyes személyek, mint meghatározott társadalmi osztályok tagjai kerülnek szembe egymással. (MARX, K. 1986, NIEDENZU, H-J. 2004)

MARX, K. elméletét részben továbbgondolta, részben módosította WEBER, M., aki elvetve a szerinte a marxizmusra jellemző gazdasági determinizmust, úgy fogalmazott, hogy a tulajdonviszonyok mellett a hatalom és a társadalmi státusz is meghatározó a társadalom szerveződésében. Megfordította például a logikát a vallás és a gazdaság kapcsolatáról; míg MARX, K.-nál minden esetben a gazdasági alap a meghatározó, addig WEBER, M. szerint a vallás erős hatást gyakorol a gazdasági viselkedésre. (WEBER, M. 1982) A weberi modellben a konfliktusoknak több típusa létezik, mivel minden kulturális csoport küzdhet az elérhető előnyökért, anyagi és nem anyagi javakért. Úgy vélte, hogy a konfliktusok állandóan jelen lesznek a

¹⁹ Első képviselőjeként MACCHIAVELLI, N.-t szokták említeni, akinek *A fejedelem* című munkája, szakítva az addigi felfogással a konfliktust természetesnek állította be. Korábban a filozófusok a konfliktust egyértelműen negatív, a társadalomra káros jelenséggént értelmezték.

társadalomban, mivel állandó a hatalomra és az egymás és a különböző élethelyzetek fölötti kontrollra törekvés. (ANDORKA R. 2006, ANDERSON, S.K. 2007)

Az állam szerepével kapcsolatban vitatta azt a szerinte redukcionista marxi gondolatot, hogy az állam a hatalmon lévők politikai eszköze lenne, mivel WEBER, M. szerint az államnak megvannak a saját érdekei, amelyek eltérhetnek az uralkodó osztályétól. Ugyanakkor egyetértenek abban, hogy az uralkodó osztály érdekei nagyban meghatározzák az állami cselekvést²⁰. (WEBER, M. 1987, SANDERSON, S.K. 2007)

SIMMEL, G. formális szociológiájában az emberek közötti társadalmi kapcsolatok vizsgálatát tűzte ki célul. Ennek keretében tipizálta a konfliktusokat, és azt állította, hogy a konfliktus pozitív, integráló szereppel bírhat egy közösségen belül: a közös ellenfél elleni összefogás erősíti a kohéziót. (SIMMEL, G. 1973)

A konfliktuselméletek az 1950-es évektől erősödtek meg újra, mintegy válaszként az előző évtizedekben domináns szerepet játszó funkcionalizmusra.

2.1.5.2. A modern konfliktuselméletek

A 20. század végi konfliktuselméletek képviselői elvetik MARX, K.-nak azt a megállapítását, hogy a konfliktusok mögött osztályellentétek állnának, illetve általában azzal sem értenek egyet, hogy az ellentétek alapja kizárólag a gazdaságban és a tulajdonviszonyokban keresendő. Így a klasszikus megközelítésekhez képest nagyobb szerepet kapnak a társadalomban fellelhető egyéb különbségek – gyakorlatilag minden olyan tényező, amely társadalomdifferenciáló hatással bír²¹. Mivel az egyes javak, a hatalom, a presztízs nem mindenki számára elérhetőek, azért ezek birtoklásért küzdelem alakul ki. (ALEXANDER, J.C. 1996) A konfliktuselméletek egyik alapvetése szerint akik rendelkeznek e javakkal, igyekeznek azokat megőrizni, és védelmezni a saját érdekeiket másokéval szemben. Az irányzat képviselői szerint tévedés lenne, ha úgy értelmeznénk, hogy a konfliktus egy destruktív folyamat, amely a rendet és a társadalom alapjait támadja. A különböző érdekek mentén szerveződő konfliktusok ugyanis ráirányítják a figyelmet az egyenlőtlenségre, és végső soron pozitív változásokhoz vezethetnek. (SCHAEFER, R.T. – LAMM, R.P. 1995, MOREL, J. ET AL 2004)

²⁰ Az állami (viszonylagos) önállóság és a nemzetközi viszonyok hangsúlyozása fontos megkülönböztető jegye a weberiánus konfliktuselméletnek.

²¹ Így például a nem, a kor szerinti, az etnikai, vagy a vallási különbségek egyaránt konfliktusok forrásai lehetnek.

COSER, L. (1965) megkísérelte a konfliktuselmélettel kiegészíteni a strukturális funkcionalizmust²²; munkáiban megkísérelte bemutatni a társadalmi konfliktus funkcióját, amely szerinte egyszerre integráló és megosztó. A SIMMEL, G. (1973) formális szociológiájában felvázolt logikát folytatva rámutat, hogy a konfliktus az egyes érdekcsoportokon belül hatalom-koncentrációhoz vezet, és a csoportot arra ösztönzi, hogy szövetségeseket keressen, ennek következtében polarizáló hatással van a társadalomra. Gyengíti, sőt akár ki is olthatja a konfliktust a többféle csoporttagság: a különféle dimenziók (pl. vallás, etnicitás, osztály-hovatartozás) mentén szerveződő ellentétek bonyolult rendszert hozhatnak létre, ahol az egyik dimenzió mozgósító hatása háttérbe szoríthatja a másikat. Ugyanakkor ha a különböző dimenziók, mezők határai egybeesnek, akkor a konfliktus intenzívebb lesz. (COSER, L. 1965)

COSER, L. szerint a konfliktus pozitív funkciói sokfélék lehetnek: az ellentétek az egyébként passzív szereplőket is aktivizálhatják, a külső konfliktusok erősítik a belső egységet, segítenek a csoportnak a struktúraváltásban, illetve segítenek az új helyzethez igazítani a szabályokat. Emellett megkönnyítik az egyensúly megtalálását azzal, hogy megmutatják az egyes csoportok erejét egymáshoz képest, és egyfajta „biztonsági szelepként” működhetnek, amelyek levezetik a társadalmi feszültségeket, így végső soron hozzájárulnak az integrációhoz. (COSER, L. 1965, ALEXANDER, J.C. 1996, COLLINS R. 2000)

Mint azt korábban említettük, a 20. századi konfliktuselméletek a funkcionalizmusra adott válaszként értelmezhetők, így DAHRENDORF, R. (1959) is PARSONS, T.-hoz viszonyítva fogalmazta meg a gondolatait. Míg PARSONS, T. számára a normatív alapkonszenzus a társadalmat összetartó és a szolidaritást létrehozó erő (így a konfliktus logikusan a társadalmat gyengítő destruktív tényező), addig DAHRENDORF, R.-nál a társadalom elemeinek kapcsolata kényszerrel és konfliktusokkal terhelt, és ez hozzájárul a társadalom állandó változásához. Szerinte konfliktusok előidézői elsősorban az uralmi viszonyok, amelyeket a marxistákkal szemben nem a tulajdonviszonyokból vezet le. Úgy véli, hogy a fő törésvonal azok között húzódik, akik az utasításokat adják, illetve akiket az előbbieket utasítanak, irányítanak. Az uralmon

²² Emiatt egyes elemzések nem is sorolják a konfliktuselméletek képviselői közé. (SANDERSON, S.K. 2007)

lévők számára a status quo fenntartása a cél, a alávetettek számára pedig a változás.²³ (ALEXANDER, J.C. 1996, DAHRENDORF, R. 1959, 1989, COLLINS R. 2000)

DAHRENDORF, R. kísérletet tett MARX, K. meghaladására, hiszen az eredeti marxi elmélet több elemére rácáfolt a történelem. Így elhagyta abból a történetfilozófiai burkot, azaz a hegeli szemléletmódot a történelem céljával kapcsolatban, illetve kiemelte azt a klasszikus kapitalizmus meghatározó elemeihez való kötöttségéből. Ez utóbbi miatt elveti az alap-felépítmény sémát is, mivel azt csak a 19. századi kapitalizmus keretei között tartotta érvényesnek. (MOREL, J. et al 2004) MARX „továbbfejlesztése” eredményeképp voltaképp visszajutott WEBER-hez, és gondolatmenete egyszerre viseli magán MARX, K. és WEBER, M. hatását. (FELEKY G. 1998)

DAHRENDORF, R. szerint nem csak a termelés, hanem a társadalom minden szegmense uralmi struktúrát mutat; a társadalom alapviszonya ebben az értelmezésben a kényszer. Az ellentét abból adódik, hogy valaki a döntésekben részt tud-e venni (befolyásolni tudja-e azokat), vagy kimarad azokból, és így nem tudja az érdekeit érvényesíteni. (DAHRENDORF, R. 1994) Ennél fogva minden társadalomtípusban jelen vannak a konfliktusok – azaz ellentétben azzal, amit MARX, K. állít, a szocialista társadalmakban is. DAHRENDORF álláspontja szerint ugyanis a társadalmi konfliktus az az alkotó erő, ami a változást előrelendíti, és amely éppen annyira mindenütt jelen van, mint maga a változás. (DAHRENDORF, R. 1959, 1989)

REX, J. álláspontja rokonítható DAHRENDORF, R.-ével; szerinte a fő konfliktus közvetve vagy közvetlenül az „életeszközök” megszerzéséért folyik. Kiindulópontja szerint a konfliktusban egyenlőtlen a hatalmi helyzet a szemben álló felek között. Az uralkodó osztály olyan intézményeket kíván működtetni, amelyek ezt – azaz a saját uralmát – fenntartják. Ezt megkísérli elfogadtatni, legitimálni az alávetettekkel, akik ugyanekkor megpróbálják megkérdőjelezni a fennálló status quot-t. Így az uralkodó osztály és az alávetettek viszonya folyamatosan ki van téve a változásnak. (FARKAS Z. 2006)

A weberi elméletekből kiindulva GIDDENS, A. a fejlett társadalmak osztálystruktúrájához kapcsolódóan azt állítja, hogy a piac alapvetően hatalmi struktúra.

²³ Hasonló álláspontot képvisel LENSKI, G. is, aki szintén a konfliktust látja a társadalmi együttélés alapvető jellemzőjének, úgy gondolja, a konfliktus nem mehet minden határon túl, mert ez a társadalmat működésképtelenné teszi, ezért a hatalmon lévő osztálynak a konszenzus és legitimáció legalább bizonyos minimumát el kell érnie, hogy a társadalmi rendszer ne omoljék össze. A társadalmi különbségek gyökerét alapvetően szintén a hatalomban és a hatalomnélküliségben látja. (ANDORKA R. 2006)

Strukturálódásnak nevezi azt a folyamatot, amelyen keresztül a gazdasági osztályok társadalmi osztályokká válnak, az életmód, az értékek, a politikai nézetek terén eltérnek egymástól. (ANDORKA R. 2006) Hasonló gondolatmenetet követ BOURDIEU, P. is: szerinte a vagyon és a hatalom koncentrációja meghatározza a presztízs eloszlását is: a több gazdasági erőforrással rendelkezők többet tudnak a materiális és immateriális javakba fektetni, amely előnyösebb megítélést, és kulturális dominanciát biztosít számukra. Ennek következtében a kulturális rétegződés hasonló mintázatot mutat, mint a társadalom hatalom, vagy gazdasági erőforrások alapján meghatározott szerkezete. (BOURDIEU, P. 2002)

A konfliktuselmélet sajátos változataként értelmezhető a Frankfurti Iskolához kapcsolódó kritikai elmélet, amely szerint az emberi cselekvéseket az egyénektől függetlenül létező objektív viszonyok (különösen a munkamegosztás és az osztályviszonyok) határozzák meg, ám ezeket a viszonyokat emberek hozzák létre, így megváltoztatásuk lehetséges (FARKAS Z. 2006). Az Iskola egyik meghatározó alakja, HORKHEIMER, M. szerint a munkásosztály a társadalmi újratermelésben betöltött pozíciójánál fogva nem lehet a társadalmi változás mozgatórugója, ezt a feladatot csak egy elkötelezett elmélet képes ellátni. A marxi elmélet azonban ismert formájában nem alkalmas erre a célra, ezért egy új (kritikai) elmélet kidolgozására van szükség. A marxista hagyomány megújításához egy interdiszciplináris, az összes társadalomtudományt magában foglaló, empirikus, az elmélet és gyakorlat egységét hirdető megközelítésre van szükség. (BALOGH I.-KARÁCSONY A. 2000)

MARCUSE, H. (1990) megkérdőjelezte a klasszikus marxizmus több alapvető feltételezését is: például azt, hogy létezne forradalmi proletariátus, mivel szerinte a kapitalizmus a munkásosztályt integrálta, és kialakította a társadalmi ellenőrzés mechanizmusait. Emiatt a kapitalizmus válsága egyáltalán nem elkerülhetetlen.

A Frankfurti Iskola második generációjához sorolják HABERMAS, J.-t, aki a kései kapitalizmus válságát elemezte. Ellentétben a marxizmus hagyományos álláspontjával, minden tökéletlensége ellenére megőrizendő értéknek tartja a nyugati demokráciát. Munkássága ennek megfelelően a késő-kapitalista társadalom jellegzetességeinek feltárására, és a problémák, igazságtalanságok megszüntetésének, csökkentésének lehetőségeire irányult. Központi gondolata, hogy a gazdasági válság a későkapitalista rendszerekben nem jellemző, illetve igaz, hogy bizonyos válságtendenciák a gazdasági szinten jelentkeznek, de a beavatkozó állam mechanizmusa nem engedi, hogy ezek a gazdaság területén bontakozzanak ki. Ehelyett „eltolja” a másik három alrendszer

(politikai, kulturális, adminisztratív) valamelyikébe, szétterítve - és általában marginális csoportokra terhelve - a válságok hatását. Azaz egy gazdasági válság nem vezet (rögtön) rendszerválsághoz, mint korábban. (HABERMAS, J. 1980, FELKAY G. 2001, PEET, R. 2006)

A kritikai elmélet alapjait a klasszikus marxizmus inspirálta, ám attól némiképp eltávolodva fontos szerepe volt az ún. „nyugati marxizmus” alapjainak megteremtésében.

2.1.5.3. A kritikák hatása és a szintézis igénye

Mind a konfliktus-, mind a harmóniaelméleteket több kritika érte. Míg a funkcionalistákkal kapcsolatban a leggyakoribb kritika az, hogy a társadalmat leegyszerűsítik, statikusan értelmezik, és egy alapvetően konszenzusos működést feltételeznek róla, addig a konfliktuselméletek követőinek azt hányják a szemükre, hogy a társadalom működését csupán a vetélkedésre, a konfliktusra egyszerűsítik le, és figyelmen kívül hagyják azokat az elemeket, amelyek a versengésen, a konfliktuson kívül vannak.

E kritikák hatására a 20. század végén több kísérlet is történt arra, hogy a nagy társadalomelméleti hagyományokat „összebékítve” egy olyan szintézist hozzanak létre, amely kiküszöböli az egyes irányzatok gyengeségeit, és ötvözi azok erősségeit. COLLINS, R. szerint az átdolgozott, „többdimenziós” konfliktuselmélet lehet erre a legmegfelelőbb. (ALEXANDER, J.C. 1996) A többdimenziósság azt jelenti COLLINS, R. értelmezésében, hogy az elmélet folytatja a konfliktuselméleti szemléletet, de magába építi az interakcionista illetve a funkcionista vonulatot is. Így a konfliktust mikroszinten, egyének közti viszonyként értelmezi, amelyet azonban meghatároz a szereplők csoporttagságból eredő viszonya. (COLLINS, R. 1981)

Szintetizáló törekvések jellemzik többek között GIDDENS, A., HABERMAS, J., sőt az alapvetően neofunkcionista ALEXANDER, J.C., munkásságát is. (COLLINS R. 2000, SANDERSON, S.K. 2007) Az említetteken kívül kiemelendő LOCKWOOD, D. (1964) aki azt állítja, hogy az egyes társadalmi alrendszerek nem szükségszerűen függnek össze egymással: végbemehet az egyikben az integráció úgy, hogy közben érintetlenül hagyja a többit, így azokban továbbra is az ellentétek dominálnak, és így a teljes társadalmi rendszerben sem jön létre az integráció. (SCOTT, J.-MARSHALL, G. 2005)

Az említett szerzők munkássága sok értelemben különbözik egymástól, de mindannyiuknál felfedezhető egy marxi és/vagy weberi alap, amelyet más elméleti tradíciókkal egészítenek ki, illetve bátran túllépnek azokon az alapvetéseken, amelyeket nem tartanak érvényesnek.

2.1.6. A konfliktuselméletek a társadalomföldrajzban

A „nyugati” társadalomföldrajzban nagy hatással bírnak a konfliktuselméletek, elsősorban a neomarxista megközelítések megerősödésének köszönhetően. A 20. század utolsó évtizedeiben ugyanis a geográfia érdeklődése egyre erőteljesebben a különbségek keletkezése felé fordult, illetve afelé, hogy ezek milyen térbeli következményekkel járnak. Mindezt oly módon tették, hogy a vizsgálatokat összekapcsolták a globalizáció folyamatával: azzal a ténnyel, hogy a nemzetállami határok egyre inkább átjárhatóvá váltak, utat engedve a kapitalista tőkeakkumulációnak, illetve a különféle kulturális hatások terjedésének.

A vizsgálatok gyakran éles érdekellentéteket tártak fel, így kerültek a kutatások homlokterébe például a globális folyamatokkal szembeszálló mozgalmak. Különösen fontossá vált a hatalom kérdése; hogyan oszlik meg, milyen térbeli összefüggései vannak, és milyen kölcsönhatások jönnek létre a tér és a hatalom (újra)elosztása között. Számos kutató arra a következtetésre jutott, hogy a hatalmat a térbeliség meghatározza, és erősíti. Azaz többről van szó, mint hogy azt állítanánk, hogy a hatalomnak térbeli vonatkozásai vannak, vagy hogy a tér befolyásolja azt; szoros kölcsönhatást tételeznek fel a tér és a hatalom között, amelyben mindkét elem dinamikus szerepet játszik. (KATZ, C. 2003)

Az elméleti változások eredményeképp erősödött meg a radikális, majd a kritikai földrajznak nevezett irányzat a nyugati társadalomföldrajzban. A radikális földrajz gyökerei az 1960-as évek végére nyúlnak vissza, amikor a növekvő társadalmi feszültségek a kapitalista társadalommal kapcsolatos élénk vitákhoz vezettek. A radikális irányzat képviselői e viták kapcsán élesen kritizálták az uralkodó pozitivistá tértudományi szemléletet, és új, a földrajz által hanyagolt témákat vizsgáltak, mint a szegénység, vagy a bűnözés. (JOHNSTON, R.J. 2000, PEET, R. 2006)

A kritikai geográfia a radikális geográfiai vonulat megújulásával született meg az 1980-as években a földrajz kulturális fordulatának következtében. (SMITH, N. 2000, JOHNSTON, R.J. 2000) A kritikai földrajz (hasonlóan a radikális földrajzhoz) bírálja a

földrajz fő vonulatának „uralkodó tanácsadója”²⁴ szerepét, a kvantitatív szemléletet, támogatja a progresszív társadalmi változásokat, és a társadalomtudományi elméletek alkalmazását a társadalomföldrajzban. Úgy véli, hogy a tudománynak mindent meg kell tennie, hogy a társadalom igazságosabban működjön. Érzékeny a globális különbségek és folyamatok iránt, interdiszciplináris perspektívákban gondolkodik, hangsúlyozza, hogy a kutatásoknak társadalmi relevanciával kell rendelkezniük. (PAINTER, J. 2000, PARR, H. 2004, TIMÁR J. 2004)

A kritikai földrajz a „társadalmi igazságosságot” kívánja előmozdítani a kutatásaival, és ellene van az egyenlőtlen hatalmi kapcsolatoknak, amelyet az igazságosság legfőbb akadályának tart. Alapvetése, hogy a kutatásoknak nem öncélúnak kell lennie, hanem együtt kell járnia a cselekvéssel: a kutatásoknak alkalmazhatóknak és relevánsnak kell lenniük. (KEARNS, R. – MOON, G. 2002, TIMÁR J. 2003a, PÁL V.-TÓTH J. 2007)

SMITH, N. (2003) szerint a kritikai földrajz feladata, hogy segítsen megváltoztatni a világot: szerinte csak akkor van értelme a kutatásoknak, ha leleplezi a kizsákmányolást, az egyenlőtlen hatalmi viszonyokat, és részévé válik az ezek ellen folytatott harcnak. Mások (így például AMIN, A. 2003) ezzel némiképp ellentétes álláspontot képviselnek: azt vallják, hogy csak az igazságtalanságok, ellentétek feltárása lehet a vizsgálatok célja, és egyfajta „óvatos megfigyelői” szerepet vállalnak fel (TIMÁR J. 2003a, TIMÁR J. 2004, MITCHELL, D. 2001).

Magyarország az államszocialista rendszer miatt mind múltját, mind jelenét tekintve sajátos helyzetben van, ha a konfliktuselméletek megjelenését vizsgáljuk a társadalomföldrajzon belül.

A magyar társadalomföldrajz hivatalosan marxista elméleti háttérre épített az 1945 és 1990 közötti időszakban. Azonban ez egyfajta leegyszerűsítő (vulgár)marxista szemlélet volt, amely elsősorban a gazdaság primátusát hangsúlyozta, és nem építette be a 20. század második felének marxista társadalomfilozófiát megújító eredményeit – noha ezek egyébként megjelentek a hazai társadalomelméletben. (TIMÁR J. 2001b) Így az 1960-as években a szocialista társadalompolitikával, szegénységgel, településpolitikával foglalkozó megjelenő elemzések csak kis mértékben hatottak a földrajzi kutatásokra. (TIMÁR J. 2003b)

²⁴ ARON, R. háromféle társadalomkutatói szerepet különít el: a „tudomány főpapja”, az „uralkodó tanácsadója” és a „nép orvosa”. (ANDORKA R. 2006)

A rendszerváltást követően folytatódtak az 1980-as években megjelent folyamatok, azaz a társadalomföldrajz eltávolodott a marxista elméleti alapoktól, és erősödtek a geográfia humanisztikus fordulatának hatásai²⁵. Az elméletekben a vezető szerepet a korábbi fejezetekben bemutatott funkcionista hatásokkal rendelkező szociálgeográfia vette át.

A paradigmaváltás részeként a hazai geográfusok élesen elutasították a korábbi marxista elméleteket²⁶. A funkcionista szemlélet elméleti dominanciáját több kihívás is érte: például a mikroterek és a kommunikáció vizsgálata oldaláról a szimbolikus interakcionizmus interpretációja révén. De az 1990-es évektől felbukkantak a nyugati kritikai társadalomföldrajzi irányzatok is, amelyek a konfliktuselméleti vonulatot integrálták. Ennek részeként az 1990-es évek közepén megjelentek többek közt a feminista földrajz kérdésfeltevései (TIMÁR J. 1993, 1998, JELENSZKYNÉ FÁBIÁN I. 2001), a hatalom és az érdekek kérdése a településfejlesztésben, illetve a nagy ingatlanfejlesztési projekteknél (TIMÁR J. 2001a), a városi terek átalakulásának, vagy a városrehabilitáció kapcsán felmerülő konfliktusok (KOVÁCS Z. 1998, 2006, KOVÁCS Z.-SZIRMAI V. 2006), a globális kereskedelem térformáló hatása a városokban (NAGY E. 2001, 2005a, 2005b), a közterek privatizálásának problémája (HEGEDŰS G. 2007a), az egészségi állapothoz (UZZOLI A. 2001), vagy az egészségügyi rendszerek működtetéséhez kapcsolódó konfliktusok (PÁL V. 2004).

A kritikai földrajzi irányzatok (és ezzel a konfliktuselméletek) hazai terjedésének több akadálya is van: a posztoszocializmusban stigmatizáló a kutatók számára a baloldaliság felvállalása (TIMÁR J. 2003b, SZALAI E. 2006b), illetve általában bármilyen nyílt ideológia felvállalása – ami természetes válasz az erős ideológiai nyomás évtizedei után. Jellemző továbbá, hogy a magyar földrajzban hagyományosan az „uralkodó tanácsadója” szerep a domináns, amit a megrendeléséért, kutatási támogatásokért folytatott küzdelem és a területfejlesztés kérdésfeltevései, igényei erősen befolyásolnak. (BELUSZKY, P. 1989, POMÁZI I. 1989, TIMÁR J. 2003b, TIMÁR J. 2004) Emellett a gyenge társadalmi szolidaritás következtében kevés olyan progresszív társadalmi mozgalom van, amelyeket a kritikai földrajzi kutatás támogathatna. A fentiek

²⁵ Sajátos, hogy a kelet-európai marxizmusok bukása hozzájárult a nyugati marxista gondolat erősödéséhez, mivel megszabadította azt attól a kötöttségtől, amelyet a „létező kommunizmus” jelentett. (SMITH, N. 2000)

²⁶ Bár egyesek szerint (BELUSZKY P. 1989, TIMÁR J. 2003b) helyesebb inkább elmélettelenségről beszélni az államszocialista időszak gazdaságföldrajzával kapcsolatban, amely csak sablonos válaszokat volt képes adni a „mi-hol-miért” kérdésre, és elméleti megalapozatlansága miatt alig tudott bekapcsolódni a hazai tudományos munkamegosztásba.

következtében a nyugati geográfiában erős hatást gyakorló elméletek a mai napig nem terjedtek el széles körben a magyar társadalomföldrajzon belül. (TIMÁR J. 2001b, 2003b)

A bemutatott nagy elméleti irányzatok mellett az elmúlt évtizedekben megerősödött a posztstrukturalista perspektíva a társadalomföldrajzban, amelynek képviselői azt hangsúlyozzák, hogy nem lehet a társadalom működését egy nagy rejtett struktúrára visszavezetni, és sokféle értelmezés (diskurzus) lehetséges. Ez az irányzat vezetett a társadalomföldrajz kulturális fordulatához, amely megváltoztatta a különféle kritikai irányzatok álláspontját az egyénnel, egyéni értelmezésekkel kapcsolatban. (KNOX, P.-PINCH S. 2006, PEET, R. 2006)

A társadalomelméleteket bemutató fejezetek zárásaként az 1. táblázat összegzi, hogyan jelenhetnek meg az egyes elméleti irányzatok a társadalomföldrajzi kutatásban: milyen módszerek és magyarázattípusok kapcsolódnak az egyes nagy elméleti irányzatokhoz.

Társadalomtudományi elmélet	A társadalmi kapcsolatok modellje	Módszer	A társadalmi valóság magyarázata
Strukturális funkcionálisizmus	cselekvésemélet	kvantitatív	kauzális (eset) modell
Konfliktuselmélet	(neo)marxizmus és feminizmus	kvantitatív vagy kvalitatív	hatalomelméletek
Szimbolikus interakcionizmus	társadalmi képződmények	kvalitatív	címkézés-elmélet

1. táblázat. A társadalomföldrajzban implicit vagy explicit módon megjelenő társadalomtudományi elméletek vázlata

(Forrás: LITVA, A. – EYLES, J. 1995 alapján saját szerkesztés)

2.2. A vizsgálatban használt legfontosabb fogalmak

Munkánkban különösen fontosnak tartjuk a használt fogalmak pontos meghatározását, hiszen nem egy esetben ezeket a szociológiai irodalomból vettük át, így ezek a társadalomföldrajzban esetleg kevésbé ismert, vagy többféle értelemben, netán a szociológiában meghonosodottól eltérően használt kifejezések. Emiatt úgy véljük, hogy a depriváció, a szolidaritás, az integráció és az underclass kifejezéseket pontosan definiálnunk kell.

2.2.1. Depriváció, szegénység, hátrányos helyzet

A társadalmi különbségek fogalmi kereteiként több fogalmat (depriváció, szegénység, hátrányos helyzet stb.) is használnak a társadalomtudományok, amelyek jelentése nem teljesen egyezik.

A dolgozatban a szegénység fogalmának nehezen értelmezhetősége és többféle jelentéstartalma miatt használjuk a depriváció fogalmát. A szegénység ugyanis nehezen meghatározható, sokféle értelemben és többféle megközelítés alapján felfogható, illetve értelmezhető kifejezés. Általában a hagyományos értelemben vett hátrányos helyzet megnevezésére használják, mint például az alacsony jövedelem és a hozzá kapcsolódó hátrányok.²⁷ (FERGE ZS. et al. 1980, ANDORKA R. 2006)

Maga a depriváció kifejezés nem csupán szinonimája a szegénységnek, bár gyakorta ilyen értelemben használják. Szó szerint „valamitől való megfosztottságot” jelent, olyan helyzetet, amelyben az egyén vagy egy csoport nélkülöz valamit, ami a nagy többségnek rendelkezésére áll. (FERGE et. al. 1980, ANDORKA R. 2006) A dolgozatban (és általában a társadalomtudományokban) a hátrányos helyzet szinonimájaként használjuk, a relatív lemaradás kifejezésére. Éppen ez a többszörös jelentéstartalom az, amely miatt mi a dolgozat egyik központi fogalmaként használjuk a deprivációt. Úgy véljük, hogy az anyagi források birtoklása alapján történő vizsgálat, bár számos esetben kiváló értelmezési keretet jelent, számunkra összességében túl szűk. A depriváció fogalma nem csak az anyagi javaktól való megfosztottságot jelöli, hanem a döntéshozatalból, a hatalomból való kizártságot, a gyenge, vagy nem létező érdekérvényesítő képességet is. A megfosztottság kiterjedhet az élet minden területére, így a munkaerőpiaci helyzetre, illetve kilátásokra, életesélyekre, életminőségre vagy a térhasználatra, napi térpályákra. Az anyagi javakra lefordítható depriváció értelmezhető abszolút értelemben (valamiféle küszöbértékhez viszonyítva), relatív módon (valamely középpértékhez vagy a társadalom többségéhez képest), illetve értelmezhető szubjektív kategóriaként (ez esetben a depriváltság érzése a meghatározó). (FERGE ZS. et. al. 1980)

A relatív depriváció fogalmát, szembeállítva az abszolút vagy objektív deprivációval RUNCIMAN, W.G. vezette be; szerinte a relatív depriváció mint szubjektív

²⁷ Különbséget kell tennünk azonban a relatív és az abszolút - létminimum alatti - szegénység között. A szegénység létminimum-számításon alapuló meghatározása több szempontból is kétséges, különösen akkor, ha mérceként egy bizonyos jövedelemszintet használunk. A relatív szegénység meghatározása szintén összetett problémákat vet fel. Megint csak többnyire a jövedelmet használják mércéül, csakhogy ez nem fejezi ki az emberek tényleges igényeinek sokféleségét. A szegénység különféle meghatározásai más-más módszertant jelentenek, így eltérő adatokat kapunk a szegények számáról, arányáról a társadalomban.

mutató, az egyén frusztrációját fejezi ki, amelyet a másokkal való összehasonlítás vált ki. Álláspontja szerint az emberek elsősorban nem az abszolút értelemben vett életkörülményeik miatt érzik magukat hátrányos helyzetben, hanem azért, mert valamilyen vonatkoztatási csoporthoz képest rosszabb helyzetben vannak²⁸. (RUNCIMAN, W.G. 1966)

A depriváció és az anyagi nélkülözés, a szegénység természetesen szorosan összetartozó fogalmak: TOWNSEND, P. (1986) szerint lehetséges, hogy valaki lehet deprivált helyzetben úgy is, hogy a jövedelme nem számít alacsonynak, ugyanakkor azok, akik többszörösen depriváltak, vagy csak egy dimenzióban, de ott rendkívül súlyosan, azok szinte minden esetben alacsony jövedelemmel rendelkeznek.

Különböző, életminőséggel kapcsolatos kutatások rámutatnak a depriváció kapcsán a baráti és rokon kapcsolatok fontosságára. (ALBERT F.-DÁVID B. 1998, UTASI Á. 2002, 2006, VARGA A. 2006) Egyes szerzők kiemelik a szeretetkapcsolatok jelentőségét: a gyerekkorban kapott szeretet, a partnerkapcsolatokat, az azokkal való elégedettséget, emellett a baráti és családi kötelekekből szárazó biztonság és szeretet több elemzésben is fontos szereppel bír. (FÖLDVÁRI Á. 2006, KOVÁCS A. 2006) Bár a alapszükségletek miatt a pénz valamennyire mindenkinek fontos, ugyanakkor nagy különbségek vannak az anyagi javak jelentőségének megítélésében. (FEKETE Zs. 2006) Mindez alátámasztja, hogy nem szabad csak az anyagi feltételek elemzésére korlátozni a hátrányos helyzet vizsgálatát.

A depriváció fogalmának mérésére - elsősorban az Egyesült Királyságban és a Dél-Afrikai Köztársaságban - különféle indexeket alkottak, amelyekkel a depriváció mértéke mellett annak területi különbségei is feltárhatók. (NEMES NAGY J. 2005) Az értekezés első esettanulmányában a korábbi elemzések eredményei alapján megkíséreljük meghatározni a deprivációs indexet Szeged egyes városrészeire.

A dolgozatban a deprivációt széles értelemben vett hátrányos helyzetként értelmezzük, amelynek objektív és szubjektív megközelítéseit is felhasználtuk. Kvantitatív vizsgálatainkban a városi átlag alatti értékeket tekintettük a hátrányos

²⁸ Bár több megközelítés úgy értelmezi ezt, hogy a vonatkoztatási csoport szükségszerűen egy külső csoport, amelynek az egyén nem tagja, RUNCIMAN megközelítése alapján a vonatkoztatási csoport lehet olyan is, amelynek az egyén tagja. A vonatkoztatási csoportok kapcsán MERTON, R.K. (1980) felhívja a figyelmet arra, hogy az emberek nem minden esetben választják vonatkoztatási csoportnak a felettük levő csoportot: Példaként említi, hogy, akik súlyos veszteségeket szenvedtek, azok vesznek észre leginkább azokat, akiket a legnagyobb csapás sújtott. Ehhez kapcsolódóan HANKISS E. és MANCHIN R. (1976) az elégedettség kialakításának viszonyítási keretként térbeli és időbeli dimenziót különböztet meg. A térbeli dimenzió az egyént közvetlenül körülvevő társadalmi tér. Az időbeli dimenzió az ember addigi életpályáját, valamint a jövőbeni terveit, elképzeléseit foglalja magában.

helyzet jelének, míg a térbeli kirekesztés vizsgálatánál azt tekintettük depriváltnak, aki nem jut hozzá olyan lehetőséghez (térhasználat), amely a társadalom többsége számára elérhető. A harmadik esettanulmányban, a mentális térképes vizsgálat során a depriváció jelének a többségi társadalom negatív viszonyulását, elzárkózását tekintettük.

2.2.2. Integráció

Az esettanulmányok kapcsán középpontba kerül a társadalmi integráció fogalma, amelyet sokféleképpen használ a társadalomtudományi kutatás. Bár teljes áttekintésre ehelyütt nincs lehetőségünk, és a dolgozat tematikája sem teszi azt szükségessé, egy rövid áttekintést fontosnak tartunk a fogalommal kapcsolatban.

Általános értelemben a társadalmi integráció a társadalom egységesülését, egyes részeinek (csoportjainak) egységesülését jelenti. Olyan eszköz, amely amellet, hogy közösségképző hatással bír, segít az egyenlőtlenségek mérséklésében. (CZIKE K.-KUTI É. 2006)

Az integráció fogalma a társadalomtudományi gondolkodásban összekapcsolódik azzal a felfogással, hogy a társadalom a kapcsolatokon és az interakciókon keresztül fokozza az egységet, stabilitást és biztonságot. Így az integrációhoz szorosan kapcsolódó – részben hasonló jelentésű – a társadalmi kohézió, a társadalmi tőke, illetve a társadalmi befogadás (inclusion) és kizárás (exclusion) fogalma. (UTASI Á. 2002) A társadalmi kizárás akkor jön létre, ha egy közösség tagjai a hasonlóság hiánya, az eltérő normák miatt nem hajlandók valakikkel közösséget alkotni, közvetlen kapcsolatba kerülni. A kizárást erősítő folyamat a kiilleszkedés: CASTEL, R.-nél a társadalomból való kiilleszkedés egyrészt a munka világából történő, másrészt a családi, társadalmi kapcsolatokról való kizáródást jelenti. (CASTEL R. 1993)

Az integráció kapcsán MARX, K. (1986, 1998) megjegyzi, hogy a társadalmi intézmények által nem kellőképpen kezelt konfliktusok súlyosan veszélyeztetik a társadalom integrációját. Ehhez kapcsolódóan kialakul az elidegenedés, amely megfogalmazása szerint szintén az integráció meggyengülésére utal a kapitalista társadalmakban.

A dolgozatban az integráció fogalmát a fragmentálódás és a kizárás ellentétéként használjuk, olyan folyamatként, amely a város lakosságát (vagy a kisebb csoportokat) összetartja, és képessé teszi közös célok elérésére, és a társadalmi egyenlőtlenségek

csökkentésére. Az integráció térbeli vonatkozásai elsősorban a szegregáció és a térbeli kirekesztés kapcsán jelentkeznek.

2.2.3. Szolidaritás

Szintén az esettanulmányokban van nagy jelentősége a szolidaritás fogalmának, amely DURKHEIM, E. óta a szociológia egyik kulcsfogalma, amelyet többféle értelemben és eltérő társadalmi szintekre értelmezve is használnak, így érdemes áttekinteni az egyes szerzők álláspontját.

DURKHEIM, E. (2001) a szolidaritásnak két fajtáját különböztette meg: a mechanikus, és az organikus (szerves) szolidaritást, amelyek a társadalom differenciáltsági fokától függően alakulnak ki. A mechanikus alapja, hogy a társadalom tagjai egymáshoz hasonlítanak, hasonló munkát végeznek, hasonlóképpen dolgoznak. Az organikus a társadalmi munkamegosztáson alapul, mely szerint a társadalom különféle munkát végző tagjainak együtt kell működnie.

MARX, K., DURKHEIM, E.-hez hasonlóan, a szolidaritás fogalmát makroszinten értelmezi, így elméletében az a társadalmi osztályokhoz kapcsolódik: az osztályszolidaritás teszi lehetővé az osztálycselekvést, amelyen keresztül az egymással konfliktusban álló egyes társadalmi osztályok saját érdekeiket érvényesítik. (UTASI Á. 2002) Szintén makroszintű PARSONS, T. (1985) szolidaritásfogalma, amelyet két szinten értelmez: az egyének és a közösségek szintjén is a normákon alapuló társadalmi konszenzus működteti a szolidaritást. Az írott és íratlan szabályok, útmutatások teremtik meg a szolidaritás alapját, ezzel pedig működőképessé teszik a társadalmat.

Mikroszintű megközelítés jellemző ellenben WEBER, M.-re, aki egyének közötti viszonyként értelmezve a fogalmat, a társadalmi kapcsolatokból vezeti le elméletét: szerinte a kapcsolatok csupán esélyt jelentenek a szolidaritás létrejöttére. Az hogy nem bizonyosságról, hanem esélyről van szó, azt is jelenti, hogy ennek ellentéte is előfordulhat, azaz a társas kapcsolat viszályhoz vezet. (WEBER, M. 1987, UTASI Á. 2002)

A csoportok felől közelíti meg a kérdést HECHTER, M. (1987) és HOMANS, G. (1958). Előbbi szerint a szolidaritás maga a csoport lényege, azaz nélküle nincs csoport. A szolidaritás létrejöttéhez szükséges a hasonlóság, a közösen végzett aktivitás, és a közös normáknak való megfelelés. A csoportkohézió mértéke befolyásolja, hogy milyen erős az altruizmus. HOMANS, G. (1958) is a csoportokhoz tartozó viselkedésnek tekinti a

szolidaritást, amelyet szokásszerű cselekvésként értelmez – ezeket a társas interakciók hozzák létre. E szokásszerű viselkedések alapja a csere, a viszonzás, amely azonban nem azonnali, hanem időben elhúzódó.

COLLINS, R. (1981) a makro és mikroszemléletet egyesítő gondolatmenete szerint a szolidaritás „interakciós rítusok” láncolataként jön létre, ám az interakciókat meghatározzák a társadalmi struktúrák: az azonos csoportba tartozók között nagyobb a szolidaritás mértéke.

Az egyes megközelítések különböznek abban, hogy mit tartanak a szolidaritás motivációinak, ám az közös bennük, hogy a szolidaritást olyan (rendszeres és kölcsönös) cselekvésként fogják fel, amely egy csoport belső egységének, működésének fenntartáshoz szükséges, és aminek a működése nélkül a társadalom sem működhet problémák, konfliktusok nélkül.

A dolgozat a szolidaritást úgy értelmezi, mint a kölcsönös segítségnyújtás alapját, amely elengedhetetlen a társadalmi integráció kialakulásához, és így a helyi társadalom működéséhez. Álláspontunk szerint abban, hogy a szolidaritás létezik-e, meghatározó szerepe van a társadalmi struktúrának, így a szolidaritás és az integráció egymásra kölcsönösen ható tényezők. Így véleményünk szerint szolidaritás csak olyan szinten jöhet létre, amely egyben integrációs szint is.

2.2.4. Underclass

Az underclass (más kifejezéssel: „a társadalom alatti társadalom”) fogalom alatt azokat a szegényeket értik, akiket sajátos problémák sújtanak, és sajátos viselkedési kóddal, a szegénység kultúrájával rendelkeznek. Az ide tartozók szélsőségesen depriváltak jövedelmüket, életesélyeiket, társadalmi helyzetüket tekintve.

Az underclass fogalom nem csak szegénységet jelent: az ide tartozóknak nincs esélyük bekapcsolódni a társadalmi munkamegosztásba, feleslegesnek számítanak, esélytelenek bármiféle társadalmi integrációra. (DOMAŃSKI, H. 2001, SZELENYI I. 2001)

A településszociológiában régóta zajlik az elméleti vita arról, hogy létezik-e a városi underclass (urban underclass), és ha igen, hogyan határozható meg, melyek a jellemzői. A kategória az amerikai városkutatásból származik, és a társadalmi, illetve térbeli hovatartozás közötti új összefüggéseket jelöli – azaz összekapcsolódik a társadalomtudományok „térbeli fordulatával”. Az urban underclass alapvetően térbeli-területi jelenség, a városi tér egy meghatározott pontjához kötődő szegénység és a

társadalmi kiközösítés keveréke. (Úgy is fogalmazhatunk, hogy a térbeli és a társadalmi struktúra egybeesése.) A kiközösítés lehet szimbolikus vagy tényleges tiltás, szegregálás (pl. közterek privatizációja, vagy a biztonság sajátos értelmezése, amely korlátozza a szabadságjogokat). A városi underclass a városi társadalom legalsó rétege, a szegények, munkanélküliek, a bevándorlók, a hajléktalanok egyre növekvő csoportja, akik koncentrált formában a nagyvárosok egyes városrészeiben élnek. (KASARDA, J.D. 2000, HAVASRÉTI J.-NIEDERMÜLLER P. 2005)

Többféle elmélet is magyarázza a szélsőségesen deprivált csoportok létrejöttét. Ezek az elméletek más-más okokra vezetnek vissza a városi deprivációt, és a folyamat más pontján látják a probléma gyökerét és a változtatás lehetőségét.

WILSON, W.J. (1996) összekapcsolja a jelenséget az amerikai társadalomban jelenlévő történelmi diszkriminációval, amely az egyes etnikai csoportokkal (legfőképp a feketékkel) szemben nyilvánul meg. Ezek a csoportok a gazdaság szerkezeti és térbeli átalakulásának a vesztesei, akinek sem forrásaik, sem képzettségük nincs ahhoz, hogy részt vegyenek az újfajta termelésben, vagy hogy kiköltözhessenek a szuburbiákba. Mivel aki teheti, elhagyja a várost, az állásnélküliek aránya gyorsan nő a városi népesség körében, létrehozva azokat a területeket, ahol a szegénység koncentrálódik a városban belül.

Egyes konzervatív kutatók szerint (MURRAY, C.A. 1984, MEAD, L.H. 1988) a városi underclass egy helytelen adaptációs folyamat eredményeképpen jön létre; az állami jóléti programok következtében a racionálisan cselekvő egyén a munka és a személyes felelősségvállalás helyett a deviáns viselkedésben és a munka társadalmától való leválásban lesz érdekelt. (KASARDA, J.D. 2000, DOMAŃSKI, H. 2001)

A sokféle megközelítés ugyanakkor megegyezik abban, hogy a városi underclass jellemzőjeként említi a tartósan alacsony jövedelmet és a rossz munkaerőpiaci pozíciót – azaz a szélsőségesen deprivált helyzetet. (KASARDA, J.D. 2000)

Az „underclass” fogalom használatát azért érezzük helyénvalónak vizsgálatainkban, mert például a térbeli kirekesztésről szóló esettanulmányban hivatkozott önkormányzati rendelet egy (nem is nagyon) burkolt társadalmi kirekesztést tükröz, illetve a kéregetők turizmusra gyakorolt feltételezett hatása miatt bűnbakkeresést vélünk felfedezni az intézkedésben.

A dolgozatban azokat kezeljük az underclass részeként, akik a városi társadalom legalján elhelyezkedve a legkiszolgáltatottabb helyzetben vannak: azaz a hajléktalanokat és a koldusokat tekintjük az underclass részének, ugyanakkor

értelmezésünkben, szemben más megközelítésekkel, nem részei ennek a csoportnak a tartósan munkanélküliek, vagy a legalacsonyabb jövedelemkategóriába tartozók.

3. Hagyományos és új megközelítések a városkutatásban

A kutatások megindulása óta sokféle felfogás, megközelítés jelent meg a városok vizsgálatában. Az elmúlt 3 évtized különösen fontos változásokat hozott e tekintetben. Sokáig a Chicagói Iskola néven ismerté váló humánökológia, illetve az általa inspirált megközelítések domináltak a városkutatásokban.

Az 1970-es évektől kezdve alapvetően két forrásból táplálkozva újult meg a városkutatások elméleti bázisa. Az első a francia szociológusok, különösen LEFEBVRE, H. munkássága volt, akik városi térfolyamatok mozgatórugóit keresték és a kormányzat, az ingatlanpiac és a szociálpolitika összefüggését vizsgálták. A másik forrás az angol szociológia és földrajz volt: megközelítésüket többnyire politikai gazdaságtanként említették, bár néha a neomarxista, neoweberiánus jelzővel is illették őket, vagy egyszerűen csak az „új városszociológia”-ként emlegették az itt született munkákat.²⁹ Különösen az angolszász megközelítések terjedtek el hamar az Egyesült Államokban, hiszen már az 1970-es évek közepén megjelentek az első, politikai gazdaságtanhoz sorolható tanulmányok. (HARLOE, M. 1981, CASTELLS, M. 2002, ORUM, A.M. – CHEN, X. 2003)

Az alábbiakban áttekintjük a városi szegénykutatások kezdeteit, majd saját csoportosításunk alapján bemutatjuk a legfontosabb elméleti megközelítéseket a Chicagói Iskolától a Los Angeles-i posztmodern urbanizmusig. Ezek közös jellemzője, hogy a városelemzést összekapcsolják a társadalmi-gazdasági folyamatokkal, és többségükben nagy hangsúlyt helyeznek a városokon belüli, illetve városok közötti konfliktusokra, vetélkedésre. Gyakori témájuk a társadalmi igazságosság kérdése is. Olyan tekintetben azonban nem tekinthetők egyenértékűnek a tárgyalt irányzatok, hogy egyesek közülük szorosan összefüggenek egymással, így egymást kiegészítő elméletekként, sajátos altípusként is értelmezhetők.

Kiindulópontjukat tekintve kimutatható egy jelentős eltérés a főbb elméletek között. Jelenleg ugyanis világszerte két eltérő megközelítéssel találkozhatunk a városok vizsgálatában, amelyek módszereikben, eredményeikben eltérnek: az egyik kívülről

²⁹ Már az elnevezések sokfélesége is jelzi, hogy az új megközelítések közel sem voltak egységesek.

befelé haladva a társadalmi-gazdasági környezetben való érvényesülést, a versenyképességet vizsgálja, míg a másik megközelítés a város belső viszonyaiból indul ki. A második alapján a sikeresség kérdése a fenntarthatóság, a helyi társadalom viszonyaiban, működésében vizsgálható. (FAINSTEIN, S. 1999; LOGAN, J.R. – MOLOTOCH, H.L. 1999) Ez utóbbi megközelítést használjuk dolgozatunkban, ám a hazai városok kapcsán erőteljesen megjelenik az első megközelítés – többek közt RECHNITZER J., LENGYEL I., NEMES NAGY J. (. LENGYEL I. 2000, LENGYEL I.-RECHNITZER J. 2000 NEMES NAGY J. 1995) munkáiban.

Az ismertetett irányzatok születése, fő gondolataik ismertetése mellett bemutatjuk azok fő művelőit, illetve rövid kritikai értékelést adunk az egyes iskolákról, majd a fejezet végén kijelöljük saját elméleti kereteinket. Az elméleti változásokban betöltött szerepe miatt részletesebben foglalkozunk a neomarxista megközelítéssel, amelynek eredményeire mi is nagy mértékben támaszkodtunk saját vizsgálatainkban.

A dolgozatban bemutatott elméleti csoportosítást korábban nem végezték el a hazai városkutatásban, így ez esetben a nemzetközi szakirodalomra támaszkodva saját osztályozást készítettünk.

3.1. Az elméleti változások okai

Mielőtt az egyes irányzatokra rátérnénk, szükségesnek tartjuk az elméleti változások okait röviden kifejteni. Véleményünk szerint ugyanis a hazai városföldrajznak számos esetben ugyanolyan kérdésekkel, problémákkal kell szembenéznie, mint a nyugati kutatóknak mintegy három évtizeddel ezelőtt, így az itt bemutatott folyamatok hazánkban is megjelennek, megjelenhetnek.

A 20. század második felének társadalmi változásai azzal a következménnyel jártak, hogy új elméleti kereteket kellett keresniük a kutatóknak. A változások közé tartozott többek között a városmagok csökkenő népességszáma, a városi társadalmakban növekvő polarizáció, amely különösen etnikai alapon volt erős. De nőttek a különbségek az egyes városok, illetve az országok között is. (KLENIEWSKI, N. 2005)

Az átalakuló, globalizálódó gazdaság folyamatai átértékelték a városok szerepét, felértékelődött a versenyképesség, a sikeresség fogalma. (GARAMHEGYI Á. 1999) A globális kulturális, politikai és gazdasági folyamatok következtében a különböző városok fejlődése a korábbinál sokkal szorosabban összefonódott egymással.

A városszociológia első átfogó elmélete, a humánökológia nem, vagy csak korlátozott mértékben tudott magyarázatot adni az új jelenségekre, és a városok szerkezete egyre kevésbé hasonlított azokhoz a leegyszerűsítő modellekhez, amelyeket a humánökológia inspirált.

Az új elméletek sokszínűsége annak is köszönhető, hogy a társadalomelméletben végbement változásokhoz hasonlóan a makromegközelítések a városkutatásban is egyre inkább figyelembe vették az egyének és az egyes csoportok szerepét, és megerősödött a szubjektivisták szemlélet és a kvalitatív elemzések szerepe is.

3.2. A városkutatás legfontosabb irányzatai

3.2.1. A városi szegénység kutatásának kezdetei

A városkutatások megindulása kapcsolódott az erősödő társadalmi feszültségekhez, konfliktusokhoz, amelyek a formálódó kapitalista társadalmakat jellemezték. Az empirikus társadalomkutatás kialakulása így szorosan összefüggött a szegénység illetve az urbanizáció kérdéskörével a 19. században. A korai vizsgálatokat szociálpolitikai, társadalomreformer és filantróp törekvések jellemezték: előtérbe helyezték a hátrányos helyzetben lévők érdekeit, és céljuk a társadalom jobbá, „igazságosabbá” tétele volt³⁰. Az egyes országokban más-más háttérrel és szemlélettel folyt a kutatás, így az angol, francia és amerikai vizsgálatok jól megkülönböztethetők egymástól. (NÉMEDI D. 1999, NÉMEDI D. 2005)

Az angliai kutatások fő kérdései az iparosodáshoz kapcsolódó társadalmi átalakulásra és a jótékonykodás hatása a társadalomra vonatkoztak. A legismertebbek azok a monográfiák voltak, amelyek egy-egy csoport vagy réteg helyzetével foglalkoztak, mint pl. a gyapotmanufaktúrák dolgozóinak helyzete. Részben efféle írásokra támaszkodott ENGELS, F., aki elsősorban a higiéniai és lakásviszonyok alapján adott leírást az 1840-es évek munkaviszonyairól³¹, és a London és Manchester környéki munkások helyzetét írta le a parlamenti vizsgálóbizottságok jelentései, és a népesség egészségi állapotát bemutató monográfiák alapján. (ENGELS, F. 1980, NÉMEDI D. 1999)

A szociáldarwinizmus megjelenésével egyre inkább előtérbe került a jótékonyosság és az öröklődés kérdése. Ez utóbbi téma úgy merült fel, hogy nem

³⁰ Emiatt egyébként nem egy esetben jótékonyossággal foglalkozó intézmények, egyesületek folytatták ezeket a kutatásokat.

³¹ Engels munkáját többnyire nem szokták a városszociológiai munkák közé sorolni, ám témája és részben módszerei miatt mindenképp szükségesnek tartjuk megemlíteni.

veszélyeztetik-e az alsóbb néposztályok és deviáns csoportok túlságos szaporodásukkal a nemzet versenyképességét Feltételezték ugyanis, hogy a szegények számának növekedésével, és a szerzett előnytelen tulajdonságokat továbbörökítve a nemzet hanyatlik majd. Az 1869-ben létrejött Charity Organization Society, célja az volt, hogy kiválassza azokat az „érdemes szegényeket”, akik segítség révén képesek lesznek kiemelkedni a szegénységből. E témához kapcsolódó viták vezették BOOTH, C.-t 1886-ban, aki East London teljes felmérését végezte el, amely körülbelül 900 000 lakost jelentett. Eredményeit részletes térképeken ábrázolta, a lakásszintig bemutatva a vizsgált terület társadalmi topográfiáját.³² (NÉMEDI D. 1999)

A francia LE PLAY, F. más módszertannal végezte vizsgálatait: szerinte a társadalom alapegysége a család, így családmonográfiákat készített „representatív (azaz tipikus) családok” bemutatásával. Ezek alapján bemutatta a családok költségvetését, mivel úgy vélte, így ismerhető meg legjobban az életmódjuk. LE PLAY, F. célja olyan ismeretek gyűjtése volt, amelyeket az elitnek átadva politikai cselekvés váltható ki, és végeredményben elérhető egy „boldogabb társadalom”. (BERÉNYI I. 1992, LE PLAY, F. 1993)

Az Egyesült Államokban nagy szerepet játszott a settlement mozgalom, amelynek első képviselője a chicagói Hull House volt. A kutatások eredményeképp megjelenő kötet (*Hull-House Maps and Papers*) legismertebb részei azok a térképek, amelyek a BOOTH-féle vizsgálat hatására készültek: ezek a kerület nemzetiségi és bérszínvonal szerinti megoszlását ábrázolták. Szintén BOOTH, C. mintáját követte DU BOIS, W.E.B. aki Philadelphia feketék lakta kerületét mérte fel 9000 fő megkérdezésével többek közt a családi állapot, jövedelem, vagy az egészségi helyzet szempontjából. Amellett, hogy az igazi szegények számát akarta megállapítani, bemutatta, hogy az afroamerikai kisebbség a közvélekedéssel ellentétben korántsem homogén, és nem azonosítható egy az egyben a szegény réteggel. (NÉMEDI D. 1999, 2005)

Ezt követően a 20. század első három évtizedében az egyesült államokbeli survey-k foglalkoztak a városi szegények kérdésével, a Social Survey Movement-nek nevezett kutatások keretében, amelyek elsősorban az oknyomozó újságírás eszközeit használták. Ellentétben az „egyetemi” kutatásokkal, amelyek objektivitásra törekedtek, a ezek javító szándékúak voltak, politikai indítékokkal. Az információk megszerzése

³² BOOTH, C. vizsgálata egyébként cáfolta a szociáldarwinista álláspontot: a szociálpolitika nem növeli sem a szegénységet, sem a gyerekszámot, így nem járul hozzá a szegénység újratermelődéséhez.

mellett az információk és javaslatok terjesztését is jelentette a survey. Ez az ellentét egyébként azt is eredményezte, hogy ezek a kutatások később visszhangtalanok maradtak, és nem épültek be az intézményesülő társadalomkutatásba. Míg a korai kutatások a társadalmat elsősorban „szociális”-nak értelmezték, és a társadalmi munkamegosztásba tagozódott a tevékenységük, az egyetemi szociológia a tudományos munkamegosztásba integrálta tevékenységét, és más tudományokat követve célját az érdekmentes tudás gyarapításában látta. (NÉMEDI D. 1999)

Összegzésképpen elmondható, hogy a városokban jelentkező társadalmi problémák, a nagymértékben jelentkező depriváltság hívta életre a korai városkutatásokat, amelyek nem csak feltárni igyekeztek a problémákat, hanem egyben a politikát is befolyásolni akarták. Bár több vizsgálat is foglalkozott a különböző társadalmi csoportok problémáival, az esetleges konfliktusokkal (pl. a szociáldarwinista elveket cáfoló londoni kutatások), ezekben a kutatásokban még nem jelentkezett átfogó elmélet, így kis túlzással talán az elmélettelenség időszakának nevezhetjük ezeket az évtizedeket. A városkutatásokat meghatározó elméleti keretek a Chicagói Iskola tevékenysége nyomán, a humánökológia létrejöttével alakultak ki.

3.2.2. Humánökológia

Nem csak az első, hanem a legismertebb, Magyarországon is gyakran alkalmazott elméleti keret is a városkutatásokban a humánökológiáé, így ezt csak röviden kívánjuk bemutatni. Az itt tárgyalt részben a célunk, hogy alapot teremtsünk az esetleg meglévő kontinuitás vagy diszkontinuitás bemutatásához a többi elmélet esetében, ezzel megteremtsük az összehasonlítás alapját.

A Chicagói Iskola követőinek felfogását és fogalomkészletét a biológiai, pontosabban az ökológiai analógiák határozták meg. Értelmezésük szerint a városi társadalom megértésében magyarázó erővel bírnak a környezeti viszonyok. A társadalmat természeti életközösséghez hasonlították, ahol a különböző fajok populációi élnek együtt, kölcsönösen függve egymástól. A Chicagói Iskola képviselőinek alapvető kutatási eszköze a térkép volt: az egyes jelenségek előfordulását *spot map*-eken („ponttérképeken”) ábrázolták, és az egyes tematikus térképek egymásra helyezése kirajzolta a város társadalmi struktúráját. A térképi ábrázolást olyan fontosnak tartották, hogy a Chicagói Iskola fénykorában nem is készülhetett komoly munka térképek nélkül. (NÉMEDI D. 2005)

Vizsgálataikban igazolták, hogy a város térbelileg differenciált, és a különbségek szabályszerűségeket mutatnak. Elméletük szerint a város térbeli egységei egyben társadalmi egységek is, amelyeket természetes övezeteknek neveztek el. Ezek az övezetek ökológiai folyamatok nyomán alakulnak ki, nem tudatos tervezési tevékenység eredményeképpen. A különböző jellegű természetes övezeteket különböző mértékű szegregáltság jellemzi, differenciálódásuk alapját a különböző társadalmi csoportok eltérő területi elhelyezkedése, és e rétegek szükségleteinek különbözősége adja. A folyamatok mozgatórugója a piac, pontosabban a telekárak alakulása. Minden övezet egy-egy funkciót teljesít, még akkor is, ha ez a funkció éppen ellentétes a társadalom, vagy az ott élők szándékaival. (BURGESS, E.W. 1973, BECSEI J. 1999, 2004a)

A chicagói modellt több esetben is megpróbálták aktualizálni. Így véleményünk szerint módosított változatának tekinthető a HOYT, H. nevéhez fűződő szektormodell, illetve HARRIS, C. D. és ULMANN, E. L. többmagvú városmodellje. A szektormodell a lakások bérleti díja alapján készült. A többmagvú városmodell figyelembe veszi a városok történelmét is, és kulcsgondolata, hogy azonos funkciójú területek a város több pontján is felbukkanhatnak. MURDIE, R. következtetése szerint a különböző városmodellek tanulsága az, hogy az a tény, hogy milyen dimenziók mentén vizsgáljuk a várost, nagyban meghatározza, melyik modell lesz az érvényes. (CSÉFALVAY Z. 1994, BECSEI J. 1999)

Mint arra a 2.1.2. fejezetben utaltunk, a humánökológia szemléletére erősen hatott a funkcionalizmus. Emiatt a városi különbségek kialakulását egy olyan természetes folyamatnak tekinti, amely az eltérő szükségleteken alapul. Annak ellenére, hogy a korai vizsgálatokban megjelentek azok a módszerek, amelyek a szimbolikus interakcionizmussal rokonítják, a Chicagói Iskola makroszinten értelmezte a városi folyamatokat, és kevés jelentőséget tulajdonított a lakosok tevékenységének és szándékainak.

Mint azt korábban említettük, a humánökológia az 1970-es évekre elveszítette magyarázó erejét, és bár a mai napig gyakran felhasználják a városfejlődés értelmezésére, illetve a városszerkezet vizsgálatában, ám egyértelműen eltűnt korábbi dominanciája. Az 1950-es évek vizsgálati tapasztalatai alapján - amelyek szerint a lakóhelyi életmód inkább a népesség társadalmi-foglalkozási összetételét, mint az ökológiai viszonyokat tükrözi - számos kutató megkérdőjelezte az ökológiai elv relevanciáját. Később, az 1960-as évek végén kételyek merülnek fel a térszemléletű

vizsgálatai iránnyal szemben³³. Egyesek, például GANS, H. úgy fogalmazzák, hogy a térnek nincs lokális társadalmi tartalma, és hogy a térben megnyilvánuló életmódjelenségek a társadalmi-strukturális folyamatok kifejeződései, következésképpen a lakóhely kutatások helyett a társadalmi struktúrát kell vizsgálni. (GANS, H. J. 1973, GÖNCZŐ V. 2002)

Mások éppen ellenkező álláspontot foglaltak el: a tér aktív szerepét hangsúlyozták a társadalmi különbségek alakulásában – ez utóbbi álláspontok vezettek végül a várostudományok elméleti megújulásához. Ezek a változások összekapcsolódtak a geográfia (és részben a szociológia) térszemléletének változásaival; a kutatók a teret immár nem mint egy „tartályt” szemlélik, amelyben egyszerűen megtörténnek a dolgok, hanem annak aktív szerepe mellett nagy szerepe van az egyéni és kollektív értelmezéseknek, a helyek és terek szimbolikus, önmagán jóval túlmutató jelentésének. Ezek az eltérő felfogások vezettek az új megközelítések kialakulásához, amelyeket saját csoportosításunk alapján a továbbiakban mutatunk be.

3.2.3. Neomarxista megközelítések

Az 1970-es évektől megerősödő neomarxista megközelítések a megújuló városkutatások talán legfontosabb részét adják, hiszen a 20. század második felében talán MARX, K. gyakorolta a legnagyobb hatást a nyugati városkutatások elméleti hátterére – annak ellenére, hogy gyakorlatilag nem írt semmit, amit városszociológiaként vagy városföldrajzként értelmezhetnénk.³⁴ A szűken vett neomarxista városföldrajzon kívül a marxista hatás kimutatható a többi, a dolgozat későbbi részében tárgyalt irányzatban is, ezért a többenél némiképp részletesebben mutatjuk be ezt a megközelítést.

A neomarxisták, ellentétben a humánökológiával, nem a természetesnek tekintett térbeli folyamatokat helyezik a középpontba, hanem azt, hogy miként hat a hatalom a tájra és a mesterséges környezetre, és a kapitalizmus rejtett struktúrái hogyan befolyásolják a települések működését, az azokon belüli egyenlőtlenségeket. Bár nem egységesek az álláspontjaik, és gyakran vitákba keverednek a hangsúlyokat illetve

³³ Bár a Chicagói Iskolára valójában nem a tér (space), hanem a helyközpontú (place) gondolkodás jellemző. A tér középpontba állítása csak a 20. század második felében jelenik meg a városszociológiában – párhuzamosan azzal a változással, amely ugyanebben az időben a geográfia térszemléletében végbement.

³⁴ Ugyanakkor, mint arra már korábban utaltunk, Friedrich Engels A munkásosztály helyzete Angliában című munkájában kiváló leírást adja az ipari forradalom korabeli angol nagyvárosok társadalmának.

meghatározó tényezőket illetően, több közös jellegzetesség is összeköti őket. (GIDDENS, A. 2003, ORUM, A.M. – CHEN, X. 2003)

Meghatározónak tartják a struktúrát az emberi szereplőkkel és viselkedéssel szemben. Az is elmondható, hogy az ehhez a irányzathoz tartozó kutatók a politikai gazdaságtanra és a történelmi materializmusra építenek vizsgálataikban, és fogalomhasználatukban meghatározóak az olyan marxi kategóriák, mint például az osztály, az osztályellentétek, vagy termelőerők, termelési viszonyok. (ORUM, A.M. – CHEN, X. 2003) Ehelyütt négy kutató munkásságával foglalkozunk részletesen: a neomarxista városszociológia alapjait megteremtő, a szubjektív térértelmezések jelentőségét elsőként hangsúlyozó LEFEBVRE, H.-rel, a térbeli elemzésbe a politikai gazdaságtant beemelő HARVEY, D.-val, a napjaink globális társadalmi jelenségeit értelmező átfogó társadalomelmélet megteremtésének igényével fellépő CASTELLS, M.-szel, és a dzsentrifikáció neomarxista elméleti kereteit kialakító SMITH, N.-szel, és csak röviden utalunk másokra.

A francia filozófus és szociológus, LEFEBVRE, H. volt az első, aki a városszociológiában a marxi megközelítést alkalmazta, egész pontosan kiegészítette azt a tér fogalmával. A 20. század közepén a mindennapi életet alrendszernek tekintették, ő viszont a mindennapok gyakorlatát helyezte vizsgálódásai középpontjába, és építette fel társadalomkritikáját. (ARONOWITZ, S. 2007) LEFEBVRE szerint a tér ugyanolyan fontos szereppel bír a társadalomfejlődésben, mint az idő. Magához a társadalom működéséhez, a kapcsolatok létrejöttéhez szükséges a térbeli közelség, vagy valamiféle térbeli kapcsolat. Emellett szerinte az, hogy egy társadalom hogyan működik, befolyásolja, hogy milyen annak a térbelisége. (LEFEBVRE, H. 1991, SHIELDS, R. 2004)

Szerinte a kapitalizmus térszerveződése a termelés igényeihez igazodik. (ORUM, A.M. – CHEN, X. 2003) Következtetése szerint ez magyarázza azt, hogy minden 20. századi gazdasági és politikai megrázkódtatás (válságok, háborúk) ellenére hogyan tudott fennmaradni a kapitalizmus. (ARONOWITZ, S. 2007)

A mindennapi élet az alap, amelyen a termelés és a társadalom újratermeli önmagát mint rendszert – azaz a szerepe meghatározóbb, mint a termelési módnak. Központi szerepe van nála a „térteremtés, tértermelés”³⁵ és a városi fejlődés összekapcsolásának. Szerinte ugyanis a térbeliség a termelés társadalmi viszonyait

³⁵ Angolul „production of space”. Bár LEFEBVRE, H. francia, és eredetileg anyanyelvén alkotott, a *The production of space* című munkájának angol kiadása (1991) volt az, amelyik különösen nagy hatást gyakorolt a nemzetközi elméletekre és kutatásokra.

tükrözi vissza. Tagadta azt a felfogást, amely a teret valamiféle objektív valóságként értelmezi; Ő vallotta először azt a mára már széles körben elfogadott nézetet, hogy a tér társadalmi konstrukció, amelyet az értékek, és a különféle jelentések, értelmezések határoznak meg. A tér társadalmi meghatározottsága pedig hat a mindennapi cselekvésekre, és arra, ahogy a világot látjuk, ezáltal a térnek ideológiai funkciója van.

A városi tér teremtése alapvető fontosságú a társadalmi újratestermelésben, azaz a kapitalizmus működésében. Ebben az uralkodó osztály szerepe meghatározó, mivel a saját érdekei szerint irányítja a folyamatot, és kulcsfontosságú számára hatalma megőrzése. Ennek következtében a kapitalizmus folyamatosan újratestermeli önmagát – tehát MARX, K. téved a kapitalizmus szükségszerű bukásával, és a kommunizmus győzelmével kapcsolatban. (LEFEBVRE, H. 1991, ARONOWITZ, S. 2007)

A tér termelése egyetemes jelenség; minden város, és minden társadalom rendelkezik egyfajta térbeliséggel, és a hozzá tartozó térbeli rendszerekkel, folyamatokkal. A várost együtt alkotja a népessége, csomóponti szerepe, mérete, épületei, illetve az, hogy ezek mellett a termelés és az elosztás helyszíne is egyszerre. (LEFEBVRE, H. 1991) A városban a kapitalizmus különböző elemei térben találkoznak. (SHIELDS, R. 2004) A társadalom tere alakítja annak gondolkodását: az a társadalom, amely nem alkotja meg a saját tereit, sajátos, furcsa képződményként létezne, amely valójában nem is tud önállóvá válni. Saját terek nélkül nem jöhet létre társadalmi változás, hiszen az újfajta társadalmi kapcsolatok újfajta térbeli rendszereket igényelnek.

LEFEBVRE, H. másik központi gondolata a „városhoz való jog” (LEFEBVRE, H. 1996, CASTELLS, M. 2002, SHIELDS, R. 2004), ami alatt egy olyan radikális társadalmi átstrukturálódást ért, amelyben a hatalmi viszonyok átalakulnak, és az ellenőrzés a tőke és az állam kezéből a városlakók kezébe kerül. Erre azért van szükség, mert a város többé már nem az élet színtere, hanem csupán a fogyasztásé, amely elsősorban turisztikai látványossággént működik. Elképzelései szerint a városhoz való jog vonatkozna minden olyan döntésre, amely „tértermelési relevanciával” rendelkezik. A városhoz való jog egyrészt megjelenne a döntéshozatalban, másrészt a térhasználatban (illetve városi igényekhez alkalmazkodó tértermelésben). (LEFEBVRE, H. 1996, PURCELL, M. 2002) Később többen is (SOJA, E.W., HARVEY, D.) rámutattak, hogy a tér termelésének folyamata elérkezett arra a pontra, hogy a tőke számára az embereket már nem érte meg a „városban tartani”, létrehozta a szuburbiákat, amely egy köztes tér a rurális és az urbánus tér között. Az itt élők elhagyták a várost, amelyet ők tettek

működővé és élhetővé, és ezzel a kiköltözéssel elveszítették a városhoz való jogukat. A városnak szüksége van rájuk mint munkaerőre, de csak ebben a minőségükben kellenek: kiköltözésük után már nem szólhatnak bele a város fejlődésébe. (CASTELLS, M. 2002)

LEFEBVRE, H. azzal, hogy a „hely” (place) helyett a teret (space) állította elmélete középpontjába, nemcsak eltávolodott a helyközpontú Chicagói Iskola hagyományaitól, hanem egyben a filozófiai gondolkodással, a tér és az idő problematikájával is összekapcsolta a városkutatást. (ORUM, A.M. – CHEN, X. 2003) Gondolkodása különösen azért lényeges a geográfia számára, mert szakított azzal a passzív földrajzi térszemlélettel, amely a teret egyszerű „tartályként” látja, ahol az események végbemennek, ám azokra nincs különösebb hatása.

HARVEY, D., aki nagyban épített LEFEBVRE, H. munkásságára, elvetette a társadalomtudományokban az 1960-as évektől megerősödő fenomenológiai megközelítések alkalmazását a földrajzban, mert szerinte ezek csak idealizmushoz, vagy naív empirikus elemzésekhez vezetnének – mint ahogy azt véleménye szerint a geográfia behaviorista forradalma be is bizonyította. Szerinte a valóságból kell kiindulni, de nem a pozitivizmust használva (mivel szerinte az épp a lényegét, a kapitalista gazdaság sajátosságait hagyta ki elemzéseiből), hanem a materialista marxi elméletet, amely abból a célból akarja megérteni a világot, hogy meg is változtassa azt.³⁶ (PEET, R. 2006)

HARVEY, D.-nál az urbanizmus az ipari kapitalizmushoz kapcsolódó mesterséges kapitalizmus egyik formája. Továbbfejlesztette LEFEBVRE, H. gondolatait a tér teremtéséről: megfogalmazása szerint a modern urbanizmus esetében a teret folyamatosan újrakonstruálják a kapitalizmus továbbélésének, erősödésnek érdekében. Ugyanakkor a tér visszahat az őt formáló folyamatokra – ezt nevezi SOJA, E.W. (1989) a tér és a társadalom dialektikájának. E folyamatot az ipartelepítéssel, termeléssel kapcsolatos nagyvállalati és kormányzati döntések határozzák meg. (GIDDENS, A. 2003) Ez a gondolata szorosan összekapcsolódik a modern konfliktuselméletekkel, amelyek kiemelik a piaci és döntéshozatali struktúrák összefonódását, és meghatározó jellegét a társadalom differenciálódásában. Ezt HARVEY D. (1985) kiegészíti azzal, hogy a piaci és a hozzátartozó hatalmi struktúra nem csak a társadalmat, hanem a teret is (át)strukturálja saját igényeinek megfelelően.

³⁶ Mint ahogy azt a *Német ideológiában* MARX, K és ENGELS, F. megfogalmazza: *A filozófusok a világot csak különbözőképpen értelmezték; de a feladat az, hogy megváltoztassuk.*” (MARX, K.-ENGELS F. 1974.)

Social justice and the city (1973) című munkájában kifejti, hogy a geográfia nem maradhat „objektív” a városi szegénységgel és a hozzá kapcsolódó problémákkal kapcsolatban.³⁷

Mivel szerinte a tőke és a hozzá kapcsolódó érdekek a meghatározóak a városfejlődésben, így nem értett egyet az 1960-as években a regionális földrajzban uralkodó nézettel, amely szerint a helyek sajátosságai, egyedülállósága a meghatározó. Véleménye szerint ugyan vannak különbségek az egyes helyek között, mégis ugyanannak a gazdasági keretnek a részei, amelyen belül összekapcsolódnak. A kapitalista termelésben a tőke cirkulációja a profitteremtés céljával összekapcsolja az egyes, egymástól távoli városokat. (HARVEY, D. 1985) Szembeszáll azzal az állítással is, hogy olyan posztmodern korban élünk, ahol a különbségek, a sokszínűség fontosak a társadalomban. Szerinte ez csupán a látszat, a valóság azonban az, hogy továbbra is a kapitalizmus logikája a meghatározó: a különbségek és a változások hangsúlyozásának csupán a profittermelés a célja. (HARVEY, D. 1989)

A neomarxista kutatók harmadik képviselője, CASTELLS, M. némiképp más gondolatmenetet képvisel, mint LEFEBVRE, H. és HARVEY, D. Munkásságában összekapcsolja az európai elméleti tradíciót az amerikai empirikus hagyománnyal, így talán hozzá köthető a kétféle városszociológia „összebékítése”. CASTELLS, M. szerint a modern társadalomban az elsődleges ellentét a tőke és a munkaerő között van, amelyhez képest másodlagos a fogyasztáshoz, rendelkezési joghoz kapcsolódó konfliktus. (ORUM, A.M. – CHEN, X. 2003)

Korai munkáiban hangsúlyozza, hogy a település a kollektív fogyasztás szerves része, ami pedig az ipari kapitalizmus elválaszthatatlan eleme. A város fizikai képe a fogyasztáshoz kapcsolódva alakul ki, ezt a folyamatot pedig a különböző (piaci és nem piaci) döntéshozók irányítják. Ehhez a vártól nagyobb súllyal kapcsolódnak az alulprivilegizált csoportok, akik életfeltételeik megváltoztatásáért küzdve különféle mozgalmakat hoznak létre. (LOWE, S. 1986, GIDDENS, A. 2003) Első elemzéseiben idealizálja a társadalmi mozgalmakat, egyértelműen pozitív szerepet tulajdonítva nekik. (LOWE, S. 1986) Később változtatott ezen a véleményén, és nem kapcsol értéktételeket ezekhez a társadalmi intézményekhez. (CASTELLS, M – INCE, M. 2006)

A hálózati társadalom koncepciójának kidolgozásával CASTELLS, M. kapcsolódik SASSEN, S. globális város elképzeléséhez. A hálózati társadalom

³⁷ Illetve, ha HARVEY, D. gondolataihoz hűek akarunk maradni, talán helyesebb úgy fogalmaznunk, hogy nem tetszeleghet az objektivitás illúziójában.

kialakulása átértékeli a várost: már nem elsősorban a kollektív fogyasztás tere lesz, hanem a lokális és globális szint találkozási pontja. Marxi alapokra építve azt állítja, hogy a társadalom differenciálódását a termelési mód határozza meg, és szerinte napjainkban egy információs termelési mód³⁸ jött létre, amely gyökeresen különbözik minden korábbi termelési rendszertől. A hálózatok működése így létrehozza az „áramlások terét”, amely párhuzamosan létezik a (valós) „helyek terével”, és amelyben a globális elit jelenléte és szándékai a meghatározóak. (CASTELLS, M. 1989, 2006, 2005) A kollektív fogyasztás nem korlátozódik a valós terekre, hanem megjelenik az áramlások terében is. (SUSSER, I. 2002, CASTELLS, M. 2005)

Az amerikai városokban a 20. század végén megjelenő erősödő polarizáció, szegénység és kirekesztés CASTELLS, M. szerint előre jelezhetik a jövő útjait a világ más részein. Igaz, hogy az amerikai társadalom sajátos városformát alakított ki, illetve sajátos a társadalmának értékrendje, ám a globális összefonódások és az uralkodó kapitalista minta egyértelműen kijelöli a fejlődési utat a világ Egyesült Államokon kívüli részei számára is. Az elmúlt évtizedek, miközben dinamikus termelékenység-növekedést hoztak az Egyesült Államokban, ez nem járt együtt az egész társadalom helyzetének javulásával. Megfogalmazásával élve egy kettős Amerika, illetve ehhez kapcsolódóan pedig egy kettős város (*dual city*) jött létre, amelyben a széthullás, a polarizáció tendenciái jellemzőek. Az 1980-as évektől megugrott a hajléktalanok száma az amerikai nagyvárosokban, és a szegénység és a nyomorgás kialakította azt a stigmát, amely tartós kirekesztést hoz létre. A személyiség és a személyes kapcsolatok egyaránt felmorzsolódnak – ezáltal az információs kapitalizmus a szegénység erősödő trendjén keresztül a kirekesztés erősödéséhez vezet³⁹. (CASTELLS, M. 1989, 2007)

A neomarxisták negyedik képviselője, SMITH, N. (1996) szerint a profit függ az egyes helyszínektől, és a városon belül az elérhető haszon differenciálja az egyes helyeket, és a városi expanzió irányát a földjáradék határozza meg. Járadékkülönbözet-elmélete (*rent gap*) alapján a leromlott városrészek rehabilitációja, a dzsentrifikáció hajtóereje jelenleg elérhető földjáradék és a jövedelmezőbb hasznosítás eredményeképpen elérhető földjáradék kellően nagy különbsége, amely lehetőséget teremt a befektetésre. A dzsentrifikáció akkor következik be, amikor a városrész

³⁸ Más néven információs kapitalizmus.

³⁹ Gondolatmenetében hasonló következtetésre jut, mint a francia társadalom változásait vizsgáló CASTEL, R., aki kutatásai alapján megalkotta a korábban bemutatott kiilleszkedés fogalmát. (CASTEL, R. 1993)

felújításával és hasznosításával elérhető nyereség nagyobb, mint a jelenlegi bevételek összessége. Azaz a városrész-felújítást elsősorban a profitérdekek határozzák meg.

LEFEBVRE, H. tértermelésről szóló gondolatait folytatva megkülönbözteti az „abszolút” és „relatív” teret. Ellentétben az abszolút térrel a relatív tér nem létezik önmagától, hanem a társadalom teremti, és egyszerre következménye és oka a társadalmi-gazdasági folyamatoknak, azaz különböző társadalmi folyamatok más-más relatív tereket hoznak létre. (CASTREE, N. 2004)

Szintén SMITH, N. nevéhez kapcsolódik az egyenlőtlen fejlődés (*uneven development*) fogalma. Ebben, kapcsolódva a „rent gap” fogalmához is, azt állítja, hogy a térbeli fejlettségi különbségek nem véletlenül jönnek létre, hanem a modern kapitalizmus szükségszerű és a rendszer logikájából következő eredményei. A kapitalista felhalmozás logikája fejlődést, majd visszaesést vált ki az egyes helyeken, attól függően vándorolva, hogy az elérhető profit éppen hol a legmagasabb. Ez a tőkeakkumuláció természetes ritmusa, amelyet az értéknövekedés és az elértéktelenedés egymást kiegészítő folyamatai tartanak életben. (SMITH N. 1999)

Mindehhez kapcsolódva, a városföldrajz aktuális kihívásairól írva kifejti, hogy a globális hatalom dimenziói erőteljesen átalakulnak, mindez pedig együtt jár a világ földrajzi átalakulásával. A globális lokálissá vált, azaz az elemzés két szintje nem választható külön⁴⁰. Az „új urbanizmust” drámai mértékben befolyásolja a városi társadalom és gazdaság, illetve a politikai irányítás átalakuló kapcsolatrendszere. Úgy fogalmaz, hogy ha elfogadjuk térbeli különbségek társadalmilag meghatározott vizsgálati módszerét, akkor nyilvánvaló a politika és a földrajz szoros kapcsolódása. (SMITH, N. 2001) Így lehetséges például, hogy a turistákért folytatott, globálissá váló verseny helyi szinten hatva térbeli kirekesztést hoz létre – mint azt a dolgozat egyik esettanulmánya is bemutatja.

A részletesen bemutatott szerzők mellett a városi depriváció és annak térbeliségének szempontjából fontosnak tartjuk MITCHELL, D. (2001) gondolatait, aki vitázva az elterjedt kifejezéssel posztmodern helyett „post-justice”, azaz (társadalmi) igazságon túli városról ír. Úgy fogalmaz, hogy a nagyvárosokban a küzdelem nem a szegénység ellen, hanem a szegények ellen folyik. A hajléktalanok mindennapi szükségleteinek kielégítését gátolják a különféle szabályozások, rendőri, városvezetői fellépések. Őket a városból illetve bizonyos zónákból, területekről kirekesztik,

⁴⁰ Egyébként SMITH, N. álláspontja szerint a különböző földrajzi léptékek sem tekinthetők abszolút, objektív valóságnak: a skálákat ugyanúgy a társadalom teremti, mint a teret magát. (CASTREE, N. 2004)

mindennapi cselekedeteiket, létfenntartásukat kriminalizálják. Hasonló gondolatmenetet követ KATZ, C. (2001) is, aki szerint a geográfusok feladata, hogy segítsenek visszaszerezni a városi tereket az onnan kirekesztettek, marginalizáltak számára.

Magyarországon, mint ahogy azt a 2.1.6. fejezetben is kifejtettük, az 1990 előtti időszakban ugyan a marxista filozófiai háttér uralta a gazdaságföldrajzot, ám ez egy leegyszerűsítő elméleti rendszert jelentett csupán. (TIMÁR J. 2001b) A meglévő marxista településföldrajz elsősorban funkcionális szemléletet tükrözött. (MENDÖL T. 1967) Mint arra utaltunk, a neomarxista megközelítés hazai terjedését gátolja, hogy a posztiszocializmusban az ideológiák – különösen a neomarxizmus - felvállalása stigmatizáló hatású a geográfusok számára. Emiatt vélhetően kevesebben vallják magukat az áramlathoz tartozónak, mint ahány kutató munkásságára valójában hat az irányzat.

A rendszerváltást követően a neomarxista városkutatás hatása a kritikai geográfia képviselőinek munkáiban jelent meg legerőteljesebben; például a szuburbanizációval (TIMÁR J 1999, 2001a) vagy dzsentrifikációval (TIMÁR J.-NAGY E. 2007) kapcsolatos vizsgálatokban, amelyekben a tőkeérdekek szerepét vizsgálták az egyes folyamatokban. Egy korábbi elemzésünkben (BOROS L. 2004) a várossiker kérdését vizsgáltuk a településeken belüli társadalmi egyenlőtlenségek szempontjából, arra a következtetésre jutva, hogy a várossiker gazdasági típusú értelmezése elsősorban a gazdasági és politikai elit érdeke.

A neomarxista kutatókat gyakran éri kritika amiatt, hogy túlságosan determinisztikus a felfogásuk és a társadalomtudományt régóta megosztó structure-agency vitában⁴¹ egyértelműen a struktúra mellett foglalnak állást, negligálva ezzel az egyének és csoportok szerepét a társadalom működésében. (Mint azt láthattuk, CASTELLS, M. már eltávolodott ettől a állásponttól azzal, hogy a városi társadalmi mozgalmak szerepét hangsúlyozza.) Az osztályfogalom használatát szintén többen kritizálják, mivel az ezredforduló társadalmának elemzésére sokan nem tartják megfelelő keretnek az osztályalapú felosztást. Ugyanakkor a kulturális fordulatot követően megújuló neomarxista elemzések továbbra is az egyik legfontosabb részét jelentik napjaink városkutatásának.

⁴¹ A vita lényege, hogy a makrostruktúrák, vagy pedig az egyéni, esetleg csoportos szereplők („agency-k”) a meghatározóak a társadalmi folyamatokban, illetve, hogy maguk az egyes szereplők milyen mértékben tudják befolyásolni a struktúrák alakulását.

A neomarxista városföldrajz konfliktuselméleti vonatkozásai egyértelműek, hiszen azokra a marxi alapokra épít, amelyeket a modern konfliktuselméletek is felhasználtak. A dolgozat szempontjából az irányzat jelentőségét a felvetett új témák illetve térértelmezések, és a kutatói szerepről vallott felfogás adják.

A városok lakosságának marginális csoportjait középpontba állító kutatások, és a térbeli-társadalmi egyenlőtlenségek konfliktuselméleten alapuló magyarázata olyan új elemek a korábbi városföldrajzi vizsgálatokhoz képest, amelyeket mi is felhasználtunk az értekezés készítése során. A szubjektív térértelmezések használata, és a tőkeérdekek városi teret és térhasználatot befolyásoló hatása szintén különösen fontos elemzéseink szempontjából. A HARVEY, D. (1973) és KATZ, C. (2001) által hangsúlyozott szerep, amely a geográfusok (és más kutatók) feladatának tartja a marginális csoportok érdekeinek bemutatását és képviselését, felvállalt célja e dolgozatnak is.

3.2.4. A város mint növekedési gépezet

A LOGAN J.R. és MOLOTOCH H.L. nevéhez köthető megközelítés a neomarxista irányzat sajátos továbbfejlesztése, amely vitatja a makrostruktúrák kizárólagos jellegét.

A koncepció kidolgozói bizonyos értelemben összekapcsolják a neomarxista kritikát az ökológiai állásponttal, és elméletükbe beépítik a neomarxizmust ért bírálatokat is. Egyetértenek többek közt CASTELLS, M.-szel és HARVEY, D.-val abban, hogy az országos és a nemzetközi gazdasági tényezők erőteljesen befolyásolják a városi életet, és a város a kapitalista tőkeakkumuláció színtere. Ám hangsúlyozzák azt, hogy a lokális szereplők szándékai ugyanilyen erősen szerepet játszanak abban, hogy miként fejlődik a város. (LOGAN J.R. – MOLOTOCH H.L. 1999)

Szerintük ugyanis a piaci folyamatok mellett lényeges az is, hogy a különböző csoportok mire akarják használni az egyes területeket. A kérdés tehát nem csak az, hogy ki dönt, hanem az is, hogy milyen céllal? Ezek a szándékok természetesen gyakran egymással ellentétesek – azaz konfliktusok kialakulásához vezetnek. Ezek a konfliktusok pedig a városnegyedek strukturálódásának legfontosabb tényezői. Ilyen konfliktus például, amikor egy városrész az ott élők számára elsősorban otthon, míg a vállalkozók számára a termelés, a bevételszerzés színtere. A bevételszerzés logikája az intenzív területhasználatot diktálná, míg az élhető városrész létrehozása a közvetlen hasznot nem hajtó, beépítetlen, rekreációs terek fenntartását kívánná meg. LOGAN J.R. és MOLOTOCH H.L. hasonló következtetetésre jut, mint CASTELLS, M.: az egyes

negyedek lakói saját civil kezdeményezéseik révén küzdhetnek meg a „növekedési gépezettel”. Így helyi mozgalmak indulhatnak az övezeti építési korlátozások kiterjesztéséért, vagy a kedvezőbb bérleti díjak érdekében. (LOGAN J.R. – MOLOTOCH H.L 1999, GIDDENS, A. 2003)

A város az elitek számára működik „növekedési gépezetként”: ők azok, akik a profitot felhalmozzák. A profitérdek összekovácsolhatja a különböző eliteket, nem számít, hogy más kérdésekben mennyire megosztottak, és növekedési koalíciókat (más néven rezsimeket) hoznak létre. Annak érdekében, hogy saját konszenzusukat közmegegyezéssé tegyék, mindent megtesznek, hogy az alternatív elképzeléseket visszaszorítsák, diszkreditálják. Így a vélemények pluralizmusa sokszor csak látszólagos: BANFIELD, E.C. például feltárta, hogy *„Chicagóban mindenki egyetértett abban, hogy a növekedés jó, csak annak módjában, és a különböző fejlesztések elhelyezésében különböztek a vélemények”*⁴². De hasonló eredményekre jutottak a vizsgálatok Dallasban és Atlantában is. Az elitek szerepét illetően azt is feltárták az összehasonlító vizsgálatok, hogy ahol a helyi elit erősebb, kreatívabb és aktívabb volt, nagyobb gazdasági növekedést értek el. Az elitek által létrehozott növekedési rezsimék példái a különböző PPP (Public-Private Partnership) együttműködések, amelyeket a piaci és az állami szféra indít. Az üzletemberek és a politikusok mellett a helyi média is fontos szereplője a növekedési gépezetnek. A média érdekelt a város növekedésében és terjeszkedésében, hiszen ezzel a vásárlói száma is nő, másrészt az egyes lapok, televízió és rádióadók többnyire az adott médiát finanszírozók érdekeit követik. Emellett kiegészítő szereppel a különféle oktatási és kulturális intézmények, szervezett sportesemények, a helyi vállalkozók és a szervezett munkásság is hozzájárul a növekedési gépezethez.

Bár a növekedéspártiak hangsúlyozzák (sőt gyakran eltúlozzák) tevékenységük előnyeit, LOGAN, J.R. és MOLOTOCH, H.L. eredményei azt mutatják, hogy a növekedés hatásai nem egyértelműen pozitívak: a munkaerőpiacon, a város költségvetésében, vagy a környezeti állapotban negatív következményekkel járhat a növekedés túlhangsúlyozása. (LOGAN J.R. – MOLOTOCH H.L 1999)

A növekedési gépezet koncepció egyértelműen a konfliktuselméleti paradigmához sorolható, hiszen a globális és lokális szereplők közötti konfliktust természetesnek tételezik fel, ráadásul meghatározó szerepet tulajdonítanak az

⁴² Idézi LOGAN, J.R.-MOLOTOCH, H.L. 1999. 292. o.

ellentéteknek a város belső strukturálódásában. Az elmélet jól beilleszthető a DAHRENDORF, R. vagy REX, J. nevéhez köthető konfliktuselméleti megközelítésbe; ugyanis a városi érdekérvényesítés kapcsán szükségszerűen felmerül a döntéshozatal és az ahhoz kapcsolódó kompetenciák, hatalmi struktúrák kérdése. Ezekbe a hatalmi struktúrákba egyébként igyekeznek beavatkozni az üzleti élet képviselői az aktív lobbizási folyamattal, és azzal, hogy az érdekeiket képviselő politikusok kampányát finanszírozzák. (LOGAN J.R. – MOLOTOCH H.L 1999)

A különböző növekedési koalíciók vizsgálata népszerű és aktuális kutatási téma napjainkban: a globalizáció és a jóléti állam válsága növeli a kollektív fogyasztás kérdésének jelentőségét a várospolitikában. A növekedési gépezet elmélet alapot jelenthet a helyi szereplők beillesztésére a vizsgálatokba, ugyanakkor figyelembe veszi a szélesebb strukturális tényezőket is⁴³. Több esetben alkalmazható a közép-európai városfejlődésre is: az elitek küzdelmét a közérdek kisajátításáért például jól szemlélteti Pozsony példája, ahol egy irodaház-fejlesztés során került összeütközésbe a „tradíció” és a „fejlődés” – legalábbis e jelszavak voltak a meghatározóak a vitákban. (BUČEK, J. 2006) Ugyanakkor hazánkban nem terjedt el a növekedési gépezet koncepció, mint elemzési keret.

LOGAN J.R. és MOLOTOCH H.L. egy olyan strukturalista álláspontot képvisel, amely eltávolodik a szerintük a neomarxistákra jellemző egyszerűsítéstől, azaz a makrotényezők túlzott hangsúlyozásától, érzékeny a különböző érdekcsoportok szerepére. A hatalmi viszonyokat egy dinamikusabb kapcsolatként értelmezik, mint a neomarxisták – ezáltal megközelítésük azon késői konfliktuselméletekkel rokonítható, amelyek kísérletet tesznek az eltérő társadalomelméleti szemléletmódok (funkcionalizmus, konfliktuselméletek és szimbolikus interakcionizmus) ötvözésére. Az értekezésben felhasználjuk az e megközelítés központi gondolatát jelentő növekedési rezsimek fogalmát; a esettanulmányok kapcsán Szeged fejlődését az egyes fordulópontokhoz kapcsolódóan (át)formálódó növekedési koalíciók szerepén keresztül értelmezzük.

⁴³ A megközelítés egy sajátos altípusa az a felfogás, amely a várost oly módon értelmezi a kapitalista akkumuláció színtereként, hogy az a posztindusztriális társadalom keretei között a szolgáltatások csomópontja, ezen belül pedig a rekreáció és a szabadidő eltöltésének helye. Az egyre növekvő individualizáció, a jövedelmek növekedése, a posztmateriális értékek jelentőségének növekedése azt eredményezi, hogy a város igyekszik kielégíteni a közjavak mennyiségének és minőségének javítására irányuló igényeket. Mindez úgy értelmezhető, hogy a rugalmas tőkefelhalmozás irányítói reagálnak a változó piaci körülményekre. (LLOYD, R.-CLARK, T.N. 2000)

3.2.5. Kulturális nézőpontok

Az 1980-as évek végétől a társadalomtudományokban végbemenő kulturális fordulat egyik eredményeképpen megerősödtek a reprezentációs elméletek, amelyek a városkutatásban a különféle kulturális nézőpontokban jelentek meg. Ezek azokat a közös értelmezéseket helyezik a középpontba, amelyek a társadalomban széles körben elfogadottá válva a „társadalmi valóságot” teremtik. Így jól felhasználhatóak a terek sajátos értelmezéseinek elemzésekor, aminek a térbeli kirekesztés, szegregáció vizsgálata esetén különösen nagy jelentősége lehet.

Az eddig áttekintett humánökológia, a neomarxizmus, vagy a növekedési gépezet megközelítés egyaránt a városok fizikai felépítése, és a domináns gazdasági és politikai intézmények szempontjából értelmezi a városokat. Ezzel szemben a „szimbolikus gazdaság” vizsgálatával a kulturális megközelítések a városi tér, épületek szimbolikus értelmezését helyezik a középpontba, összekapcsolva azt a globális világ gazdaságával és a kultúrájával. (ORUM, A.M. – CHEN, X. 2003) Képviselői építenek LEFEBVRE, H. tértermeléssel kapcsolatos gondolataira; nem csak azt kutatják, hogy miként hozza létre a társadalom a teret, hanem azt is, hogy az így létrejövő tér miként befolyásolja a mindennapi életet.

Mint azt korábban bemutattuk, ez a gondolat nem teljesen új: a szociálgeográfia értelmezése szerint például a tér a társadalmi alapfunkciók térbeli rendszere, amely magán viseli a cselekvő ember gondolkodását, kulturális meghatározottságát. A társadalmi tér, azaz a társadalmi viszonyok rendszere, azok átalakulása meghatározza az individuuum térfelfogását. (BERÉNYI I. 2003) A kultúra befolyásolja azt, ahogyan a tájat a társadalom átalakítja, formálja. Ezáltal a kulturális földrajz értelmezése szerint a minket körülvevő környezet vizsgálata megmutatja, hogyan gondolkodunk, milyen ideológiák befolyásolják mindennapi életünket. Ebből a szempontból minden tér bizonyos értelemben teremtett tér, amely magán viseli teremtőjének a „keze nyomát”. A tér azonban nem csak „tartálya”, befogadója a történéseknek, eseményeknek, hanem megjelenik az egyéni és kollektív értelmezés fontossága. (CASTREE, N. 2003)

Az egyes tereknek, helyeknek szimbolikus tartalommal felruházva önálló jelentése is lehet. Ezért állítják azt a városi kultúra tanulmányozói, hogy nem csak a népesség számát, és egyéb jellemzőket kell tanulmányozni a városkutatásnak, mint azt például a humánökológia teszi, hanem azokat a reprezentációs formákat is (például a

kortárs építészeti formákat, hirdetéseket, a városi fogyasztás megvalósulását), amelyekből létrejön maga a város fizikai valósága. (ORUM, A.M. – CHEN, X. 2003)

ZUKIN, S. (2005) például egyszerre vizsgálta a város materiális oldalát, különös tekintettel arra, hogy a kapitalizmus miként formálja a városi tájat, illetve a fizikai valóságot kiegészítő kulturális, szimbolikus jegyeket. Egyetért a neomarxistákkal abban, hogy a várost a kapitalizmus erői formálják, ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a kapitalizmus folyamatosan változik, és nem ugyanúgy hat minden helyen és időben. Az ipar visszaszorulása, és a tőkemozgások növekvő szerepe átalakítja a városokat. New York példáján bemutatja, hogy a metropoliszban az ipar jelentőségének csökkenése nem csupán a strukturális változások eredménye volt, hanem a domináns gazdasági és politikai érdekcsoportok érdekét is szolgálta. Az egykori ipari tereken meginduló dzsentrifikáció a művészek betelepülésével kezdődött, akik loft lakásokban élve kialakítottak egy újfajta városi „terméket”, az erős, progresszív művészettel, kultúrával rendelkező várost. A folyamat hamar túlnőtt a művészekre, akiket a loft-piacról kiszorítottak a közép- és felsőbb osztályokba tartozó betelepülők, felfelve az ingatlanárakat. (ORUM, A.M. – CHEN, X. 2003)

Más munkáiban ZUKIN, S. azt tanulmányozta, hogy az egyre sokszínűbbé váló nagyvárosokat miként formálják a bevándorlók azzal, hogy saját kultúrájukkal formálják a teret. Saját üzleteik, éttermeik jönnek létre, kialakítva egy sajátos szimbolikus gazdaságot, és a fogyasztás új tereit. A kultúra jelentőségének növekedése magával hozza, hogy autonóm térformáló erővé válik. (ORUM, A.M. – CHEN, X. 2003)

A késő modern metropoliszokban a kulturális szimbólumok és jelentések, illetve a gazdasági tőke között sajátos összefonódások figyelhetők meg. A mai nagyvárosok döntő többsége igyekszik olyan kulturális tőkét kitermelni, amely eladható, azaz turizmusba, pénzbe, gazdasági tőkébe fordítható át. E törekvések lényege a városi kultúra fogyaszthatóvá tétele és ennek a fogyasztható kultúrának a folyamatos (újra)termelése. A szimbolikus gazdaság szelektál is: eldönti, hogy a történelemből, a hagyományokból és a kulturális sokféleségből mit kell láthatóvá tenni és mit nem. Tehát ez nem csak menedzselési gyakorlat, hanem a hatalomgyakorlás eszköze is. (ZUKIN, S. 2005)

A szimbolikus gazdaság dinamikus folyamat, de megemlíthetők olyan területek, illetve témák, amelyek mindenütt meghatározó fontosságúak. A városok fizikai tájképét, a helyi történelmet, a „magas kultúrát” és a multikulturalitást, egy lényeges mozzanat köti össze; az a szemlélet, amely ezeket elsődlegesen esztétizált tereknek

tekinti, amelyek elsődleges célja a szórakoztatás és a fogyasztás ösztönzése, amely egyidejűleg mintegy kimossa a városok életéből és struktúráiból azokat a konfliktusokat, problémákat és ellentmondásokat, melyek a nagyváros fogyasztathatóvá tett képét zavarják. (MÉSZÁROS R. 2000, ZUKIN, S. 2005, HAVASRÉTI J.-NIEDERMÜLLER P. 2005)

A modern „kulturális tájak” prototípusának többen az olyan képzeletbeli világot megjelenítő szórakoztató parkokat tartják, mint amilyen a Disneyworld. (ORUM, A.M. – CHEN, X. 2003, SORKIN, M. 1999) Ezek a helyek a valóságtól való elszakadást segítik, folyamatosan stimulálva az odalátogatókat. Céljuk ezeknek is elsősorban a fogyasztásra ösztönzés, nem pedig a kaland, az izgalom biztosítása. Tartalmuk globálisan egyező: ugyanolyanok Hongkongtól Kaliforniáig mindenütt.

ZUKIN, S. szerint általánosabb formában ez a jelenség az egész világra jellemző: a városok a kulturális szimbólumok segítségével a termelés helyeiből a fogyasztás helyeivé váltak. Mindezek ellenpontjaként FERNANDO, N.A. (2007) esettanulmányokon mutatja be, hogyan jelenik meg egyes városrészekben (pl. New Yorkban a Chinatown ilyen) a szabadon használhatóság, amelyet „*open ended*” tereknek nevez: ellentétben például az erős korlátozásokkal rendelkező középosztálybeli lakóterületekkel, ezek használatát semmi sem szabályozza, ezért sokszínű a kultúrájuk, sokféle jelentés tapadhat hozzájuk. Két fő jellemzőjük az adaptivitás és a rugalmasság, aminek következtében a térhasználat sokfélesége egy állandóan változó dinamikus folyamatként jelenik meg. Az ilyen „*open ended*” terek azonban alapvetően nem illeszkednek a kapitalista tökefelhalmozás logikájába, és gyakran a normákat megszabó közép- és felsőbb osztályok szabályrendszerétől is eltérnek, ezért a városok reprezentatív tereiben, amelyek a helyi történelem lenyomataiként üzenetet hordoznak. Ezen jelentések megőrzése és kiaknázása szükségessé teszi a térhasználat korlátozásait.

Az újabb kulturális földrajzi elemzések a jelentésadás és formálás kapcsán kibontakozó konfliktusokat helyezik vizsgálataik középpontjába. (CRANG, M. 1998, MORIN, K. M. 2003) A neomarxista kultúrföldrajzi kritikák például a térrel kapcsolatos diskurzusok kapcsán nem mulasztják el megjegyezni, hogy egyes elemzések túlzottan eltávolodnak a fizikai valóságtól, a materialista megközelítéstől, és a teret főképp (esetleg kizárólag) mint társadalmi konstrukciót értelmezik. Pedig a tér és a táj alapvetően nem a felfogások és reprezentációk által teremtett részei a világnak, hanem a maguk anyagi valójában létező dolgok. (MORIN, K. M. 2003)

A magyar városkutatásban elsősorban a geográfián kívüli elemzések használják fel a kulturális megközelítést, aminek részben az az oka, hogy ez az irányzat módszereiben közel áll a kulturális antropológiához, vagy akár az irodalomtudományhoz. A reprezentáció, az egyes terek szimbolikus tartalma, és ezek művészeti megjelenítése áll az egyes elemzések középpontjában. Egyes elemzések (BÓKAY A. 2005, FOGARASI GY. 2005) például rámutatnak, hogy ADY ENDRE, JÓZSEF ATTILA vagy BAUDELAIRE költészete megjeleníti az adott kor nagyvárosi életét, azt a sajátos társadalmi közeget, amely a formálódó metropoliszok nyüzsgő, ugyanakkor kiüresedett társadalmi életét jellemzi.

A hazai geográfiai kutatásban a kulturális megközelítések előképeként is felfogható LETTRICH E. (1973) munkája, amelyben Kecskemét vizsgálata kapcsán az arculati jegyek változásának fontosságára hívta fel a figyelmet. Véleménye szerint ezeken keresztül követhető a városiasodás folyamata.

Az egyes értékelések (ORUM, A.M. – CHEN, X. 2003) szerint a kulturális megközelítések nagy erőssége a vizuális elemzés beemelése a vizsgálati módszerek közé, amivel új távlatokat nyitottak a városértelmezés előtt. A szimbolikus jelentések beillesztésével jobban értelmezhető az egyes helyek fontossága, és az, hogy a tér hogyan függ össze a mindennapi élet mozzanataival. Ugyanakkor az ilyen elemzések gyakran bonyolultak, nehezen értelmezhetők, és talán kissé távol állnak a (hagyományos) geográfiai gondolkodástól.

A kulturális megközelítések tükrözik azt a szemléleti változást, amely a társadalomelméletben az elmúlt évtizedben végbement: egyre jelentősebbé vált a kulturális reprezentáció szerepe, amely így a konfliktuselméleteket is átformálta, és integrálta ezekbe a mindennapi élet kapcsolatrendszereit, „interakciós rítusait”. A konfliktuselméleti rokonság a terek jelentésadása körül kibontakozó ellentétek hangsúlyozásában jelentkezik, amelyekben a hatalom megoszlása döntő fontosságú.

Az értekezés szempontjából az egyes város terek reprezentációs funkciójának hangsúlyozása, és az ezekhez a terekhez kapcsolódó konfliktusok – amelyek egyaránt kapcsolódhatnak a terek szimbolikus jelentésének meghatározásához, illetve az egyes terek használatához – adják a kulturális megközelítések jelentőségét. Napjaink magyarországi városfejlődésében véleményünk szerint ugyanis az ilyen konfliktusok egyre erőteljesebbek azáltal, hogy a lokális fejlődés és a globális gazdasági folyamatok összekapcsolódnak. Küzdelem folyik az egyes szereplők között a jelentésadás monopóliumáért, a reprezentatív terek kijelöléséért. Mindebben a korábbi időszakokhoz

haszonlón vélhetően a hatalommal rendelkező elitek álláspontja a meghatározó, ám ezúttal ezek az elitek a globális jelenségekhez és érdekekhez kapcsolódva cselekszenek.

3.2.6. Történeti-institucionalista megközelítések

Már a korábban ismertetett humánökológiával kapcsolatban is felmerült az a kritika, hogy hiányzik belőle a történelmi szemlélet. Márpedig csupán empirikus tényekből, a történelmi megközelítést teljesen nélkülözve, lehetetlen helytálló következtetéseket levonni – állítják a történeti nézőpont követői, akik a (társadalmi) intézmények szerepén és konfliktusain keresztül tanulmányozzák a város fejlődését. (ANGYAL V. 1975, ORUM, A.M. – CHEN, X. 2003)

A történeti megközelítés nem új, hiszen gyökerei WEBER, M.-ig vezethetők vissza, aki a nyugati város és a kapitalizmus kialakulásának kapcsolatáról írt a *Protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* című munkájában. A nyugat-európai városfejlődést szorosan összekapcsolva azokkal a változásokkal, amelyek a kapitalizmus, majd a polgári társadalom kialakulásához vezettek.⁴⁴ (WEBER, M, 1979, 1982) LAMPARD, E. szerint a történeti városelemzés kapcsolatot teremt a mikro- és makroszintek között, mivel a helyi szituációkat a társadalom általános folyamataira alkalmazott fogalmakkal elemzi. (GYÁNI G. 1995)

Ilyen megközelítést alkalmaz pl. JACKSON, K., aki az amerikai szuburbiák fejlődését kapcsolja össze néhány fontos társadalomtörténeti eseménnyel; például a veteránok számára elérhetővé tett olcsó kölcsönök bevezetésével, ami fizetőképes keresletet alakított ki az ingatlanfejlesztők számára. Mások szerint az egyesült államokbeli városi fejlődés végigkövethető a fontos intézmények (pl. rendőrség, tűzoltóság, stb.) sorsán és szerepén keresztül. (ORUM, A.M. – CHEN, X. 2003)

ORUM, A.M. Milwaukee példáján bemutatja, hogy hogyan változott a város fejlődését meghatározó intézmények szerepe és köre a 19. századtól kezdve. Végigköveti, hogy kik voltak azok a szereplők, akik egy-egy időszakban meghatározóak voltak; a kezdetekben az ingatlanfejlesztők, később az ipar, majd a helyi önkormányzat. Az ipar hanyatlása magával hozta a munkások és a tőkések ellentétét, így a 20. század közepére meghatározóvá váltak a különféle munkásuniók, szakszervezetek. Milwaukee példája eszerint megmutatja, hogy miként jelennek meg,

⁴⁴ WEBER egyébként nem csak a városok kapcsán, hanem általában társadalomelméletében hangsúlyozta, hogy az elemzéseknek és következtetéseknek mindig a történelmi tényeken kell alapulniuk, és kiemelte a történeti-összehasonlító módszer szerepét.

erősödnek meg az új intézmények, majd hogyan kerülnek érdekellentétbe más szereplőkkel. Ezek a konfliktusok a város növekedése és a szociális dimenzió kapcsán a legerősebbek. (ORUM, A.M. 1995)

Egy, GYÁNI G. (*A modern város történeti dilemmái* - 1995) szerkesztésében megjelent tanulmánykötet szintén kiváló példa a történeti megközelítésre. Ebben az egyes szerzők bemutatják többek közt a szegregáció és asszimiláció alakulását (HERSHBERG, T. et al. 1995), a társadalom, annak rétegződése és a városforma közötti kapcsolat történeti alakulását (CANNADINE, D. 1995), vagy az egyes intézmények és a városi közegészségügy kapcsolatát különböző történeti időkben (KEARNS, G.-LEE, R.W.-ROGERS, J. 1995), a városi környezet alakulására ható tényezők változását Londonban, Párizsban és Berlinben (SUTCLIFFE, A 1995). GYÁNI G (1999) egy későbbi munkában elemzi, hogyan változott Budapesten a társadalom térhasználata a századfordulón.

A történeti megközelítés a hazai településföldrajzban folyamatosan jelen volt az elmúlt évtizedekben - mondhatni a morfológiai szemlélet mellett (ahhoz egyébként szorosan kapcsolódva) talán a legnagyobb hatást gyakorolta a magyar településkutatásra. Így a magyar geográfiában MENDÖL T., BECSEI J., TÓTH J., vagy BELUSZKY P. településföldrajzi munkáiban is egyaránt felbukkan a történeti megközelítés, gyakran a humánökológiai, városmorfológiai szemlélettel vegyesen.

MENDÖL T. (2000) például átfogó munkájában a kárpát-medencei városfejlődést értékeli történelmi szempontból. Elemzése szerint a magyar várost a kultúra, a táj és a történelem hármasa alakította mai formájára. A Kárpát-medence városai magukban hordozzák az európai, a keleti és a magyar kultúra nyomait, amelyeknek a különböző erősségű megnyilvánulási formája alakítja ki a térség (éles határral el nem választható) városföldrajzi zónáit. BECSEI J. (1983a) funkcionális morfológiai szemléletet hordozó munkájában három alföldi város, Békés, Gyula és Békéscsaba vizsgálata során alkalmazza a történelmi megközelítést, végigkövetve az érintett városok és az Alföld egészének népesedését, és a városokat formáló legfontosabb folyamatokat. Tisztában jelenik meg a történelmi szemlélet BECSEI J. Szeged fejlődéséről szóló munkájában (2004b), amelyben az árvíz utáni fejlődés fő tendenciáit tekinti át.

A történeti-institucionalista megközelítésekkel kapcsolatos kritikaként gyakran felmerül, hogy a követői hajlamosak elmerülni a történelmi adatok útvesztőiben, és precíz, ámde áttekinthetetlen leírásokat adnak az egyes városok fejlődéséről, illetve hogy a leíró jelleg mellett az elemzés, az okok keresése nem jelenik meg megfelelő

hangsúllyal. (ORUM, A.M.-CHEN, X. 2003) Mint azt fentebb említettük, az irányzat magyar megjelenésének sajátossága, hogy gyakran más irányzatokkal keveredve jelentkezett.

A városi élet és a depriváció elemzése szempontjából a megközelítés azon eleme lényeges, miszerint a jelenlegi folyamatok a múltban gyökerezve a különböző intézmények szerepét a középpontba helyezve is tanulmányozhatók, így az egyes történeti fordulópontokhoz kapcsolódva feltárható a városi életet befolyásoló intézmények szerepe. Mint az a korábbi kutatásokból kiderült, gyakori a szociális helyzethez és a város növekedéséhez kapcsolódó konfliktus a városok történelmében, amelyekben a tapasztalatok szerint eltérő lehet az egyes társadalmi intézmények szerepe. Az egyes intézmények között változik a hatalom megoszlása, ami egy olyan dinamikus folyamatként értelmezhető, amely folyamatosan hatással van az elosztási mechanizmusokra – mindez pedig REX, J. konfliktuselméletével rokonítja a történeti felfogás számos képviselőjét.

3.2.7. Posztmodern urbanizmus

Az 1980-as évek végétől végbemenő kulturális fordulat következtében a geográfiában megerősödtek azok a nézetek, amelyek támadták a neomarxizmusra jellemző strukturalista szemléletmódot, hangsúlyozva, hogy annak kategóriái a modernista gondolkodás sajátosságait tükrözik. E fogalmak és felfogások azonban a posztmodern megközelítéseket képviselők szerint érvényüket veszítették. Ilyen értelemben a posztmodern földrajz a korábbi megközelítések kritikáját adja azáltal, hogy a jelentések kulturális rendszerét helyezi előtérbe. (SMITH, N. 2000, DEAR, M. 2001)

SOJA E.W. álláspontja szerint a posztmodern megközelítés a modern földrajz kritikájaként három egymással összefüggő módon nyilvánul meg: dekonstrukciós *eljárás* vagy nyelvezet a szöveges vagy vizuális reprezentáció során, illetve a posztmodernitás interpretációja, mint a jelenlegi világ földrajzi *helyzete*, végül pedig összefüggő ismeretelméleti *kritikai rendszer*, amely a jelenlegi földrajzi gondolkodás radikális megváltoztatására irányul. (SOJA, E.W. 2001)

A humánökológiához hasonlóan a posztmodern urbanizmus az Egyesült Államokban született, ugyanúgy egy város fejlődésére alapozva. Az irányzat képviselői szerint Los Angeles képviseli a városok jövőjét; míg mintegy 80 évvel korábban

Chicago testesítette meg a modern ipari nagyvárost, manapság Los Angeles és a dél-kaliforniai urbanizmus fejezi ki a városodási tendenciákat. (DEAR, M – FLUSTY, S. 1998) A posztmodern városföldrajz is erősen épít LEFEBVRE, H. elméletére a tér termelésével kapcsolatban, amelyet továbbfejlesztve SOJA, E.W. (1989, 2001) azt vallja, hogy a térbeliség a posztmodern kultúra legfontosabb szervező elve, amely a rejtett hatalmi kapcsolatok és a globális kapitalizmus hatásainak kifejezője

Az elmélet nem csupán Los Angelesre és környékére koncentrál, hanem általában a napjaink nagyvárosaiban végbemenő folyamatokra is. A várost formáló folyamatok többek közt a globalizáció, decentralizáció, fragmentáció, a posztfordista ipari termelés, és az etnikai sokszínűség, amely az identitások sokféleségével párosul. Jellemző továbbá a kisajátított terek megjelenése, terjedése, és a digitális, tudásalapú iparágak terjedése. (SOJA, E.W. 2000)

A posztmodern város jellegzetessége a többek közt sokszínűsége, központ nélkülsége, ezzel kapcsolatban SOJA, E.W. úgy fogalmaz, hogy egy társadalmilag és fizikailag egyaránt erősen fragmentált város jön létre. (SOJA, E.W. 2000) Az általa exopolisnak nevezett jelenség azt eredményezi, hogy a város „kivonul a városból” az egyes tevékenységek decentralizálódásával.⁴⁵

Míg Chicago az ipari termelés, a klasszikus kapitalista tőkeakkumuláció által létrehozott nagyváros volt, Los Angeles a rugalmas tőkeakkumuláció folyamatai formálják. Ennek eredményeképpen a dinamikus iparágak és a „kreatív gazdaság” által létrehozott high-tech agglomeráció jön létre. A DEAR, M. és FLUSTY, S. (1998) által „keno kapitalizmusnak” nevezett folyamat eredményeképpen a város körüli edge cityk szerkezete és fő funkciója szinte véletlenszerűen változik.

A Los Angeles-iek FOUCAULT, M. nyomán megfogalmazzák az ún. „büntető, fegyelmező város”⁴⁶ fogalmát, ahol a deviáns viselkedés visszaszorításának érdekében a köz- és magánterek hatékony ellenőrzését valósítják meg. (HALL, T. 1998) A „fegyelmezés” mögött a hatalom egyenlőtlen megoszlása áll, mindez egyértelműen a konfliktuselméleti keretekhez kapcsolja a posztmodern urbanizmus elméletét. A normákat megszabó csoportok igyekeznek meghatározni az adott terek használatát, az

⁴⁵ Itt kapcsolódik a „városhoz való jog” gondolatához, amelyet LEFEBVRE, H.-nél tárgyaltunk. Az exopolis létrejötte esetén az egyének számára nehezzé válik az, hogy valamely csoporthoz kötődjenek, és beleszóljanak a városfejlődésbe.

⁴⁶ Carceral city – a kifejezés a latin „carcerus”, börtön szóból ered. Egyes helyeken a „carceral archipelago” (elzárt szigetvilág) kifejezést is használják, amely arra utal, hogy a térben szigetszerűen helyezkednek el azok a terek, amely nem mindenki számára használhatóak – pl. a lakóparkok, őrzött közösséggel és terekkel.

„oda illő” viselkedést, e törekvésükhöz pedig felhasználják gazdasági és politikai erejüket is. Az elitek érdeke a rugalmas tőkeakkumuláció zavartalan működtetése, amelyhez az elmélet szerint a kialakuló fragmentált városszerkezet teremti meg a legalkalmasabb keretet.

A hazai városkutatásban a posztmodern irányzat szemlélete elsősorban a városépítészetben jelent meg; az egyes elemzések a városok új típusú térszerveződésének elemeit értelmezték. (LUKOVICH T. 2001) Az irodalmi értelmezések korunk városi élményének megragadására használják a posztmodern. (SZIJÁRTÓ ZS. 2004, HAVASRÉTI J. 2005) Geográfusok közül a városszerkezet fragmentálódását mutatta be HEGEDŰS G. (2007a, 2007b) a magyarországi lakóparkok térformáló hatásán keresztül.

A kritikák rámutatnak, hogy bár a Kaliforniai Iskola modelljének alapjául szolgáló Los Angeles sajátos története miatt valóban fragmentált szerkezetű, ám egyáltalán nem igaz, hogy központ nélküli lenne, sőt jelenleg erős újracentralizációs törekvések jellemzik, illetve az edge cityk is megvalósítanak egyfajta központosulást, azaz már maga a modellként szolgáló város sem felel meg a modellben leírtaknak. Más kritikusok (HARVEY D. 1989) úgy vélik, hogy a posztmodern kor valójában nem különbözik a korábbi időszakoktól, a változások csak a felszínt érintik, és továbbra is a tőke érdekei a meghatározóak.

A városi depriváció vizsgálata kapcsán a posztmodern urbanizmushoz tartozó elméleti keretből különösen a „fegyelmező város” fogalma lehet lényeges. Ez a kifejezés a Magyarországon is egyre inkább terjedő szabályozott térhasználat kapcsán érdemel figyelmet. A fegyelmező város rendeletekkel, közterek kisajátításával, térfigyelő rendszerek kiépítésével és működtetésével biztosítja a hatékony társadalmi ellenőrzést, amely a domináns (elitek által meghatározott) kulturális normák betartását igyekszik elérni.

3.2.8. Globális megközelítések

A leginkább SASSEN, S. nevéhez köthető globális város koncepció említése némiképp talán magyarázatra szorul, hiszen e dolgozat témája nem a világvárosok folyamatainak vizsgálata, és az esettanulmányunkban szereplő Szegedet sem nevezhetjük sem globális, sem nemzetközi városnak. Emellett a globális város koncepció elsősorban a külső környezetben érvényesülés oldaláról közelíti meg a várost

elemzéseiben, míg a dolgozat a fenntartható város működését helyezi középpontba, és a belső viszonyok elemzéséből indul ki. A elmélet azonban egyrészt nem hagyható ki napjaink városkutatói elméletei közül, másrészt úgy véljük, hogy a koncepcióból a globalizáció következtében összekapcsolódó városfejlődést hangsúlyozó gondolatmenet hasznosítható a mi vizsgálataink során is.

Az elmélet háttérében az a tény áll, hogy az elmúlt évtizedek változásainak következtében a városfejlődésben összekapcsolódnak a globális és a helyi tényezők. Azok a települések, amelyek a legsikeresebben alkalmazkodnak a globális gazdaság kihívásaihoz, a világ városhierarchiájának csúcsára kerülnek. (GIDDENS, A. 2003, CSÉFALVAY Z. 2004a, 2004b) SASSEN, S. szerint a globalizáció a késő modern társadalmakat alapvetően jellemző folyamat, amely azonban mégsem mindenütt egyformán és azonos intenzitással megy végbe, a globalizáció ugyanis helyekhez köthető. Ennek megfelelően van néhány valóban „globális város”, amelyekben tényleges gazdasági és politikai hatalom koncentrálódik, azaz valóban világméretű gazdasági és politikai akciók színtereként funkcionálnak. Erre azért is szükség van, mert a gazdaság egyre bonyolultabb területi szerkezete megkívánja, hogy olyan erős központok jöjjenek létre, amelyek képesek irányítani a globálisan szerveződő kapitalista termelést. (SASSEN, S. 2005) Ezek kiemelkedésével más, hagyományos gazdaságra építő városok visszaesnek, elvesztik korábbi szerepeik egy részét.

A globális városoknak a kultúrája is globális, ezért hozzátartozik a különböző kultúrájú emberek által lakott, egymástól és a város többi részétől elválasztható városrész megléte. (Például Chinatown vagy Little Italy.) (GIDDENS, A. 2003, CSÉFALVAY Z. 2004b) A globális városok társadalma sajátos: a szolgáltatásokra és dinamikus iparágakra épülő gazdaságuk polarizált társadalmat hoz létre, mivel mind a legmagasabb, mind a legalacsonyabb béreket biztosító állások nagy arányban vannak jelen. (SASSEN, S. 2005)

A hazai vizsgálatokban a globális város megközelítés mint elemzési keretként részben az új gazdaságföldrajz elemzési kereteként jelent meg, amely segítségével a nagyvállalatok telephelyválasztását, a globális gazdaság területi szerkezetét vizsgálják. (BERNEK Á. 1999, 2000, 2001) ERDŐSI F. (2003a, 2003b) világvárosok szerepét vizsgálja a nemzetközi térszerveződésben és közlekedésben, illetve kommunikációban, és különböző szinteket határoz meg az egyes városokban koncentrálódó hatalom alapján. Felhasználják e megközelítést azok az elemzések is, amelyek a hazai

városfejlődést, vagy Budapest szerepkörét a nemzetközi tendenciák tükrében vizsgálják. (BELLON E. 1998, BELUSZKY P. 1998, MOLNÁR B. 2006)

A hatalom hangsúlyozása a nemzetközi városhálózatban egy olyan konfliktuselméleti megközelítést tükröz, amely globális keretben értelmezi a hatalom eloszlását, mivel megközelítése szerint a nemzetállami keretek gyengülése a településhierarchia fogalmának új értelmezését teszi szükségessé.

Dolgozatunk szempontjából a globális város koncepciónak az az egyébként már más elméletekben is felbukkanó megállapítás a legfontosabb eleme, hogy a városfejlődésben meghatározó a globalizációval kibontakozó világméretű verseny, és a világ minden területére elérő globális hálózatok. E hatások az összes településre hatnak, átformálva annak gazdaságát és társadalmát. A hálózatokba tartozás azt is szükségessé teszi, hogy a városoknak településpolitikájuk kialakításakor alkalmazkodniuk kell a világméretű versenyhez, amely során számos konfliktusszituáció keletkezik. (BOROS L.-HEGEDŰS G.-PÁL V. 2007)

3.3. Az elméletek és folyamatok értékelése

Az előbbiekben bemutatott, gyakran „új városszociológia” gyűjtőnéven említett irányzatok közös jellemzője, hogy szemben a Chicagói Iskola integrációt középpontba helyező konszenzusalapú megközelítésével a versengést, a konfliktusokat helyezik vizsgálataik előterébe. (CASTELLS, M. 2002) A változások eredményeképpen a városkutatás még interdiszciplinárisabb területté vált, mint amilyen korábban volt; így az elmúlt évtizedekben a szociológiai és a társadalomföldrajzi vizsgálatok különösen szorosan összekapcsolódtak. Véleményünk szerint ez igazolja azt a hipotézisünket, amely szerint a különböző társadalomelméletek a megfelelő adaptáció után felhasználhatóak a társadalomföldrajzban is.

Igazolódott az a hipotézisünk is, amely szerint az új irányzatok szakítottak a klasszikus humánökológia determinisztikus megközelítésével, és a modern konfliktuselméletekhez hasonlóan a hatalmi viszonyokat, az érdekek kérdését helyezték a középpontba. Fontos kérdése az új megközelítéseknek, hogy az egyes szereplők milyen mértékben tudnak beleszólni a városfejlődésbe, így például mennyire érvényesül a LEFEBVRE-féle „városhoz való jog”. A választ illetően azonban eltér az egyes szerzők véleménye: a strukturalista irányzat képviselői (például HARVEY, D.) inkább a makrotényezők szerepét hangsúlyozzák, míg mások, például LOGAN, J.R. és

MOLOTOCH, H.L. a növekedési rezsimek kapcsán kiemeli a helyi szereplők fontosságát. Ugyanakkor az alapvetően strukturalista megközelítést alkalmazó neomarxista kutatásokban az 1980-as éveket követően, a kulturális fordulat következtében megjelenik a kapcsolatok, az egyéni szereplők jelentősége is.

E fordulat eredményeképp a városkutatások is követték a társadalomelméleteknek azt a váltását, amelynek során egyre fontossá váltak az egyéni szereplők, egyéni felfogások. Ennek a váltásnak a hátterében a nyugati társadalmakat a 20. század utolsó évtizedeitől jellemző individualizálódó, fragmentálódó társadalomszerkezet állt, amelyre az elméletek is reflektáltak. Ez a hangsúlyeltolódás a társadalomelmélet egészében különösen azokban a konfliktuselméletekben érhető tetten, amelyek valamiféle szintézisre törekednek a különböző megközelítések között – ilyen COLLINS, R. vagy DAHRENDORF, R. munkássága.

Ugyancsak lényeges eleme az új városkutatásoknak az underclass, a deviáns csoportok, a kirekesztettek, különféle kisebbségekhez tartozók vizsgálata, amely az egyre inkább polarizálódó társadalmakban rendkívül lényeges kérdés. E csoportok vizsgálata gyakran a korábbtól eltérő szándékkal történik; a cél nem a leírás, a megismerés, hanem a politikai cselekvés befolyásolása, az igazságosabb társadalom megteremtése. Úgy véljük, hogy ez egyfajta visszatérésként is értelmezhető a korai, „elmélettelen” városkutatásokhoz, amelyeknek szociálpolitikai célkitűzései is voltak.

Bár az elméletek többsége a nagyvárosokat, világvárosokat helyezi érdeklődésének homlokterébe, hiszen ezekben a legdinamikusabbak és legerőteljesebbek a változások, véleményünk szerint a városi folyamatok és konfliktusok hasonló alapokon szerveződnek világszerte, bár a városok mérete befolyásolja az ellentétek erősségét – azaz más eltérő lépték alkalmazása estén is érvényesek az elméletek megállapításai. Ugyanazok az erők állnak a folyamatok mögött, függetlenül attól, milyen a politikai rendszer⁴⁷, vagy a gazdasági fejlettség. A legfontosabb erő (és ebben az összes modern elmélet egyetért) a globális kapitalizmus, amelynek az érdekei meghatározzák a városfejlődés irányait.

Az új kutatások más típusú térszemléletet alakítottak ki, mint a korábban jellemző, a teret egyfajta „tartályként”, azaz az események passzív színtereként értelmező pozitivistá szemlélet. Ennek következtében LEFEBVRE, H. nyomán megnőtt a szubjektív térértelmezések szerepe, középpontba került a tér társadalmi termelésének

⁴⁷ Bár ez a tényező a konfliktusok megjelenési formáját és erősségét vélhetően befolyásolja.

gondolata, és az abszolút és relatív terek különválasztása. A tértermelés kapcsán kibontakozó ellentéteket több elmélet is kiemeli, véleményünk szerint ez igazolja azt a hipotézisünket, amely szerint a településeken belüli konfliktusok a geográfia szemléletével is kutathatók.

Mint arra több irányzat is rámutat, a városok a termelés azon csomópontjai, ahol a globális és lokális szint találkozik, és összeütközésbe kerül, és ezzel egyre növekvő feszültséget teremt a városlakók, a városi közösségek között. (CASTELLS, M. 2002) A globális és lokális szint összefonódása azzal a következménnyel jár, hogy az egymástól nagy földrajzi távolságban lévő települések gazdasága és kultúrája is összekapcsolódik – ami összeköti őket, az CASTELLS, M.-nél a modern kommunikációs hálózatok megjelenése, SASSEN, S.-nél a globális gazdasági verseny, HARVEY, D.-nél pedig a kapitalista tökefelhalmozás logikája. (ORUM, A.M. – CHEN, X. 2003) A városok átalakuló, globálissá és heterogénné váló kultúrája szükségessé teszi, hogy újraértelmezzük a városon belüli integráció kérdését is. (ELLIOTT, B.-MCCRONE, D. 1981, CASTELLS, M. 2002)

Az irányzatok hazai megjelenését áttekintve arra a következtetésre jutottunk, hogy az új irányzatok többsége viszonylag kevés hatást gyakorolt a magyarországi városkutatásokra, leginkább a történeti szemlélet, a globális megközelítés, és részben a neomarxista városföldrajz jelent meg, míg a kulturális megközelítések és a posztmodern urbanizmus elsősorban a geográfián kívül hatottak.

A nemzetközi elméletek alapján saját vizsgálatainkban az egyén és a különböző csoportok szerepére érzékenyebb késő-strukturalista álláspontot használtuk fel, amely a társadalomföldrajz kulturális földrajz eredményeképpen jött létre. Így felhasználjuk a növekedési gépezet koncepció egyes elemeit, ugyanis véleményünk szerint a városfejlődésben, bár meghatározó szereppel bírnak a nemzetközi folyamatok, lényeges különbség lehet abban, hogy a helyi szereplők hogyan alkalmazkodnak ezekhez. Álláspontunk szerint a várospolitikát a különféle növekedési koalíciók határozzák meg, amelyek a fejlődés fordulópontjain többnyire átformálódnak: megváltozhatnak a szereplők, és részben a céljaik is.

Álláspontunk szerint a városkutatásban figyelembe kell venni a különböző szubjektív térértelmezéseket. Egyetértünk többek közt SOJA, E.W.-val (1989) a tér és társadalom egymást formáló kölcsönhatásával (dialektikájával) kapcsolatban – ebben a folyamatban különösen lényegesnek tartjuk a konfliktuselméletekben gyakran

hangsúlyozott hatalom kérdését, amelynek birtokosai a különböző terek szimbolikus jelentéseit igyekeznek a saját érdekeiknek megfelelően formálni és felhasználni.

3.4. A városi deprivációra ható legfontosabb tényezők Magyarországon

Mint ahogy a hipotézisekben megfogalmaztuk, az új elméleti keretek, illetve a konfliktusalapú társadalomelmélet alapján több feltételezés is megfogalmazható a posztszocialista városfejlődéssel és a városi társadalmakon belüli polarizációs, deprivációs folyamatokkal kapcsolatban. A 3.3. fejezetben megfogalmazottak alapján meghatározónak tartjuk a helyi társadalmakban a különböző növekedési koalíciókat, így e fejezetben arra koncentrálnunk, hogy milyen tényezők befolyásolhatják ezek létrejöttét és érvényesülését. Megközelítésünkéből adódóan főleg makrojellegű tényezőket emelünk ki, amelyek nem csak a helyi társadalmakat, hanem a társadalom egészét is jellemzik.

A nemzetközi folyamatok alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy a magyarországi városfejlődést részben a globális folyamatok és a hozzájuk kapcsolódó piaci viszonyok határozzák meg, illetve hogy a települések milyen mértékben képesek ezekhez alkalmazkodni. Emellett meghatározó szerepet tulajdonítunk a posztszocialista társadalmi sajátosságoknak is, amelyek például az érdekérvényesítés és a szolidaritás megjelenésében jelennek meg. A globális hatások és a hazai sajátosságok egy különösen egyenlőtlen hatalmi struktúrát hoznak létre a helyi társadalmakban. Az alábbiakban e kettős felosztást követve mutatjuk be az általunk legfontosabbnak tartott tényezőket.

A globális folyamatok, amelyek összekapcsolják a világ különböző részein fekvő városok fejlődését, azzal a hatással járnak, hogy a települések sorsát nagyban meghatározza a globális verseny, a globális hálózatok és a globális fogyasztói minták terjedése. A verseny arra ösztönzi a várospolitikai alakítóit, hogy a hatékonyságot szem előtt tartva, neoliberális elvek mentén működtessék a városokat. Ez esetenként a piaci érdekek szélsőséges érvényesüléséhez és a társadalmi igazságosság háttérbe szorulásához vezethet. A hetvenes évektől a piaci erők elkezdtek átalakítani a második világháború utáni jóléti és egyenlőtlenségkorlátozó konszenzust, így a gyakorlatban érvényesül a küzdelem a piac egyeduralmáért, a közösségi és szolidarisztikus intézmények ellen, a korlátlan egyéni érdekérvényesítésért, a piaci fundamentalizmusért. (FERGE Zs. 2002)

Ennek a neoliberális, elsősorban a versenyképességet középpontba állító városfejlesztési szemléletnek alapján a tőkeérdekek és az elérhető haszon mértéke válik az egyik legfontosabb (de nem kizárólagos!) differenciáló tényezővé, mindennek eredményeképpen pedig a különböző, városon belüli folyamatok nyomán a depriváció többféle formája is megjelenik, és eltérő mértékben deprivált területek jöttek létre. Nemzetközi tapasztalatok alapján a neoliberális településpolitikára jellemző a közszolgáltatások privatizálása, a versenykiterjesztése a szolgáltatások minden területére, és nem egy esetben a városi szegények kriminalizálása. (BRENNER, N.-THEODORE N. 2002, PECK, J.-TICKELL, A. 2002)

A globális fogyasztói minták nem csak a mindennapi fogyasztásra hatnak, kialakítva például a kereskedelem új tereit. Érvényesülnek a lakáspiacon is, aminek következtében átalakult a hazai ingatlanpiac; a megváltozott preferenciák a korábbinál is jobban felértékelték a laza beépítésű, kertes házas övezeteket, míg a rosszabb életminőséget nyújtó, sűrű beépítésű lakótelepek többségének megítélése nagyot romlott. Egyes értékelések szerint ennek következtében a városokban egységes lakásosztályok létrejötte fenyeget. A lakótelepek rossz megítélése következtében az ott élők nagy része a korábbi felmérések szerint elköltözne onnan. A magasabb státuszúak meg is teszik mindezt, így a paneles városrészekben a szegényebbek maradnak hátra. (EGEDY T. 2001)

Azonban a szegénység és a kirekesztettség nem vezethető vissza csak a globalizáció folyamatára: az ország társadalmi sajátosságai, és a helyi és országos politika részvevői (azaz a hatalmi struktúra elemei) is befolyásolják a folyamatot. (KRÉMER B. 2002) E tényezőket véleményünk szerint nagy mértékben meghatározzák a posztszocialista sajátosságok.

E sajátosságok közül a civil társadalom gyengesége és az atomizálódott társadalomszerkezet különösen meghatározó szereppel bír a deprivációs folyamatokat illetően. E tényezők létrejötte a szocialista hatalmi struktúrára, illetve a posztszocialista időszakban lassan zajló polgárosodásra vezethető vissza. (KOVÁCH I. 2002, SZALAI E. 2004)

A létezett szocializmusban a munka oldala nem különült el a „tőke” a hatalom oldalától⁴⁸, így (a továbbra is meglévő) ellentétük rejtett maradt. A munkavállalók, társadalmi szereplők érdekérvényesítése így csak informális úton mehetett végbe, amely

⁴⁸ SZALAI E. (2004) megfogalmazása szerint ennek az volt az oka, hogy „a szocializmusban a munkásokat is államosították”.

azt jelentette, hogy a hatalmi hierarchia különböző szintjein igyekeztek beépülni, és a folyamatokat befolyásolni. Ennek következményeképpen egy atomizált érdekérvényesítési modell jött létre, amely egyfajta korlátozott autonómiát ígért az abban résztvevőknek, ugyanakkor elveti a kollektív és nyílt érdekérvényesítés lehetőségét, és a társadalom tagjai nem is érdekeltek ennek létrehozásában. (FERGE ZS. 2002, SZALAI E. 2004, 2006a, 2006b)

Ez az örökség befolyásolta a posztszocialista időszak társadalomfejlődését is, hiszen a piaci viszonyok indulásakor már egy egyenlőtlen hatalmeloszlás jellemezte a magyar társadalmat. Ennek megváltoztatására 1990 után már csak azoknak lett volna lehetősége, akik ellenérdekeltek voltak mindebben: a politikai és gazdasági elitnek. Az 1990 utáni időszakban az elsődleges strukturáló tényezővé a tőkeviszonyok váltak (FERGE ZS. 2002), ám ezek szorosan összefonódnak a hatalmi viszonyokkal. (KOVÁCH I. 2002)

Akik érdekeltek lennének a hatalmi struktúra átalakításában, azok nem rendelkeznek a megfelelő eszközökkel (pl. anyagi erőforrásokkal, illetve szervezetekkel, és az ezek révén lehetővé váló kollektív cselekvéssel) ehhez, és gyakran függenek a különböző elitcsoportoktól. A helyi közösségek pedig nem csak saját érdekképviselőikben gyengék, hanem a nyugaton megfigyelhető szolidaritási mozgalmak, intézményesült, vagy spontán társadalmi cselekvések csak korlátozott formában vannak jelen⁴⁹.

A fentebb részletezett okok miatt a hazai városfejlődést meghatározó folyamatokban egyenlőtlen a hatalom megoszlása az egyes szereplők között: elsősorban a globális tőke, és a politikai hatalom a meghatározó és a lakosság, a civil szerveződések háttérbe szorulnak. A helyi társadalom, amely része a hatalmi struktúrának (BÖHM A. 1988) így veszít autonómiájából. A civil társadalom nem lesz képes a politikai elit kontrolljára, amelyre így csak egy rivális elitcsoport lehet képes. Erre a feladatra a gazdasági és kulturális elitcsoportok is alkalmasak lehetnek, amelyek rendkívül érzékenyek a hatalmi részesedésük változásaira. A kulturális elit szerepe azonban csökkenőben van, így a kontroll gyakorlatilag a gazdasági elit lehetősége marad; ők pedig a profitszerzés logikája alapján igyekeznek a politikai eliteket befolyásolni. A kétféle érdekcsoport kölcsönhatása egy bonyolult függési rendszert

⁴⁹ Erre többek között SMITH, N. (1996) is felhívja a figyelmet a dzsentrifikációval kapcsolatban.

hozott létre. (SZIRMAI V. 1996, FERGE Zs. 2002, KOVÁCH I. 2002, SZALAI E. 2001, 2006a, 2006b)

Az így kialakuló hierarchikus hatalmi szerveződés (amelynek csúcsán a gazdasági és politikai elit helyezkedik el) létrejötte azzal a következménnyel jár, hogy a fejlődés elsődleges irányait az összefonódó hatalmi- és tőkeérdekek határozzák meg, illetve a városon belüli szolidaritásban egy olyan paternalisztikus modell alakul ki, amely eszközként szolgálja az meglévő hatalmi viszonyok fenntartását. A politikai elitnek ugyanis a neoliberalis gazdasági térben is érdeke az erős központosítás, a magas redistribúciós arány, mivel ezzel segítik a hatalmuk megtartását, és továbbra is hozzáférnek az állami javakhoz. A civil társadalom gyengesége erre is hatással van: a politikai eliteknek erős háttország, és jelentős tagság híján nincsenek meg a működéshez szükséges erőforrásai, így azokat a hatalmi helyzet kihasználásával tudják előteremteni. (KOVÁCH I. 2002, SZALAI E. 2002, 2006b, SZALAI J. 2002)

Ennek következtében ma Magyarországon - hasonlóan a szocializmus évtizedeihez - a hatalmi elithez való viszonyulás az egyik legfontosabb (helyi) társadalomdifferenciáló tényező. A gazdasági és politikai hatalom egyre inkább felismeri és artikulálja a saját érdekeit, a társadalom többi része még nem teszi meg ezt (pl. a szakszervezeteken, civil szerveződéseken keresztül) – ami döntően hozzájárul a hatalmi, és ezen belül a gazdasági elit szilárd pozíciójához. (NEUMANN L. 2006, SZALAI E. 2006a)

A fentiek alapján a megváltozott térértelmezéseket alkalmazva logikus következtetésnek tűnik, hogy a depriváció térbelisége nem természetes, ökológiai folyamatokként jön létre, hanem a településpolitika résztvevőinek tevékenysége alapján, a tér és társadalom „dialektikája” nyomán, amelyben meghatározó az elitcsoportok szerepe, amelyek a globalizáció és poszt szocialista társadalom sajátosságai miatt különösen erősek. Ezek az elitcsoportok határozzák meg a térhasználatot és a terekhez kapcsolódó jelentéseket.

Álláspontunk szerint a térbeli különbségek és egyes esetekben a kirekesztés fenntartása nem csak a gazdasági és politikai elit szándéka, hanem több jel is arra utal, hogy a lakosság körében is erős törekvés van minderre. Ezt konfliktuselméleti alapon úgy értelmezzük, hogy a lakosság „oldalt választott” a konfliktusban: a hatalommal rendelkezők oldalát, legitimálva ezzel a különbségek fenntartására, vagy a térbeli kirekesztésre irányuló törekvést. HABERMAS, J. (1980) nyomán ez úgy értelmezhető, hogy működnek azok a mechanizmusok, amelyek a kapitalizmus változtatás nélküli

fenntartását szolgálják. Ezt a helyzetet LOGAN, J.R. és MOLOLOTCH, H.L. (1990) megközelítése alapján egyfajta növekedési rezsimként, koalícióként is értelmezhetjük. Ez utóbbi feltételezést vizsgáljuk meg esettanulmányainkban: létrejött-e a növekedési koalíció Szegeden, és ha igen, a településpolitika egyes szereplőinek, ezen belül elsősorban a helyi társadalomnak milyen szerepe van benne?

4. A depriváció térbelisége Szegeden

Az értekezés második felében a korábban bemutatott elméletek, és a felvázolt saját elméleti keret alapján megvizsgáljuk, hogyan jelenik meg a depriváció Szegeden. Bár dolgozatunk nem történeti szemléletű, a minél teljesebb kép bemutatásához szükségesnek tartjuk először röviden áttekinteni a város történetét, fejlődését, hiszen a jelenlegi deprivációs folyamatok semmiképp sem tekinthetők előzmény nélkülinek. Nyilvánvaló, hogy áttekintésünk nem lehet teljes: elsősorban a város belső szerkezete, illetve az arra ható tényezők (az azt meghatározó növekedési koalíciók) állnak figyelmünk középpontjában. Ezt követően három, különböző megközelítést alkalmazó esettanulmányban mutatjuk be a depriváció megjelenési formáit.

4.1. Szeged településfejlődésének fordulópontjai

Szeged gazdasági fejlődése a török hódoltságot követően egészen a nagy árvízig folyamatos volt. A kereskedelem és az agrárgazdaság mellett megerősödött az ipar, különösen a vasútvonalak kiépítését követően, amely azzal, hogy javította a város elérhetőségét, lehetőséget teremtett egy gazdasági szerkezetváltást szorgalmazó (a külső piacokra építő ipari termelés erősítése, miközben a kereskedelmi funkció némiképp visszaszorult) növekedési rezsim térnyerésének. Ennek következtében megkezdődött a város területhasználatának átalakulása, és az ipari terület kiépülése a város északnyugati részén. (BECSEI J. 2004b, BLAZOVICH L. 2005, CSAPÓ T. 2007)

Mint az közismert, az 1879. márciusi árvíz teljesen új helyzetet teremtett a város életében; az óriási pusztítás egyben az újjászületés és a dinamikus fejlődés lehetőségét teremtette meg. Az újjáépítéshez kapcsolódóan egy széles (külső és belső) legitimációs bázison alapuló növekedési koalíció jött létre, amely a modernizációt tűzte ki célul. Ez összekapcsolódott a hazai társadalmi környezet modernizációs tendenciáival is. Ennek

eredménye lett a Szegedet jellemző „modern” városszerkezet kialakítása. (NAGY E.-NAGY G.-KISS J.P. 2003, CSAPÓ T. 2007) Azonban a modernizáció és a tradicionális építkezés keveredése következtében (illetve a továbbra is erős mezőgazdasági jelleg miatt) az újjáépítést követően is megmaradt a városban a telkek és telektömbök nagy mérete. (BECSEI J. 2004b)

Trianont követően újabb növekedési koalíció formálódása és működése figyelhető meg: ennek központi elemévé a város központi szerepkörének erősítése vált. Így paradox módon fellendülést is hozott az új helyzet, mivel a város átvette az elszakított nagyvárosok regionális funkcióinak egy részét, 1923-ban ideköltözött a Kolozsvári Egyetem és Temesvárról a csanádi püspök, majd 1928-ban Budapestről a tanárképző főiskola. Mindez átformálta a város belső területeit: nagyarányú építkezés, városrendezés indult meg a két világháború között (Dóm téri, egyetemi építkezések), fokozva ezzel a Belváros reprezentatív jellegét. (KRAJKÓ GY. 1990, NAGY E.-NAGY G. 2002, BLAZOVICH L. 2005) Ugyanakkor a külterületek, illetve a város szélén ekkor kialakuló telepek infrastrukturális ellátása gyenge maradt, azaz az itt élők nem tudták a saját érdekeiket érvényre juttatni a domináns városfejlesztési törekvésekkel szemben.

Az 1960-as évektől a növekedés célja a Trianon utáni időszakhoz hasonlóan részben a központi szerepkör fokozása volt, emellett a város tényleges (népesség)növekedése is előtérbe került⁵⁰. Részben ennek a folyamatnak a következménye volt öt település (Algyő, Dorozsma, Gyálarét, Szőreg, Tápé) Szegedhez csatolása⁵¹. E falusias jellegű településrészek fejlettsége hosszú ideig nem érte el a város többi részének fejlettségét. Azaz e település(rész)ek érdekérvényesítése korlátozott maradt, szerepük elsősorban a város méretének növelésére korlátozódott, de a városi erőforrásokból kisebb mértékben részesültek. (MÉSZÁROS R. 1998, NAGY E.-NAGY G. 2002)

Az 1960-as évtized közepén megindult a tömeges lakásépítkezés, megjelentek a tömbházas lakótelepek, jelentősen átalakítva a belterület morfológiáját. A lakótelepek építése nem csak a lakáshiány enyhítését szolgálta, hanem ideológiai funkciója is volt: a szocialista gazdaság teljesítőképességét demonstrálta, emellett a saját tér kialakításának nagy szerepet szántak a társadalom formálásban. (EGEDY T. 2007a) Korlátozott mértékben, de a politikai hatalom a belvárosi tereket is igyekezett átformálni – létrehozva ezzel saját reprezentációs tereit. Amögött, hogy a Belváros átalakulása nem

⁵⁰ A cél az volt, hogy Szeged 200 000 lakosú település legyen.

⁵¹ Algyő 1997-ben levált a városról.

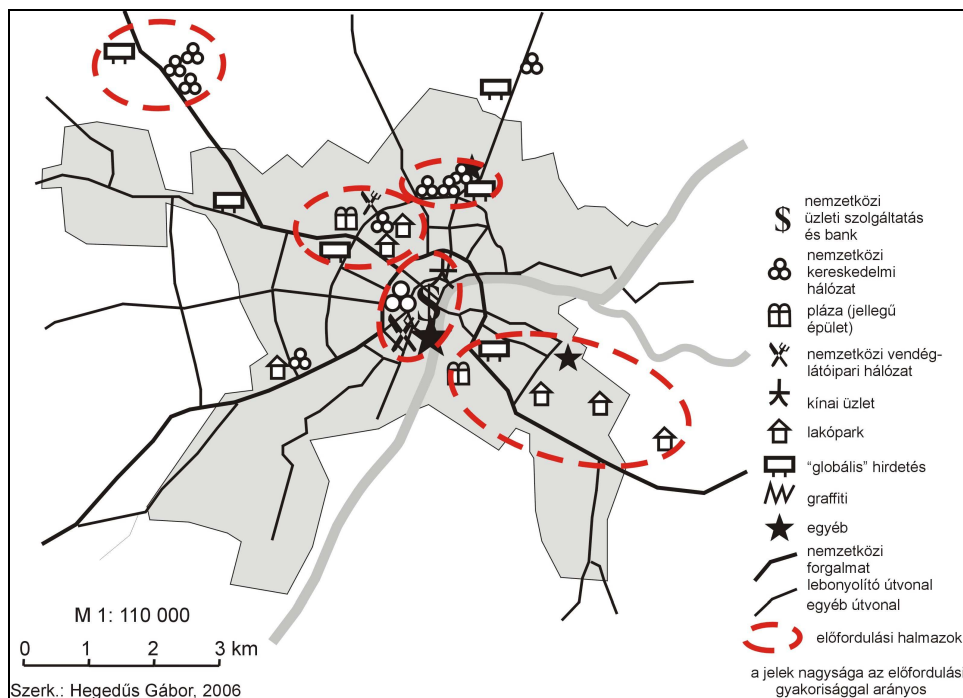
lett drasztikus, a szocialista modernizációs városépítészeti (tértermelési) törekvésekkel szemben álló, tradicionális települési értékeket védő oldal sikere állt, illetve az, hogy Szeged nem volt a rendszer kegyeltje, így a központi törekvések sem voltak olyan erőteljesek, mint más városok (például Szolnok, Pécs) esetében. (KRAJKÓ GY.-PÉNZES I.-TÓTH J. 1970, KRAJKÓ GY. 1990, MÉSZÁROS R. 1994, 1998, KRAJKÓ et al. 2004, CSAPÓ T. 2007) Ugyanakkor a városi térben nyomott hagytak a szocializmus évtizedei, így a lakótelepi városrészek megépítésével, vagy az Újszegeden megépített 17 emeletes toronyház felhúzásával – amellyel részben az volt a cél, hogy ne a Dóm legyen a városkép meghatározó eleme.

Már az 1970-es évektől megindult a Belváros átalakítása, amely a közlekedés átszervezésével, és a belváros reprezentatív funkciójának erősítésével járt. Az ezredfordulón pedig a Belváros az elkészült szabályozási tervek alapján teljesen megújult: a sétálóutcát és környékét felújították, és átalakult a városrész bérlőstruktúrája. A szabályozások során meghatározták a későbbi városrehabilitációs munkákhoz kapcsolódó formai követelményeket. (EGEDY T. 2007b) Ezzel rögzítették a tértermelés és térhasználat további irányait.

A rendszerváltozást követően fokozatosan megjelentek, majd megerősödtek a globalizációs hatások Szegeden (1. ábra) – így a viszonylag lassan (át)formálódó növekedési koalíciók céljává a nemzetközi (politikai és gazdasági) folyamatokhoz való alkalmazkodás vált. Az új folyamatok elsősorban a városkép változásaiban, a gazdaság átalakulásában, a megváltozó fogyasztói szokásokban érhetőek tetten. A piacgazdaság kiépülése magával hozta a városi gazdaság szerkezetének a viszonylag lassú átalakulását⁵²; az agrárgazdaság és a klasszikus ipar helyett a szolgáltatási ágazatok kerültek előtérbe, így a térszerkezet hangsúlyos pontjaivá is a fogyasztás terei váltak. A nemzetközi befektetések vonzására új ipari területek, ipari parkok alakultak, megjelentek a városszéli bevásárlóközpontok, megindult az elérhetőségük miatt kiemelkedő piaci értékkel rendelkező belvárosi foghíjak és a körtöltésen belüli üres területek beépítése, és a városi életforma átalakulása következtében a város morfológiai képe ismét egy jelentős átalakuláson ment/megy keresztül. (NAGY E.-NAGY G. 2002, BOROS L.-HEGEDŰS G.-PÁL V. 2005, CSAPÓ T. 2007, EGEDY T. 2007b)

⁵² Legalábbis az országos tendenciákhoz képest volt lassú ez az átalakulás, aminek részben az volt az oka, hogy a rendszerváltást követően leggyorsabban válságba kerülő nehézipari ágazatok viszonylag kis súlyt képviseltek a város gazdaságában.

Az elmúlt 2 évtized folyamatai a városképet is új irányba kezdték formálni. Korábbi vizsgálataink szerint a legutóbbi évek változásainak következtében Szegeden három fő városépítészeti korszak él egymás mellett, egész pontosan „küzd” egymással. Az első a dualizmus korabeli városképet őrző történelmi épületekkel jellemezhető, a második a szocializmus évtizedeinek jellegzetes épületeit, városképi egységeit, a harmadik pedig a rendszerváltás utáni korszak, általunk globalizációsnak tekintett korszak városképe. (BOROS L.-HEGEDŰS G.-PÁL V. 2005, CSAPÓ T. 2007) Sajátos ugyanakkor, hogy e korszakok inkább csak morfológiai különülnek el, a növekedési rezsim szempontjából hasonlóképp hasznosulnak. Például a „boldog békeidők” hangulatára alapozva erősödtek meg újra a dualizmus korabeli formajegyek, amelyeket a belvárosi terek legújabb elemei is (például a felújított sétálóutca) felhasználnak – kialakítva ezzel a fogyasztás hagyományos és új tereinek sajátos keveredését. E fogyasztási terek „védelme” vált az egyik legfontosabb tényezővé a térhasználattal kapcsolatban, így a városépítészeti korszakok küzdelmét is az dönti el, hogy az adott elem mennyire alkalmas arra, hogy felhasználják a fogyasztás tereinek kialakításakor, fenntartásakor.

1. ábra. A globalizáció tipikus megnyilvánulási formái Szegeden.

(Forrás: BOROS L.-HEGEDŰS G.-PÁL V. 2006)

A rendszerváltást követően a makrofolyamatokkal szemben némiképp tehetetlenné váló népesség területi szerkezete is átalakult: élesebb lett a különböző

társadalmi csoportok térbeli elkülönülése, amihez kapcsolódóan végbement a lakáspiac átrendeződése is: a korábban vonzónak számító panelek presztízse alaposan csökkent, míg felértékelődtek a kertes, ritkább beépítésű, illetve a belvárosi területek. (LUKÁCS T. 2006, EGEDY T. 2007b) Mindebben a korábbinál sokkal polarizáltabb társadalmi szerkezet mellett szerepet játszik a lakáelosztás piaci jellegének erősödése, amelyet a bérlakásszektor visszaszorulása is erősített.

Összességében elmondható, hogy a különböző növekedési koalíciók meghatározó szereppel bírtak a város fejlődésében a múltban. Ezek célja többnyire a makrofolyamatokhoz való kapcsolódás volt, azaz a modernizáció, a szerkezetváltás, a különféle hálózatokba való bekapcsolódás. Az változó, hogy a helyi társadalom hogyan viszonyult e koalíciók céljaihoz és tevékenységéhez. Egyes esetekben, mint például az árvíz utáni újjáépítés, vagy a Trianon utáni időszak során a koalíciók és a város lakói is támogatói, és részesei voltak ezeknek, ugyanakkor például a városközpont és az elmaradottabb külső városrészek, külterületek közötti infrastrukturális különbségek már a két világháború között feszültséget okoztak. A szocializmus évtizedeiben a helyi társadalom jelentős része szembeszállt a politika irányította növekedési rezsimm több céljával is, így a Belváros átalakításával. Más céljait – pl. a tömeges lakásépítés – viszont, mint azok haszonélvezője, természetesen támogatta a lakosság nagy része – ám nem elsősorban az elitcsoportok, akik részesei voltak a korábbi növekedési koalícióknak is, hanem a korábban kisebb érdekérvényesítő képességgel rendelkező városlakók, illetve a városba beköltözők.

A rendszerváltást követően az újonnan formálódó növekedési rezsimmel szemben korábbi kutatásaink (BOROS L.-HEGEDŰS G.-PÁL V. 2007) és jelen dolgozat esettanulmányai szerint úgy tűnik, hogy passzív, esetleg támogató a helyi társadalom viselkedése. A múltban többnyire a városi lakosság felsőbb rétegeinek, illetve részben a középosztály érdekei jelentek meg a városfejlődésben, és esettanulmányaink szerint ma is hasonló a helyzet. Korábban többször az volt a jellemző, hogy a marginálisnak számító csoportok (külterületeken, telepeken élők) kimaradtak a városfejlődésből – erre példa a két világháború közötti időszak a nagyléptékű belvárosi fejlesztésekkel, amikor több városrész nagyon gyenge infrastrukturális ellátottsággal rendelkezett.

4.2. Esettanulmányok a városi depriváció szegedi megjelenéseiről

4.2.1. Kísérlet a depriváció kvantitatív vizsgálatára Szegeden

Első esettanulmányunkban a városon belüli társadalmi különbségek kvantitatív vizsgálatát végezzük el a városrészekre vonatkozó hivatalos (KSH) statisztikák, és egy területileg reprezentatív kérdőíves felmérés alapján.

Mivel a hazai szakirodalomban eddig kevés kísérlet történt a településeken belüli deprivációs folyamatok területi vizsgálatára, az esettanulmány módszereinek és eredményeinek ismertetése előtt szükségesnek tartjuk a kutatáshoz kapcsolódó módszertani jellegű problémákat bemutatni.

4.2.1.1. A depriváció mérhetőségének kérdései

A városrészek közötti különbségek számszerűsítésére, mérésére több kísérlet történt, mivel a területi politika számára lényeges, hogy az alacsonyabb térségi szintek összehasonlíthatóak legyenek, és meghatározható legyen hátrányos helyzetük mértéke.

A jövedelemeloszlás egyenlőtlenségére gyakran használják a Gini-együtthatót, amely egy szóródási típusú egyenlőtlenségi mutató; a népességi arány és a jövedelmi arány viszonyát méri. Értéke a jövedelmek teljes egyenlősége esetén nullával egyenlő, a teljes egyenlőtlenség (amikor minden jövedelem egy kézben összpontosul) esetén pedig egy az értéke. (NÉMETH N. 2005) Mivel azonban a depriváció többdimenziós fogalom, amely egyaránt tartalmaz egészségügyi, jóléti hátrányokat, és emellett jellemzi a társadalmi integráció hiánya, ezért a mutatók is jellegzetesen több tényező bevonásával készülnek. Az EU-ban 2001 óta az ún. laekeni indikátorokat használják a társadalmi kirekesztődés vizsgálatára, amelyek a következő négy dimenziót vizsgálják: jövedelmi szegénység, foglalkoztatottság, egészség és oktatás. Az egyes dimenziókban jellemzően regionális és nemek szerint bontásban történnek az elemzések. Az elemzést kisebb területi egységekre is lehetséges végezni, de döntően össztársadalmi elemzések és nemzetközi összehasonlítások készítésére szokták használni. (European Comission, 2006)

A kisebb terület egységek, városrészek összehasonlítását teszi lehetővé a disszimilitási index, amely két társadalmi csoport térbeli elkülönülését méri. Ha a csoportok egyben homogének jövedelmi vagy életminőségbeli szempontból, akkor a mutató alkalmas ezek különbségeinek mérésére is. Értéke 0 és 100% között lehet;

utóbbi esetben a két csoport egyáltalán nem keveredik egymással. Az index értéke azt mutatja meg, hogy a népesség hány %-ának kellene lakhelyet váltania a teljesen homogén térbeli eloszlás (0%-os disszimilaritási index) eléréséhez⁵³. (DUNCAN, O.D.-DUNCAN, B. 1973, NÉMETH N. 2005) A disszimilaritási indexből számítható a szegregációs index, amely egy társadalmi csoport térbeli elkülönülését mutatja meg a többi csoporthoz képest. (KOVÁCS Z. 2002)

Szintén alkalmas a kisebb területegységek összehasonlítására a brit kormányzat által használt a deprivációs index⁵⁴, illetve a többszörös deprivációs index⁵⁵ amelyeket a területi tervezésben alkalmaznak. Ez utóbbi hét dimenziót tartalmaz: jövedelem, foglalkoztatottság, egészségügy és fogyatékoság, képzettség és iskolázottság, földrajzi elérhetőség, szociális környezet, lakáshelyzet, biztonság. Az egyes dimenziók további aldimenziókra is oszthatók, például a lakáshelyzet a „belső” (a lakás komfortfokozata) és „külső” lakáshellyel (lakókörnyezet) is mérhető. Minden dimenzió és aldimenzió több mutatót tartalmaz. (The English Indices of Deprivation 2004, NEMES NAGY J. 2005, AGARWAL, S.-BRUNT, P. 2006) A dimenziók és a hozzájuk tartozó változók kiválasztása után valamilyen adattömörítési eljárást szoktak alkalmazni a deprivációs indexek megalkotásához – leggyakrabban faktor- illetve főkomponens-elemzést. (FAHEY, T. 2005, WHELAN, C.T.-LAYTE, R.-MAÎTRE, B. 2005)

A különféle módszerek közül a deprivációs index tűnik a leginkább alkalmasnak a depriváltság mérésére, mivel tetszőlegesen sok, akár kis területű egységek összehasonlítására is alkalmas, és sok változó vonható be a vizsgálatba. Az összevont mutatók jelentősége abban rejlik, hogy megmutatja a többszörösen hátrányos helyzetű területeket, amely a központi beavatkozás célterületei lehetnek.

A mutatók kialakítása alapvetően három filozófia mentén történhet: a depriváció okaira koncentrálva olyan mutatókat bevonva, amelyek a hátrányos helyzetet létrehozó lehetséges okokat mérik; a következményekre koncentrálva a problémákat mérő mutatókat bevonva; illetve a két előző módszert összevonva, egy holisztikus megközelítés alapján. (FAHEY, T. 2003)

Emellett lehetséges az objektív és szubjektív (relatív) depriváció mérése is – a kettő összevonása egy indexbe azonban a két fogalom eltérő jelentése miatt nem szerencsés. A kétféle depriváció egy mérésbe vonása azonban történhet olyan módon, hogy a

⁵³ A disszimilaritási index a területi egyenlőtlenségeket mérő Hoover-index speciális változata.

⁵⁴ Deprivation Index – DI.

⁵⁵ Index of Multiple Deprivation – IMD.

kiválasztott objektív mutatókat bővítjük megfigyelések és interjúk tapasztalatai alapján. Az így kapott mutatólista elemeit strukturált interjúk segítségével egy Likert-skálán elhelyezve csak azokat tartjuk meg a vizsgálatban, amelyek a vizsgált sokaság tagjai szerint valóban lényegesek a depriváltság érzése szempontjából, és a mutatókat a relatív fontosságuk alapján súlyozzuk. (EROGLU, S. 2006)

A különböző elemzések tanulságai azt mutatják, hogy a deprivációs index számításánál több módszertani probléma is felmerülhet. A depriváció több formája nehezen értelmezhető egy összevont mutatóban. A különböző településtípusokon más-más mutatók alkalmasak a depriváció mérésére, ami megnehezíti az összehasonlítást közöttük. A mutatók csak a jelenlegi helyzetre értelmezhetők, és nem szabad őket a potenciális deprivációs területek meghatározására használni. A méréshez kis területi egységekre vonatkozó részletes adatsorokra van szükség, így ehhez az igényhez alkalmazkodnia kell a statisztikai adatgyűjtés rendszerének is, saját adatgyűjtés esetén pedig területileg reprezentatív adatfelvételt kell végezni. (WHELAN, C.T.-LAYTE, R.-MAÎTRE, B. 2005, AGARWAL, S.-BRUNT, P. 2006, EROGLU, S. 2006)

A deprivációs index számításánál az is problémát jelent, hogy nehéz olyan változókat találni, amelyek megfelelően reprezentálják a depriváció többdimenziós jellegét, és ugyanolyan (lehetőleg magas, azaz intervallum vagy arány) mérési szinten vannak. Gyakori, hogy az intervallum jellegű adatok mellett olyan mutatóink is vannak, amelyek ordinális szintűek. A többváltozós statisztikák esetén ez módszertani problémát vet fel, pl. nincs értelme a kategória átlagát kiszámolni (vagy csak korlátozottan értelmezhető az átlagérték). (BABBIE, E. 2004, FREEDMAN, D.-PISANI, R.-PURVES, R. 2005) Például a lakókörnyezet mérhető azzal, hogy beépítettségre milyen jellegű területről van szó. Az egyes kategóriák ugyan sorrendbe rendezhetők komfortfokozat, presztízs vagy lakásjelleg alapján, ám ordinális változóról lévén szó, az egyes kategóriák sorrendiségén túl nem rendelkezünk információval arról, hogy a kategóriák között mekkora a különbség. Emiatt, ha ordinális jellegű változót vonunk be az index készítésébe, azt úgy kell értelmeznünk, hogy a kategóriák közötti különbség egyforma.

A depriváció többféle értelmezéséből adódik egy másik módszertani probléma: hogyan mérhető a nélkülözés mértéke? Mihez, milyen értékhez viszonyítsunk a depriváltságnál, és hogyan számszerűsítsük ezeket? További probléma, hogy az egyes mutatók az összevonás során egyenértékűek – márpedig egyértelmű, hogy a valóságban eltérő mértékben határozzák meg mind az objektív, mind a szubjektív hátrányos

helyzetet⁵⁶. Emiatt gyakran súlyozzák a mutatókat – itt azonban újabb módszertani probléma merül fel: mekkora súlyokkal dolgozzunk a különböző változók esetében? (WHELAN, C.T.-LAYTE, R.-MAÎTRE, B. 2005, EROGLU, S. 2006, BOSSERT, W.-D’AMBROSIO, C. (2007)

Esettanulmányunkban egyaránt vizsgáljuk az objektív és szubjektív deprivációt; előbbit a népszámlálási adatok alapján, utóbbit pedig a Szeged 2007 kérdőíves felmérés alapján. Mindkét esetben deprivációs indexeket készítünk: az objektív depriváció esetén az egyes adatok standardizált értékeit használtuk fel az összehasonlításra, míg a szubjektív deprivációs index készítésekor a főkomponenselemzést végeztünk.

4.2.1.2. Az esettanulmányban felhasznált adatok és az alkalmazott módszerek

Esettanulmányunkban először a 2001. évi népszámlálás Szegedre vonatkozó adatait használtuk fel a mutatók készítésére. Az adatok felvetettek néhány módszertani kérdést. Mivel ezek a legutolsó megbízható statisztikai adatok az egyes városrészekről, nem használhattunk mást, ám a 2001-es állapot szükségszerűen eltér a jelenlegitől. Emellett a népszámlálási adatok nem teszik lehetővé a depriváció több dimenziójának mérését, mivel nem áll rendelkezésre minden szükséges adat. Ezt pótolhatná egy területileg reprezentatív felmérés, azonban ilyen csak 2007-ből áll a rendelkezésünkre – ezek elemzését tehát külön lépésben kellett elvégeznünk.

Ezek után az SZTE Szociológia Tanszékének 2007-es Szeged kutatásának adatait használtuk fel. A kutatást 2000 óta évente végzik a város népességét nem, életkor és iskolai végzettség alapján reprezentáló mintán. A minta nagysága 2000-2005 között 1300 fő, míg 2007⁵⁷-ben 2548 fő – ez utóbbi esetben a minta választókerületenként (11. ábra) is reprezentatív, így lehetőséget nyújtott a területi elemzésre. A válaszmegtagadások miatt csökkenő elemszámú minta okozta problémák kiküszöbölésére az ún. illesztett pótcímek módszerét használják, azaz a kieső címek helyett ugyanolyan demográfiai jellemzőkkel rendelkezőket kérdeznek meg. A felhasznált adatokat 2007 tavaszán vették fel.

⁵⁶ A kettős megkülönböztetés alatt most azt értjük, hogy az objektív depriváció esetében valamilyen előre meghatározott standard értékhez viszonyítjuk az adatainkat, a szubjektív depriváció esetében pedig az egyének önértékelése a depriváltság alapja. Ugyanakkor álláspontunk szerint az objektívnek tartott standardok egyáltalán nem objektívek: meghatározásuk nagyon is szubjektív módon történik.

⁵⁷ A 2007-es kérdőívet lásd a mellékletben.

A népszámlálási adatok alapján az objektív deprivációt vizsgáltuk, azaz olyan mutatók felől közelítettünk, amely az életminőség vizsgálatában a mérhető, könnyen számszerűsíthető, és az egyén véleményétől független tényezőket reprezentálják. Az adatok feldolgozása során a következő mutatócsoportokat vontuk be az elemzésbe: gazdasági aktivitás, iskolázottság, lakáshelyzet, demográfiai helyzet.

Az elemzések területi alapegységét a népszámlásban elkülönített városrészek (10. ábra) jelentették, ám azokat a városrészeket, ahol túl kicsi volt a népességszám, összevontuk, hogy ne torzítsák a végeredményt. Annak érdekében, hogy a felhasznált adatok könnyebben értelmezhetőek legyenek, azokat a változókat, amelyeknél a magasabb értékek jelentik a jobb helyzetet, fordított értékeket használtuk; a százalékos mutatóknál az adott változó értékét kivontuk 100-ból (ilyen volt pl. a felsőfokú végzettségűek aránya), ha pedig nem százalékos adatról volt szó, az adott mutató inverzét ($1/n$) használtuk (átlagos lakásméret). Azokat a területeket tekintettük deprivátnak, ahol:

- Magas a **munkanélküliek aránya** (felhasznált indikátor: munkanélküliségi ráta)
- Magas az **inaktívak aránya** (felhasznált indikátor: inaktív keresők aránya)
- Magas az **alacsony iskolai végzettségűek** aránya (felhasznált indikátor: legmagasabb iskolai végzettség 8 osztály, a 15 évnél idősebbek %-ában)
- Magas a **szakképzetlen dolgozók** aránya (felhasznált indikátor: a szakképzetlenek aránya az összes foglalkoztatottból)
- Alacsony a **felsőfokú végzettséggel** rendelkezők aránya (felhasznált indikátor: 100-felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya)
- Alacsony a **vezetők és értelmiségiek** aránya (felhasznált indikátor: 100-vezetők, értelmiségiek aránya az összes foglalkoztatottból)
- Magas a **kis területű lakások** aránya (felhasznált indikátorok: a 29 m^2 -nél kisebb alapterületű lakások aránya, a városrész lakásainak átlagterülete)

A kiválasztott indikátorok egy része a depriváció okaira, más része pedig a következményeire vonatkozik, így az egyes mutatók össze is függenek egymással. A posztindusztriális társadalomban felértékelődik a tudás szerepe, így az alacsony képzettségűek nagy eséllyel alacsonyabb jövedelemmel rendelkeznek, körükben magasabb a munkanélküliség, és a társadalom alsóbb rétegeibe kerülnek. Az alacsony jövedelem következtében csak olyan lakásokhoz juthatnak, amelyek alacsonyabb

komfortfokozatúak, kis alapterületűek. A munkaerőpiacról kiszorulóknak adják a depriváltak talán legrosszabb helyzetben lévő csoportját.

Demográfiai mutatóként több esetben be szokták vonni az idősök arányát is, de úgy véltük, hogy Magyarországon ez a mutató nem egyértelmű jele a deprivációnak a roma népesség demográfiai sajátosságai miatt. Ugyancsak kérdéses lehet a lakások építési évének használata változóként, mivel egyes városrészekben a régi lakások a depriváltsághoz kapcsolódnak, máshol viszont a privilegizált helyzethez⁵⁸ – így ezt a mutatót is kihagytuk az elemzésből. Úgy véljük, hogy az elemzésbe végül bekerült mutatók megfelelőek a depriváció vizsgálatára, mivel akik a végzettség és a munkaaktivitási státusz szempontjából a társadalmi hierarchia alján helyezkednek el, a szociológiai vizsgálatok alapján gyenge érdekérvényesítő képességgel rendelkeznek, a döntésekbe nem, vagy csak alig szólhatnak bele. Gyenge érdekérvényesítő képességük mellett általában fogyasztási szempontból is a periférián helyezkednek el, azaz lakásviszonyaik az átlagnál rosszabbak. Sajátos mutató a 29 m²-nél kisebb lakások aránya, amely különösen a kiskerti városrészek esetében magas.

Minden mutató esetében a szegedi városrészek átlaga alatti értékeket tekintettük a hátrányos helyzet jelének. A felhasznált változókat az összehasonlíthatóság miatt standardizáltuk, és a standardizált értékek alapján határoztuk meg a városi átlagnál kedvezőtlenebb helyzetben lévő városrészeket, amelyeket az adott dimenzióban depriváltaknak tekintettünk. Ezt követően kétféleképpen összegeztük a különböző dimenziókat: először kiszámoltuk a „*halmozott deprivációs indexet*”, amely városrészenként az átlagnál alacsonyabb értékű mutatók száma, majd összeadtuk az egyes változók standardizált értékeit, amellyel egy általunk „*összevont deprivációs indexnek*” nevezett mutatót képeztünk, amely nem érzékeny a depriváció típusára; annak mértékét szemlélteti. Azaz egy-egy területen tapasztalt erősebb relatív depriváltság következtében a városrész rosszabb helyre kerülhet a rangsorban.

A kérdőíves adatok feldolgozásánál a szubjektív depriváltság oldala felől közelítettük meg a kérdést, ezért olyan adatokat dolgoztunk fel, amelyek az életminőség különböző aspektusaira vonatkoztak. A következő kategóriákat vontuk be az elemzésbe:

- **Lakáshelyzet:** elégedettség a lakóhelyzettel; szubjektív lakáshelyzet; a lakás állaga.

⁵⁸ Pl. a városok reprezentatív, történelmi városrészeiben.

- **Szociális helyzet – jómód szerinti önbesorolás:** társadalmi önbesorolás (társadalmi osztályok); önbesorolás a jómód, szegénységi létra alapján; önbesorolás a társadalmi létrán; megbecsültség érzés; elégedettség a jómóddal
- **Befolyás, kapcsolatháló:** befolyásos ismerősök száma; elégedettség a befolyásos ismerősök számával; szubjektív befolyás mértéke; elégedettség a szubjektív befolyás mértékével.
- **Politikai helyzet:** elégedettség az önkormányzati képviselővel; elégedettség a polgármesterrel.
- **Közbiztonság:** elégedettség a szegedi közbiztonsággal; elégedettség a saját lakókörnyezet közbiztonságával.

Az indikátorok kiválasztását egyrészt a korábbi vizsgálatok tapasztalatai indokolják, másrészt a korábban felvázolt elméleti kereteink: a politikai helyzet és a befolyás szerinti önbesorolás azt mutatja meg, hogy a hatalmi struktúrában hogyan helyezi el magát a megkérdezett, mennyire érzi úgy, hogy részt tud venni a döntésekben. A társadalmi önbesorolás mutatócsoportja arra vonatkozik, hogy a megkérdezett hol helyezi el önmagát másokhoz képest a magyar társadalomban, és mennyire tartja elfogadhatónak a helyzetét. A másik két dimenzió (lakáshelyzet, közbiztonság) a megélt életminőség különböző aspektusait reprezentálja igen értékes javak szempontjából. A lakáshelyzet főkomponens vizsgálata arra is lehetőséget nyújt, hogy összehasonlítást tegyünk az objektív depriváció lakásállományra vonatkozó adataival.

Azért, hogy csak szubjektív elemei legyenek az indexnek, elkészítésekor a rendelkezésre álló adatok közül kihagytuk az egy főre jutó jövedelmet, azt külön elemeztük. Az egyes mutatócsoportokból főkomponenseket képeztünk; ha egy mutató túlzottan kis mértékben járult hozzá a főkomponenshez, kihagytuk az elemzésből. Viszonyítási pontként az egyes főkomponensek átlagát vettük alapul – aki az átlagnál rosszabb helyzetben volt, azt tekintettük az adott dimenzióban depriváltnak. A kérdőívek eredményeit az egyes választóközetekre (2. táblázat) értelmeztük.

Választóköri szám	Városrész neve	Választóköri szám	Városrész neve
1.	Belváros, Felsőváros	14.	Alsóváros
2.	Felsőváros	15.	Déli városrész
3.	Felsőváros, Tarján	16.	Kiskundorozsma
4.	Tarján	17.	Kiskundorozsma
5.	Tarján	18.	Belváros
6.	Újszeged	19.	Északi városrész, Gedó, Fodor-kert
7.	Újszeged	20.	Makkosháza
8.	Újszeged	21.	Északi városrész
9.	Szőreg	22.	Új Rókus
10.	Belváros	23.	Rókus
11.	Belváros	24.	Baktó, Új-Petőfitelep, Petőfitelep
12.	Béketelep, Móraváros	25.	Tápé
13.	Móraváros		

2. táblázat: A szegedi egyéni választókerületek, és a hozzájuk tartozó városrészek.
(forrás: www.szegedportal.hu)

Az elemzés során problémát okozott, hogy a népszámlási adatok és a kérdőíves felmérés adatai nem ugyanazokra a területi egységekre vonatkoznak, hiszen utóbbi az egyéni választókerületekre (11. ábra) nézve reprezentatív így összehasonlításuk csak korlátozottan lehetséges. A kérdőíves felmérésben vannak ugyan városrészekre vonatkozó adatok, ám mivel az adatfelvétel nem ezekre a területi egységekre nézve reprezentatív, így területi összehasonlításra nem alkalmas ez az információ. (2. táblázat)

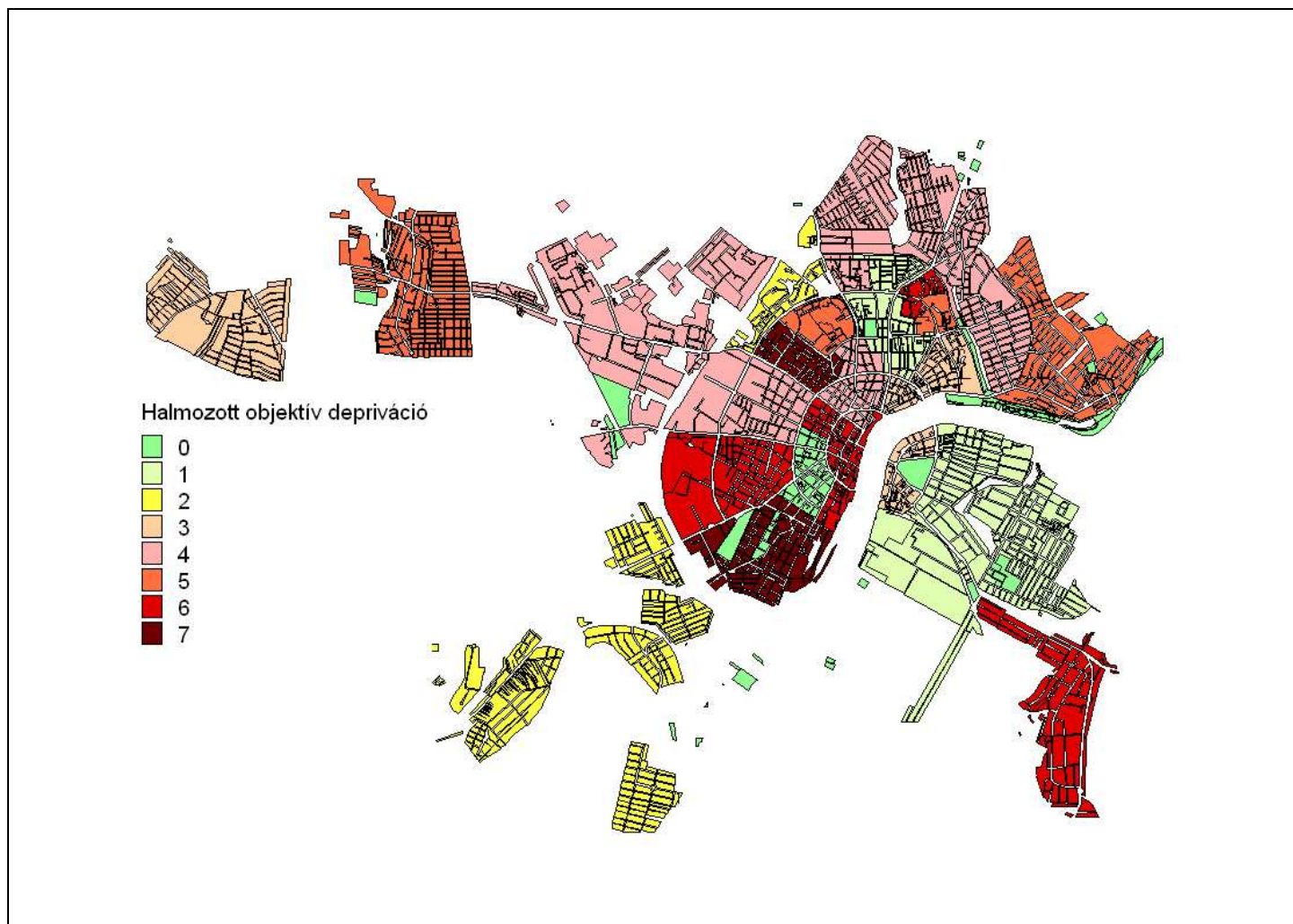
Az egyes változókat és változócsoportokat nem súlyoztuk egyik elemzés során sem. Az eredményeket diagramokon és tematikus térképeken ábrázoltuk, amelyeket az SPSS statisztikai és a MapInfo térinformatikai programmal készítettünk el.

4.2.1.3. Az objektív és szubjektív depriváció térbelisége Szegeden - az esettanulmány eredményei

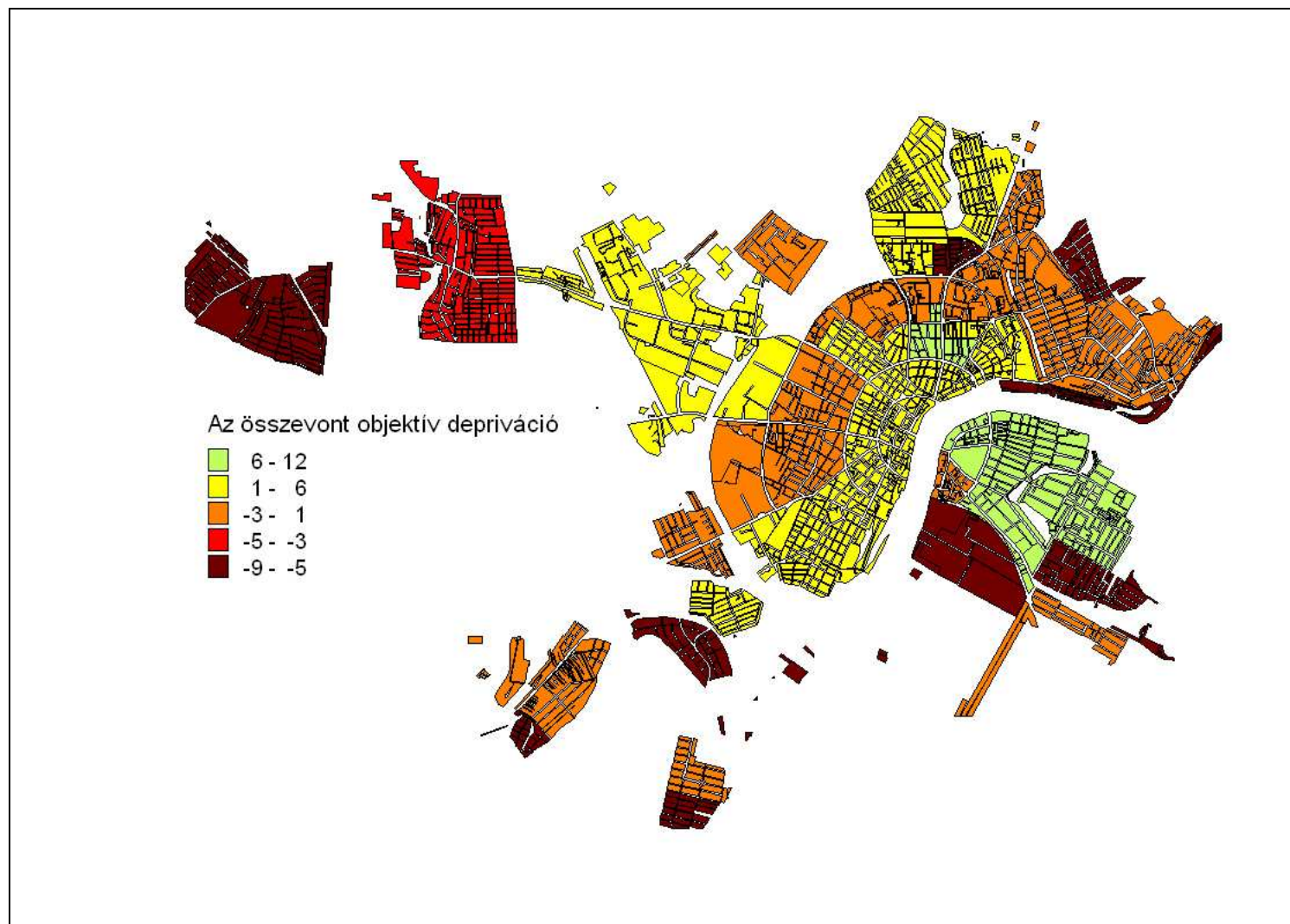
4.2.1.3.1. Az „objektív” depriváció Szegeden

A népszámlási adatok elemzése során a különböző üdülőttelepeket és külterületeket összevontuk, mert az alacsony népességszámukból adódó torzítás értelmezhetetlenné tette volna az eredményt.

A népszámlálási adatok alapján egy városrész legfeljebb 8 dimenzióban lehetett deprivált, azaz a halmozott depriváció értéke 0 és 8 között változhatott. A városi átlag 3,87, azaz átlagosan majdnem 4 mutató alapján bizonyul depriváltnak egy-egy városrész.

2. ábra. A halmazott objektív deprivációs index értékei városrészenként. (Forrás: 2001-es népszámlálás alapján saját számítás)

3. ábra. Az összevont objektív deprivációs index értéke városrészenként (Forrás: 2001-es népszámlálás alapján saját számítás)

Egyetlen városrész sem érte el a maximális értéket, a legdepriváltabbnak a 7-es értékkel rendelkező Új-Petőfitelep, amely a lakások átlagos alapterülete alapján, Tarján és Kiskundorozsma, amelyek a 29 négyzetméternél kisebb lakások aránya alapján vannak a városrészek átlagánál jobb helyzetben. Szintén igen rossz helyzetben lévőknek tekinthetők azok a városrészek, amelyek 6 szempontból bizonyultak depriváltak: Rókus-Móraváros, Petőfitelep, Újszőreg, a külterületek, illetve a kiskertek. (Ez utóbbiban egyébként magasan az átlag feletti a 29 négyzetméternél kisebb lakások aránya.) A másik végletet Marostó városrész és a Villanegyed képviseli, amelyek egyetlen mutató alapján sem bizonyultak depriváltak. Újszeged és Alsóváros városrészek csak az inaktív keresők tekintetében van a városi átlag alatti helyzetben. (2. ábra)

Az összevont depriváció értéke a külterületeken, illetve a kiskertekben a legmagasabb. (5. táblázat) A külterületeken a szakképzetlenség magas, és a vezetők, értelmiségiek alacsony aránya miatt magas az index értéke, míg a kiskerteknél elsősorban a kis területű lakások magas aránya a meghatározó. A kiskerti városrészekben ugyanis eredetileg nem lakás céljára épített ingatlanokba költöznek ki az átlagnál rosszabb anyagi helyzetben lévők, akik mindössze ezeket (az eredetileg nyaralónak szánt) épületeket tudják megvásárolni.

Kiskundorozsma ugyan szinte minden mutató alapján deprivált, ugyanakkor egyikben sem kiemelkedő a lemaradása az átlagtól, ezért itt valamelyest alacsonyabb az index értéke. A legjobb helyzetben ugyanazok a városrészek vannak, amelyek a halmozott deprivációs listán is jó helyzetben voltak: Marostó, a Villanegyed, Ófelsőváros és Újszeged kiemelkedik a többi városrészhez képest. A Történelmi Városházaközpont az inaktívak magasabb aránya, és a lakások mérete miatt némiképp lemaradt a négy legjobb helyzetű városrész mögött. Sajátos az ipari övezet helyzete: ugyan 4 mutató alapján is depriváltak tekinthetők, ugyanakkor az aktív keresők magas és a munkanélküliek alacsony aránya miatt az összevont deprivációs rangsorban a 7. legjobb. (2., 3. ábra, 5. táblázat)

A kétféle deprivációs index szerinti rangsorok első négy helyezettje (még sorrendileg is) megegyezik: azaz egyértelműen Marostó, Villanegyed, Ófelsőváros és Újszeged városrészek a legkedvezőbb helyzetűek. (12., 13. ábra) A két rangsor között egyébként is magas, 0,815 a rangkorreláció értéke.

A népszámlálás alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy a rendszerváltás után megváltozó piaci preferenciák következtében a paneles városrészek kevésbé

számítanak vonzónak, mint korábban, így e területeken gyakran koncentrálódnak azok, akik kedvezőtlen munkaerőpiaci helyzetben vannak, illetve a társadalom alulprivilegizált csoportjaihoz tartoznak. Különösen jelentős Tarján lemaradása, amely csak a legkisebb kategóriába tartozó lakások tekintetében van jobb helyzetben a városi átlagnál – ez természetesen a lakótelepi épületek jellegéből adódik: a legkisebb lakások ezekben általában 30-35 m² alapterületűek. Minden más mutatóban azonban Tarján rossz helyzete tükröződik: az adatok alapján egyértelmű, hogy a városrészben koncentrálódik az alacsony képzettségű, munkaerőpiacon periférikus helyzetű népesség jelentős része. Némiképp hasonló Újrókus helyzete is, ám az ott élők képzettségi szintje valamivel magasabb, mint a tarjániaké, azaz itt nem olyan erős a periférikus csoportok koncentrációja. (5. táblázat)

A piaci viszonyok felértékelték a város belső városrészeit és azokat a területeket, ahol a ritkább beépítés következtében jobb életminőség érhető el. Ez utóbbiaknál is lényeges azonban a viszonylag jó elérhetőség és az, hogy ne legyenek túl távol a központtól. Az újszegedi városrészek így általában jó helyzetben vannak, a kivételt az alacsony lakosságszáma miatt a kiskertekhez besorolt Fűvészkert és a Marostői kiskertek, illetve Újszőreg jelenti. Ez utóbbi az egyik leginkább lemaradó városrész, így éles a különbség a közeli Marostóval szemben, amely a legjobb helyzetű, és az elmúlt években több lakópark jellegű építkezés⁵⁹ is zajlott itt.

Hagyományosnak mondható Kiskundorozsma lemaradása, ahol már a korábbi évtizedekben is rosszabb szociális helyzetűek éltek. A városrész depriváltsága a városközpont és a periféria infrastrukturális különbségeire vezethető vissza, amely évtizedeken keresztül jellemző volt, és mint azt korábban a 4.1. fejezetben bemutatunk, konfliktusforrást jelentett Szeged fejlődésében. E periférikus területek lemaradása megjelenik a külterületek és a kiskerti városrészek deprivációs indexeiben is, ami azt jelenti, hogy e városrészek koncentrálják a legrosszabb helyzetben lévő lakosságot.

4.2.1.3.2. A szubjektív depriváció Szegeden

A 2007-es kérdőíves adatok elemzése során a relatív depriváció vizsgálatára a módszertannál bemutatott mutatócsoportokból főkomponenseket képeztünk, amelyek minden esetben a teljes variancia legalább 50%-át magyarázzák. Csak azokat a

⁵⁹ Az itteni fejlesztések többsége nem értelmezhető a „nyugati típusú” lakóparkok megfelelőjének, de térhasználatukat, és piaci pozicionálásukat illetően lakóparknak nevezhetők. Maguk a fejlesztők és a lakosság is lakóparkként emlegetik őket. (HEGEDŰS G. 2007a)

változókat tartottuk meg a főkomponensek kialakítása során, amelyek legalább 0,5 kommunalitással rendelkeztek⁶⁰. Depriválnak tekintettük azt a körzetet, ahol a főkomponens értéke 0 alatti⁶¹, majd összeszámoltuk azt, hogy az adott városrész hány dimenzióban bizonyult depriválnak, ez alapján határoztuk meg a halmozott szubjektív depriváció értékét. Egy körzet ötféle szempontból lehetett deprivált, így a halmozott depriváció értéke 0 és 5 közötti értéket vehetett fel. Az eredményeket tematikus térképen ábrázoltuk. (4., 5. ábra)

Legrosszabb helyzetben azok a városrészek vannak, amelyek mind az öt dimenzióban átlag alatti értékkel rendelkeznek: Kiskundorozsma (16-os és 17-es választóköri körzet, míg egyetlen dimenzióban sem bizonyult depriválnak a Belváros-Felsőváros (1-es választóköri körzet). A többi városrész mindegyike valamelyik dimenzióban deprivált a felmérés alapján. (3. ábra) A négy dimenzióban deprivált körzetek: Tarján (4. és 5.), Új Rókus (22.). (6. táblázat)

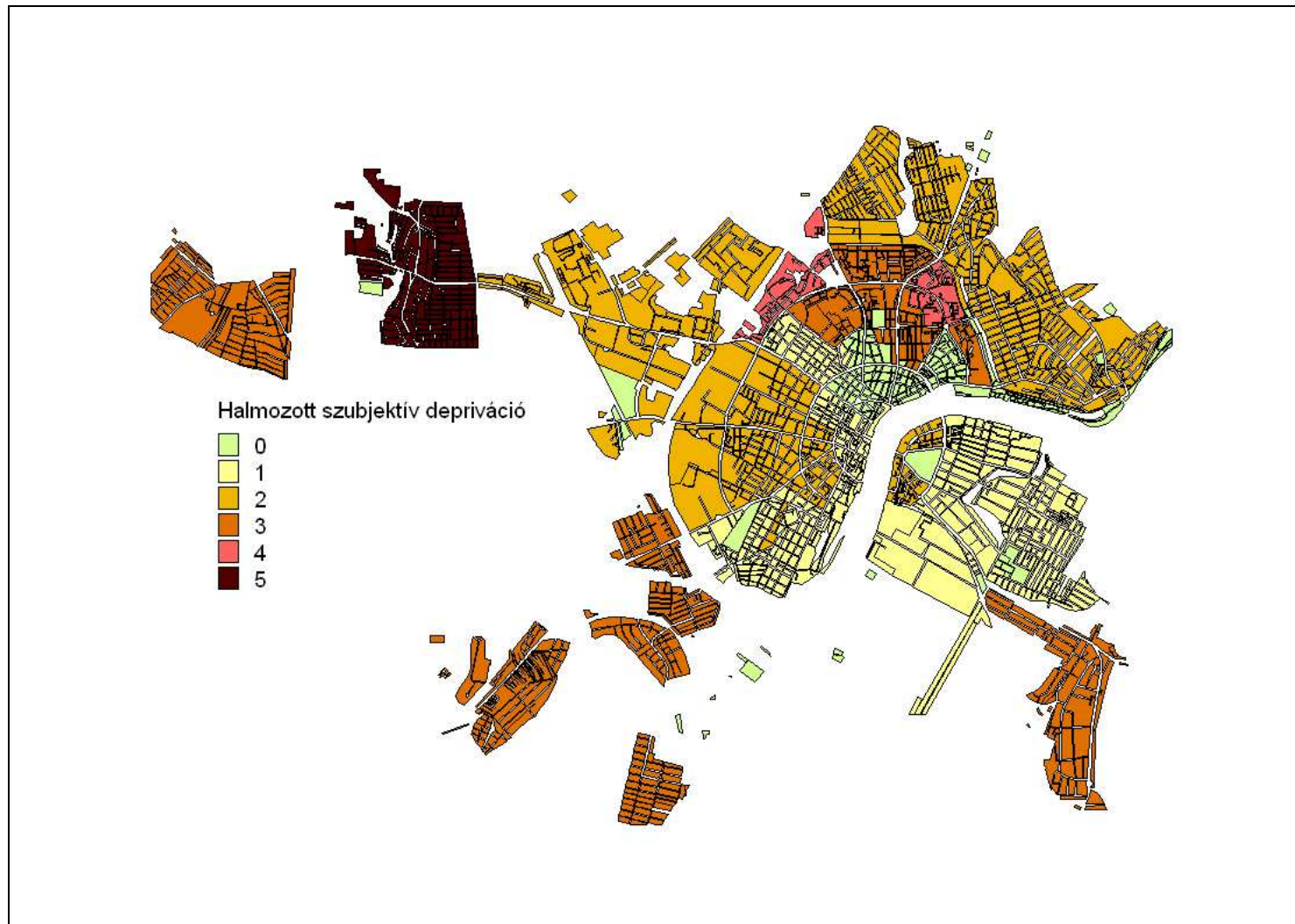
A három dimenzióban depriválnak bizonyuló városrészek az Északi városrész (19), és a Gyálarétet, Klebersbergtelepet magába foglaló Délikert városrész (15), amelyek (Délikert városrész kivételével, amelynek lakói vélhetően a kertés házas övezet miatt az átlagosnál elégedettebbek a lakáshelyzetükkel) csupán a politikai és a közbiztonság főkomponens esetében mutattak átlag feletti értéket, így elmondható, hogy a választókerületek is erősen depriválnak tekinthetők. (4. ábra)

Alsóváros (14. körzet) csak a politikai helyzet főkomponens tekintetében számít depriválnak. Ennek az oka az, hogy az itt élők nem teljes mértékben elégedettek a városrész fejlődésével, átalakulásával. Alsóvárosban ugyanis az elmúlt években az új építkezések következtében átalakulóban van a lakosság szerkezete és a városrész képe is: eltűnőben vannak például az itt jellemző napsugaras házak, helyettük több esetben modern épületek, társasházak épülnek. Némiképp hasonló az Alsóvárossal szomszédos belvárosi rész, a 11-es körzet helyzete is, amely az átmeneteti zóna a Belváros és Alsóváros között, így a problémái is részben ugyanazok, mint Alsóvárosnak. (4. ábra)

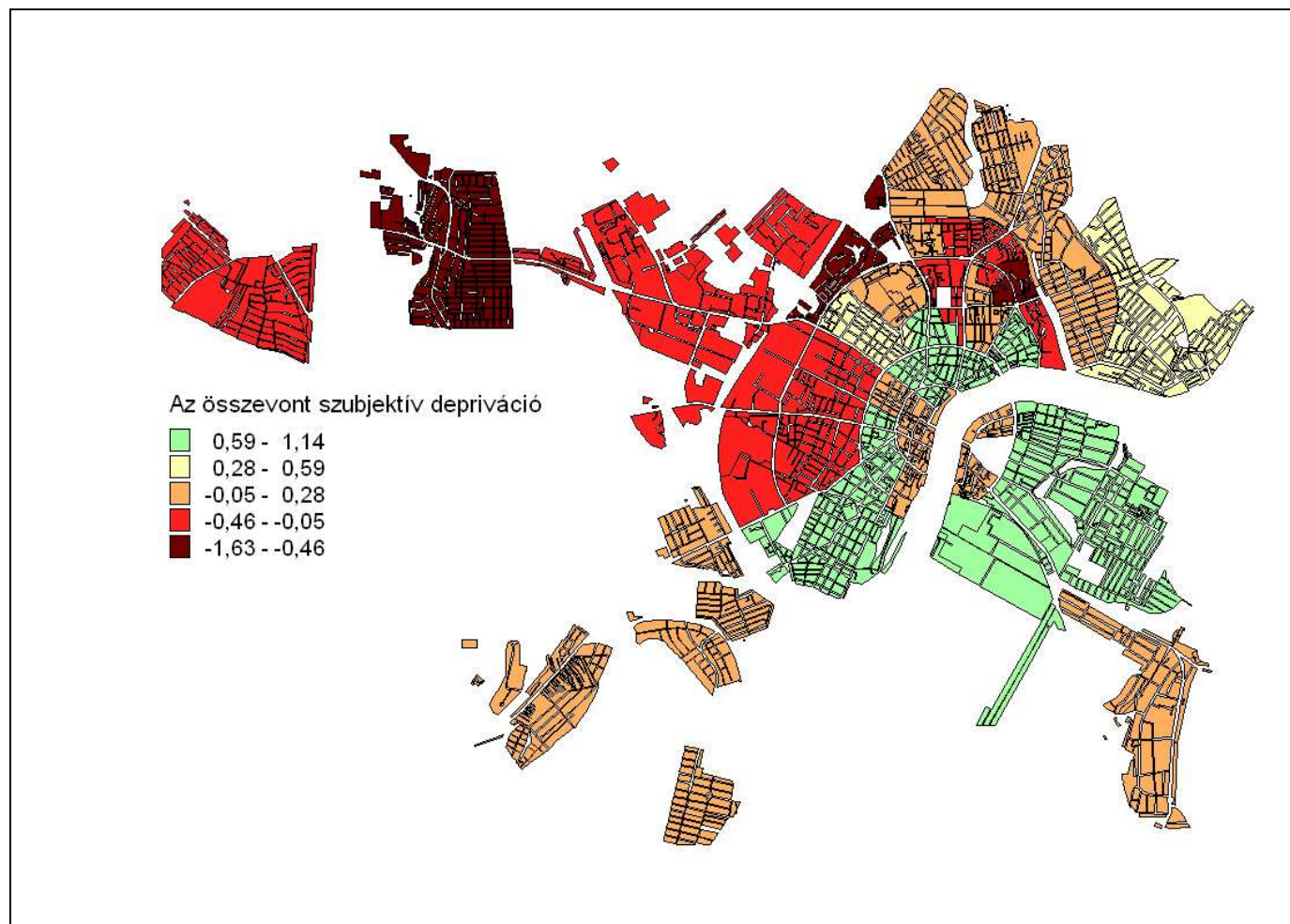
A legdepriváltabbnak bizonyuló Kiskundorozsma és Tarján népszámlálási adatok alapján mért lemaradása megjelenik az ott élők minősítésében is, azaz a rosszabb demográfiai mutatók mellett egy erős lemaradásérzés is jellemzi ezeket a területeket.

⁶⁰ Emiatt több olyan változót is ki kellett hagynunk az elemzésből, amelyek szerepeltetése logikusnak tűnt. pl. a politikai iránnyal való elégedettség, ezek ugyanis nem illeszkedtek a főkomponensekbe, és rontották azok magyarázó erejét.

⁶¹ A főkomponensek standardizált értékei, így átlaguk a városra nézve 0, szórásuk pedig 1.

4. ábra. A halmazott szubjektív depriváció értékei a főkomponensek alapján Szeged egyéni választókerületeiben. (Forrás: Szeged 2007 alapján saját számítás)

5. ábra. Az összevont deprivációs index értékei a főkomponensek alapján Szeged egyéni választókerületeiben. (Forrás: Szeged 2007 alapján saját számítás)

A lakótelepeken tapasztalt depriváltság érzés egybecseng a korábbi vizsgálatok (EGEDY, T. 2007a) eredményeivel: így hasonlóan például a budapestiekhez, a szegedi panelekben élők az átlagosnál elégedetlenebbek a helyzetükkel, és erősebb körükben az elköltözési szándék. Ennek hátterében a lakókörnyezet rossz minősége áll: a sűrű beépítés, az épületek rossz állapota.

A kiskerti városrésznek számító Délkert lakosai annak ellenére elégedettek a lakáshelyzetükkel, hogy a népszámlálási adatok alapján az e körzet nagy részét adó zártkerti területeken az átlagosnál rosszabbak a lakásviszonyok. Mint arra korábban utaltunk, ez vélhetően a ritkább beépítés miatt van így. Ez úgy értelmezhető, hogy a kiskertekbe költözők sajátos módon elégítik ki a globális minták által meghatározott fogyasztói igényt, amely felértékeli a kertes házat és a vidéki környezetet. Mivel az ideköltözők deprivált helyzetük miatt nem tudnának a privilegiált városrészekben lakáshoz jutni, azért az elérhető legolcsóbb megoldást választva olyan területen vásárolnak házat, amely eredetileg nem lakóövezet, amiatt az árak alacsonyok.

Kérdéses, hogy mi lesz e városrészek további sorsa. Előfordulhat, hogy az ideköltözők úttörő szereppel bírnak, akik „átminősítik” lakóövezetté a kiskerteket. Ez esetben hasonló folyamat mehet végbe, mint ami gyakran a dzsentrifikáció esetében is megfigyelhető: az „úttörők” megjelenése után megjelennek a jobb státuszú csoportok is a városrészben, kiszorítva onnan azokat, akik eredetileg ideköltöztek. Ez esetben a városrész felértékelődik – ez történt korábban Szegeden Baktóval. Előfordulhat azonban, hogy a terület tartósan deprivált marad, és a szegények egyre nagyobb mértékben koncentrálnak majd ezeken a területeken. A folyamatot vélhetően nagyban meghatározza majd az, hogy az önkormányzat és a piac hogyan kezeli a helyzetet. Így lényeges lesz a terület besorolása, a fejlesztések mennyisége – az elérhetőség javítása, a földutak burkolása. Vélhetően e fejlesztések fogják a tér társadalmi termelését meghatározni, hiszen a privilegiált csoportok fogyasztási igényeit ezek nélkül egyetlen kiskerti városrész sem tudja kielégíteni.

A népszámlálási adatok elemzéséhez hasonlóan itt is elkészítettük az összevont deprivációs indexet. (6. táblázat) E mutató alapján a legkevésbé deprivált Újszeged (8-as választókörizet), a Belváros (11-es körzet) és Alsóváros (14-es körzet), míg a legdepriváltabbak Kiskundorozsma déli része (17-es körzet), Tarján (4-es körzet) és Új-Rókus (22-es körzet). (5. ábra) Tehát e mutató alapján is kirajzolódik a panelek és a hagyományosan rossz helyzetű Kiskundorozsma lemaradása, és a reprezentatív, illetve az elérhető területek kedvező helyzete.

A deprivációs indexek kiszámítását követően feldolgoztuk az egy főre jutó jövedelem értékét, amely egyik főkomponensbe sem illeszkedett logikailag, hiszen objektív deprivációs mutatóról van szó, ugyanakkor fontosnak tartjuk a depriváció vizsgálata szempontjából⁶². Emellett figyelembe kell vennünk, hogy az adataink csupán egy területileg reprezentatív mintára vonatkoznak, nem szükségszerűen egyeznek meg a városrészek valós jövedelmi helyzetével. Az extrém értékeket kiszűrtük az adatbázisból, hogy ne torzítsák el az átlagokat.

A felmérés adatai szerint jövedelem alapján a legjobb helyzetben a belvárosi (10. és 11.) körzetek állnak, de átlag feletti értékeket mutat az újszegedi 6. és 7. körzet is. (11. ábra) Sajátos az egyik belvárosi körzet (11.) és Északi városrész (21.) helyzete, amelyek a városi átlag feletti egy főre jutó jövedelemértékkel rendelkeznek (14. ábra), ugyanakkor az értékeknek itt a legnagyobb szórása, azaz ezekben a városrészekben a legszélsőségesebb a jövedelem-megoszlás a minta alapján. A szórások alapján szélsőséges a jövedelemeloszlás még Móravárosban, ugyanakkor az alacsony jövedelemmel rendelkező körzetek (pl. 16.: Kiskundorozsma, 9.: Szőreg, vagy 15.: Délikert városrész) szórása viszonylag alacsony, azaz a jövedelemeloszlás homogénebb. (7. táblázat)

A jövedelmek alapján felállított sorrend közepes negatív irányú rangkorrelációt mutat az összevont és a halmozott deprivációval, míg a halmozott és összevont depriváció sorrendje erősen összefügg⁶³ - de nem teljesen egyezik a két rangsor. Mindhárom esetben szignifikáns a korreláció, azaz vélhetően nem mintavételi hiba okozza az adatok együttmozgását. (3. táblázat)

		Halmozott depriváció	Összevont depriváció	Jövedelem
Halmozott depriváció	korreláció	1	-0,841	-0,414
	szignifikancia		0,000	0,040
Összevont depriváció	korreláció	-0,841	1	0,485
	szignifikancia	0,000		0,014
Jövedelem	korreláció	-,414	0,485	1
	szignifikancia	0,040	0,014	

3. táblázat. A deprivációs indexek és az egy főre jutó jövedelem értéke közötti korrelációk.

(Forrás: Szeged 2007 alapján saját számítás)

⁶² Az más területi beosztás, és a adatgyűjtések eltérő időpontja miatt nem volt lehetséges, hogy a jövedelmi adatokat a népszámlálási adatok elemzésekor használjuk fel.

⁶³ A halmozott és az összevont depriváció közötti negatív korreláció abból adódik, hogy míg első esetben a nagyobb értékek jelentik a erősebb deprivációt, addig az összevont deprivációnál az alacsonyabb értékek.

A jövedelmek tekintetében rosszabb helyzetben van az 1-es körzet (Belváros, Felsőváros), és 18-as körzet (Belváros), mint a kétféle deprivációs index alapján, amelyek szerint a legjobb helyzetben lévő városrészekről van szó: ez a körzetek magasabb átlagéletkorára vezethető vissza, hiszen az itt élők között magasabb a nyugdíjasok aránya. (14. ábra)

A szubjektív depriváció esetén is látható az objektív depriváció esetén tapasztalt központ-periféria ellentét, amely elsősorban a belvárosi körzetek jobb és a kiskerti városrészek illetve Kiskundorozsma rosszabb helyzetében jelenik meg. Homogénebb ugyanakkor Újszeged megoszlása, mint azt a népszámlálási adatok alapján láthattuk, ami részben az eltérő területi beosztásra vezethető vissza: a kérdőíves felmérésnél a Fűvészkert és a Marostói kiskertek nem a rossz átlagokkal jellemezhető kiskerti városrészekhez tartozott, hanem más újszegedi városrészekhez.

Bár a kérdőíves felmérés természetesen nem alkalmas a jövedelmi viszonyok mélyreható vizsgálatára, azonban ahol homogének a vonatkozó adatok, ott az egyes városrészek egységesen alacsony adatai azt mutatják, hogy a magukat leginkább depriváltak érzők az átlagosnál alacsonyabb jövedelemmel is rendelkeznek.

4.2.1.4. Az objektív és szubjektív depriváció Szegeden - összegzés

Ha összevetjük a relatív depriváció értékeit a népszámlálási adatok alapján számított objektív deprivációval azt tapasztaljuk, hogy a belvárosi területek jobb értékeket mutatnak a relatív depriváció tekintetében, míg az egyébként jó helyzetet mutató újszegedi területek hasonlóképpen differenciálódnak mindkét típusú depriváció alapján: a kertes házas, illetve ritkább beépítésű részek (Marostó, Villanegyed) jobb értékeket mutatnak mint a panelesek (Odessza), ugyanakkor ez utóbbi is a városi átlag feletti értéket mutat. Kiskundorozsma és Tarján minden módszer és szempont szerint a város legdepriváltabb részei közé tartoznak. Szintén hátrányos helyzetűnek bizonyul az Északi városrész. Külterületi, illetve kiskerti adatok csak a statisztikákból állnak külön rendelkezésünkre, amelyek ezek szélsőséges depriváltságát mutatják. A 15. körzet, Délkert városrész némiképp értelmezhető ezek megfelelőjének, amelyben a halmozott relatív depriváció értéke 3, az összevont index pedig valamivel az átlag alatti, mivel a lakáshelyzet és a közbiztonság megítélése némiképp „felhúzza” az értéket.

Az objektív mutatók alapján rossz helyzetű Móraváros ugyanakkor a relatív depriváció alapján átlagos helyzetűnek bizonyult. A 14-es körzetet lefedő Alsóváros csupán a politikai főkomponens alapján deprivált, azaz a relatív index alapján jó helyzetű városrészeről van szó, amelyet alátámasztanak a népszámlálási eredmények is: csupán az inaktív keresők aránya magasabb a városrészek átlagánál.

Az esettanulmányban bemutattuk az objektív és relatív városi depriváció vizsgálati lehetőségeit, és azt, hogy milyen eredményeket hoznak ezek a módszerek Szegeden. A különböző adatforrásokból adódó elemzési problémák ellenére úgy véljük, hogy bebizonyosodott az, hogy a város szerkezete nagyjából hasonló az objektív és szubjektív mutatók alapján, azaz a Belváros és Újszeged (és részben Alsóváros) van a legjobb helyzetben. Ám néhány nem elhanyagolható különbség kimutatható: ilyen például a Belváros pozitívabb megítélése az ott élők válaszaiban, illetve az, hogy a kérdőíves adatok alapján a Belváros differenciáltabb, mint azt a népszámlálási adatok mutatják. Az adatok igazolják azt a feltételezésünket, amely szerint a városban különböző mértékben deprivált területek jöttek létre.

Mindezek alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy a legkedvezőbb helyzetben piaci viszonyok által felértékelt központi, jól megközelíthető, illetve a ritkább beépítésű, kellemes lakókörnyezetet nyújtó városrészek vannak. Ez utóbbiak elérhetősége szintén viszonylag jó – legalábbis a többi lazább beépítésű területehez (pl. Gyálarét, Kiskundorozsma) hasonlítva. Minden esetben kimutatható a paneles negyedek relatív lemaradása a szomszédos területekhez képest, és több esetben a város egészéhez képest is. A város szerkezetét formáló globális hatások különböző formában jelennek meg és befolyásolják a depriváltság mértékét: a felértékelődő újszegedi területeket ezek teljesen elkerülik, ezzel hozzájárulva azok értéknövekedéséhez azzal, hogy a nyugodt lakókörnyezetet nem zavarják meg az új hatások. Ez igaz pl. Odessza városrésze is, amely némiképp jobb helyzetben van, mint a többi paneles lakóöv.

A Belvárosban ugyanakkor erőteljesen jelentkeznek a globális hatások – itt pedig ahhoz járulnak hozzá, hogy még inkább felértékelődnek ezek a területek a szolgáltatások elérhetősége miatt. A fogyasztói preferenciák megváltozása magával hozta a paneles negyedek gyors leértékelődését, amely mind az objektív, mind a relatív depriváció vizsgálatánál kimutatható.

4.2.2. A térbeli kirekesztés, mint a depriváció szélsőséges formája Szegeden

Az előző esettanulmányban bemutatott deprivációs index jól használható a rendszeresen gyűjtött statisztikai adatok, illetve területileg reprezentatív kérdőíves felmérések feldolgozásánál, ám nem mutatja meg a depriváció minden formáját, csak azokat, amelyről rendelkezésre állnak a megfelelő adatok. Emellett sok kritika éri a módszert a radikális, illetve kritikai geográfia képviselői részéről, hiszen a kvantitatív szemléletre jellemző hibák a deprivációs indexre is igazak: azaz például összetett jelenséget próbál meg számszerűsíteni, amely a kvalitatív szemlélet képviselői szerint kudarcra ítélt próbálkozás. (JOHNSTON, R.J. 2000)

Mint azt napjaink városkutatási elméleteinél bemutattuk, a nagyvárosi depriváció egyre kevésbé kötődik a lakóhelyekhez, és új formái jelennek meg, amelyek jelentősége egyre nagyobb mind az európai, mind az észak-amerikai nagyvárosokban. Ezek elsősorban a hajléktalansághoz, térhasználatához, szimbolikus terek kialakításához, és a térbeli kirekesztéshez kapcsolódó deprivációs formák, amelyek véleményünk szerint jól magyarázhatók a hatalom kérdését középpontba helyező konfliktuselméletekkel, illetve az azokra építő városszociológiai elméletekkel.

Ezért szükségesnek látjuk egy másik megközelítés bemutatását is, amely segítségével a fentebb felvázoltak alapján a nagyvárosainkban megjelenő térbeli-társadalmi konfliktusok egy sajátos megjelenési formáját kívánjuk megvizsgálni: azt, hogy miként jelenik meg a térbeli kirekesztés egy hazai nagyvárosban, illetve városi tér használata kapcsán milyen ellentétek alakulnak ki az egyes társadalmi csoportok között.

A szegedi önkormányzat 2005 tavaszán – Kaposvár után az országban másodikként – egy olyan rendeletet fogadott el, amely megtiltja a belvárosban a kéregetést:

*„Szabálysértést követ el és 25.000,-Ft-ig terjedő pénzbírsággal sújtható, aki a Tisza Lajos krt. páratlan oldala és a Tisza folyó által határolt területen, valamint a Mars tér teljes területén koldul.”*⁶⁴

Kutatásunkban arra voltunk kíváncsiak, hogy a helyi lakosság hogyan vélekedik a kérdésről; mennyire értenek egyet a döntéssel, és hogyan viszonyulnak a társadalom peremére kerültekhez. Mennyire van jelen Szegeden a társadalmi szolidaritás a

⁶⁴ Forrás: Szeged MJV Közgyűlés 57/1999. (XII.23.) Kgy 2005. II. 25-én módosított rendelete a közterület-használat rendjéről 21. § 4.

kéregetőkkel és a hajléktalanokkal szemben? Létezik-e térbeli kirekesztés a lakossági vélemények alapján, és ha igen, akkor mennyire tudatos? További motivációt jelentett a vizsgálatunk szempontjából, hogy – legalábbis a sajtóban megjelent hírek szerint - egyre több önkormányzat igyekszik (direkt módon azaz tiltással, vagy indirekt módon, például azzal, hogy lehetetlenné teszik a köztéri padokon alvást) kiszorítani a hajléktalanokat bizonyos helyekről, azaz nem elszigetelt jelenségről van szó, hanem lehetséges, hogy egy folyamat kezdetéről. A vizsgált kérdésnek nem elhanyagolható településfejlesztési vonatkozásai is vannak; hiszen mint az elemzésünkéből kiderül, a társadalmi hierarchia legalján lévők egyfajta bűnbak szerepbe kerültek. Sokan gondolják úgy, hogy jelenlétükkel veszélyeztetik a város fejlődését, illetve a többségi társadalom által kitűzött célok elérését.

Vizsgálatunkban szándékosan együtt emlegettük, „összemosztuk” a kéregetők, illetve a hajléktalanok csoportját. Ennek oka, hogy a tapasztalataink szerint a két fogalom hasonló tartalmú, a kutatás során megkérdezettek ugyanazt a társadalmi csoportot értik a két megnevezés alatt. Emiatt egységesen az underclass részeként vizsgáltuk a kéregetőket illetve hajléktalanokat.

4.2.2.1. Térbeli-társadalmi kirekesztés a magyarországi településeken

A rendszerváltást követően a piaci viszonyok megjelenése, ehhez kapcsolódóan a jövedelmi különbségek gyors és nagymértékű változásai a társadalom minden területén mélyreható változásokat indított el, amely változások többek közt jelentős térbeli következményekkel is jártak.

A hazai vizsgálatok elsősorban a szegregációra koncentrálnak, így például a lakótelepek társadalmi változásaira, vagy a lakóparkok térbeli elkülönülésére. CSIZMADY A. (1996) például azt vizsgálta a népszámlálási adatok alapján, hogy miként alakult a különböző társadalmi csoportok elkülönülése a fővárosi lakótelepeken. RÁCZ J. (1996) vizsgálatai alapján a lakótelepek szegregálódó lakosságára egyre inkább jellemző egy „szegénynegyed mentalitás”, amely deviáns viselkedésformákat alakít ki. HEGEDŰS G. (2007a, 2007b) a köztér privatizációjára, a megváltozó térpályákra hívja fel a figyelmet a Magyarországon is megjelenő lakóparkok vizsgálata kapcsán.

A felmérések szerint a hazai településeken leginkább a szegények és a romák térbeli elkülönülése, szegregációja valósul meg, míg az önkormányzatok beszámolóí szerint kisebb mértékű a tehetősebb rétegek elkülönülése. A TÁRKI 2003-as

felmérésében különösen az alföldi településeken számoltak be a szegényebbek elkülönüléséről az egyes településeken belül, és ez a folyamat a nagyobb településeken erőteljesebben jelentkezik, míg a legkevesebb ellentét a Nyugat- és Közép-Dunántúlon számoltak be. Ezen belül a dél-alföldi régióban fordult elő a legnagyobb arányban konfliktus, feszültség az egyes társadalmi csoportok között. Ebben a régióban más tényező a konfliktusok legfontosabb oka, mint más területeken: az önkormányzatoktól kapott információk szerint az etnikai ellentétek, vagy a szuburbanizációhoz kapcsolódó konfliktusok voltak a jellemzőek (KOPASZ M. 2004)

A településeken belüli életminőségbeli, társadalmi helyzetbeli különbségek befolyásolják a politikai részvételt is: a rosszabb helyzetben lévő társadalmi csoportok által lakott városrészekben rendre alacsonyabb a választásokon való részvétel, ezáltal pedig fennáll annak a lehetősége, hogy e városrészek lakóinak politikai érdekérvényesítő képessége is kisebb lesz. (HEGEDŰS G. 2006)

A vizsgálatok azonban többnyire a lakóhelyi elkülönülésre koncentráltak, és leginkább a lakóparkok kapcsán került előtérbe a térpályákhoz, térhasználatához kapcsolódó kirekesztés. (HEGEDŰS G. 2007a, 2007b)

4.2.2.2. Az esettanulmány készítése során alkalmazott módszerek

Az esettanulmány témája megkövetelte, hogy többféle módszert is felhasználjunk elemzésünk során; így a kérdőíves vizsgálatokat interjúkkal és tartalomelemzéssel is kiegészítettük.

Az esettanulmány készítése során felhasználtuk a Szegedi Tudományegyetem Szociológia Tanszékének Szeged kutatásának adatait, ám ezúttal nem csak a 2007-es vizsgálatot, hanem a korábbi felméréseket is. A 2004-es felmérés adatait hangsúlyosabban kezeltük, mint a későbbi felmérésekét, mivel a „koldusrendelet” ez áll a legközelebb időben, ezért úgy véljük, hogy ebből a legkönnyebb következtetnünk a lakosság álláspontjára a rendelettel és a szegénységgel kapcsolatban. Bár a kérdőívek az egyes években eltérőek voltak, az ismétlődő, illetve hasonló témákra vonatkozó kérdések miatt lehetőségünk nyílt bizonyos fokú longitudinális összehasonlításra. Ugyanakkor területi elemzésre nem alkalmasak a korábbi felmérések, mivel a minta területileg nem reprezentatív.

A térbeli kirekesztés vizsgálatára 2005. október 18-30. között saját telefonos kérdőíves felmérést végeztünk a szegedi lakosság körében. A lekérdezés 300 fős

mintáját véletlen mintavétellel választottuk ki a Csongrád megyei telefonkönyvből. Természetesen tisztában vagyunk a mintaválasztási eljárás és a telefonos kérdőívezés hátrányaival, hiányosságaival, például azzal, hogy a mintaválasztás alapjául szolgáló adatbázis nem volt teljes körű, ám a lehetőségeinkhez képest talán ez volt a leginkább megbízható és egyben elérhető módszer. A viszonylag kis létszámú minta miatt természetesen eredményeinknek a szokásosnál nagyobb a hibahatára. (RUDAS T. 2006) Ugyanakkor úgy véljük, hogy az így gyűjtött adatok óvatos következtetések levonására alkalmasak, amelyet két indok is alátámaszt. Az egyik, hogy a válaszok nagy része oly módon oszlik meg, hogy az egyes csoportok megoszlása közötti különbség szignifikánsnak bizonyul⁶⁵. A másik pedig, hogy a korábban említett Szeged felmérések eredményei a legtöbb esetben összecsengenek a kérdőíves vizsgálat eredményeivel. A telefonos kérdőívezés során egyébként valamivel több, mint a megkérdezettek egyharmada tagadta meg a válaszadást.

Ugyanezen kérdés vizsgálatára kvalitatív vizsgálatot is végeztünk: 2005. májusában félig strukturált interjúk segítségével fókuszcsoportos vizsgálatot folytattunk egy szegedi szegénykonyhán rendszeresen étkezők körében. E vizsgálat során mindenkit igyekeztünk megkérdezni, de sajnos elég nagy arányban voltak válasszegtagadók: a megkérdezettek körülbelül egyharmada. Elsősorban a megkérdezettek rendszeres (napi) térpályáira kérdeztünk rá, egy főképp nyitott kérdésekből álló kérdőív segítségével.⁶⁶ Módszertanilag talán kicsit sajátos volt az eljárásunk, amely némiképp keverése a szokásos interjúknak, illetve a fókuszcsoportos vizsgálatoknak. (BABBIE E. 2004)

Végezetül tartalomelemzés céljára felhasználtuk a „koldusrendeletet” megalapozó előterjesztést, illetve a témáról a helyi napilapban megjelent írásokat. A tartalomelemzés során arra voltunk kíváncsiak, milyen motivációk tükröződnek az előterjesztésben, és az újságcikkek (amelyek vélhetően nagyban hatnak a helyi közvéleményre) hogyan viszonyulnak a rendelethez és annak következményeihez.

⁶⁵ Természetesen a dolgozatban csak a szignifikáns különbséget mutató változókat használtuk az elemzés során.

⁶⁶ A vizsgálat ezen részét TÓTH PÉTER-rel közösen végeztük.

4.2.2.3. Térbeli kirekesztés Szegeden: az esettanulmány eredményei

A 2004-es és 2007-es reprezentatív kérdőíves kutatás kérdései megmutatják, hogy a szegediek miként vélekednek a szegénységről, annak okairól, illetve hogyan jelenik meg a szolidaritás a helyi társadalomban.

A városi források megosztását illetően a válaszadó többnyire a nagy, sokakat érintő beruházásokra költenének. Arra a kérdésre, hogy mire költse a város pénzét, a válaszadók 16,2%-a tette az első 3 hely valamelyikére a szegények támogatását. A legfontosabbnak a munkahelyteremtést, a városi infrastruktúra fejlesztését és az egészségügyi intézmények támogatását tartották – azokat a feladatokat, amelyek a „közérdeket” szolgálják. (15. ábra) A hajléktalanok támogatásának megítélésében nem mutatható ki szignifikáns különbség az egyes jövedelemkategóriák között. 2004-ben a kérdésre válaszolók valamivel több, mint a fele (51,6%) mondta azt, hogy a hajléktalanok a jelenleginél nagyobb támogatást érdemelnének (16. ábra), és hasonló az arány 2007-ben is (17. ábra).

A különböző évek felméréseinek adatai egységesen azt mutatják, hogy a szegediek – jövedelmi viszonyaiktól függetlenül – egységesen viszonyulnak a szegényekhez és a szegénységhez. A szegények támogatását elsősorban állami feladatnak tartják a megkérdezettek, és más kérdésekhez hasonlóan itt sincs lényeges különbség a 2004-es és 2007-es válaszok megoszlásában. (18., 19. ábra) Abban is megnyilvánul a személyes szolidaritás gyengesége, hogy a megkérdezettek többsége bár úgy véli, hogy elsősorban az állam feladata a szegények helyzetén javítani, nem fizetne több adót erre a célra. (20. ábra)

Ám mindkét felmérésben kb. 60% nyilatkozott úgy, hogy támogatást elsősorban az „érdemes szegényeknek” adnának, azoknak, akik „magatartásukkal kiérdemlik azt”. (21., 22. ábra) Ezek az adatok véleményünk szerint úgy értelmezhetők, hogy a társadalomban a szolidaritás feltételekhez kötött – olyan viselkedéshez, amely a működő rendszer „problémamentes” működését segíti. Így a feltételes segítség a társadalmi ellenőrzés eszközévé válik, amelyet az elitek fel tudnak használni saját érdekeik érvényesítésére. Mint azt korábban bemutattuk, az „érdemes szegények” kiválasztásának kérdése nem új gondolat, többek közt a korai szegénységkutatások célja is részben ez volt. A velük szembeállított érdemtelenek funkciója többek közt az lehet, hogy a konfliktusok bűnbakjaivá válhatnak, és legitimálják a rendszert és a politikai elit hatalmát. (GANS, H. 1992)

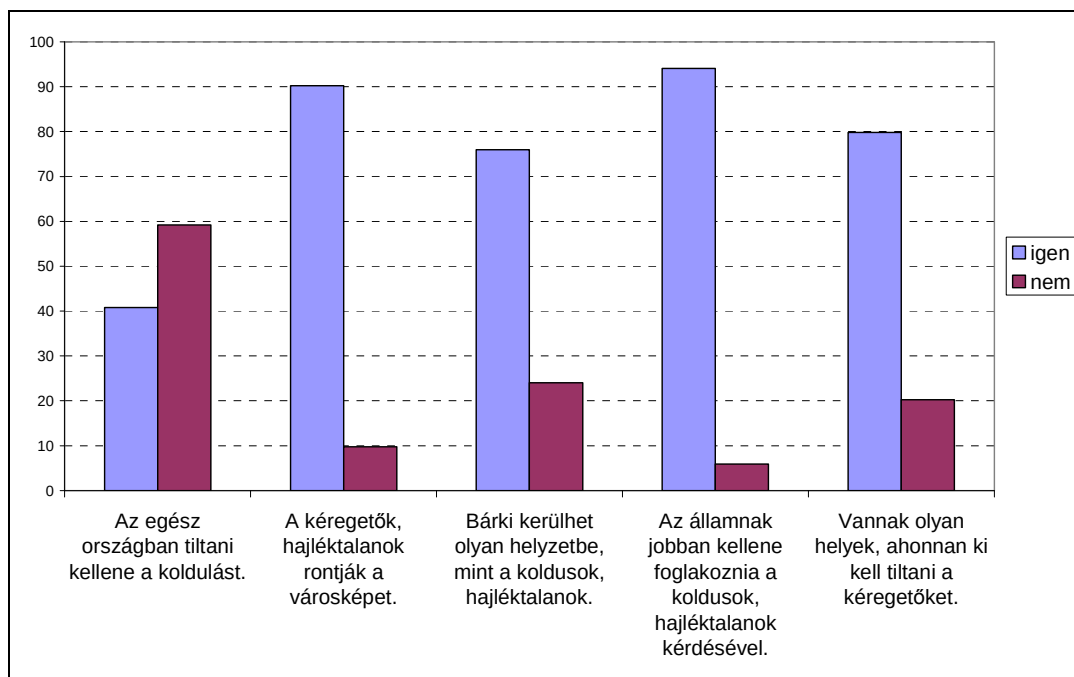
Minden felmérésből kimutatható, hogy a szegediek azokat érzik leginkább méltónak a támogatásokra, akik véleményük szerint csak kevésbé, vagy egyáltalán nem tehetnek nehéz helyzetükről. Így a különböző demográfiai csoportok (pl. nyugdíjasok, pályakezdők, sokgyerekesek) a megkérdezettek túlnyomó többsége szerint a jelenleginél nagyobb támogatást érdemelnének, ugyanakkor például a hajléktalanok vagy az alkoholbetegek kevesebbet. (16., 17. ábra)

A szegénység létét és a nagy társadalmi különbségeket a többség nagyon nagy problémának tartja (23. ábra), ugyanakkor elsősorban azokat tartják fontosnak, amelyek vélhetően őket magukat is jobban fenyegeti, azaz a legnagyobb problémának a munkanélküliséget látják, legkevésbé súlyosnak pedig a hajléktalanságot. (26. ábra.)

A felmérések alapján a szegediek úgy vélik, mind a szegénység (24. ábra), mind a gazdagság (25. ábra) legfontosabb okai külsődlegesek az egyénhez képest – azaz az egyéni erőfeszítések keveset számítanak, az egyenlőtlenségeket alapvetően a társadalom igazságtalan működéséhez kapcsolódó tényezők idézik elő.

A telefonos kérdőíves felmérés legfontosabb célja az volt, hogy megtudjuk, miként vélekednek a városban azokról a kérdésekről, amelyekre a Szeged kutatások nem kérdeztek rá: a koldusrendeletéről, a hajléktalanokról és a kéregetőkről. A telefonos kérdőívek eredményei azt mutatják, hogy a megkérdezettek a szegénység kialakulásában, és abban, hogy valaki hajléktalanná válik, vagy kéregetni kényszerül, nagyobb jelentőséget tulajdonítanak a belső okoknak, mint a reprezentatív felmérésben a szegénységre általában vonatkozó kérdésnél. Ennek ellenére a megkérdezettek $\frac{3}{4}$ -e egyetértett azzal az állítással, hogy bárki kerülhet olyan helyzetbe, mint a kéregetők, hajléktalanok.

A kérdésre válaszolók $\frac{1}{3}$ -a mondta azt, hogy volt már konfliktusa a kéregetőkkel – ám némiképp meglepő módon saját bevallásuk alapján ők nem kevésbé adakozók, mint azok, akiknek nem volt semmiféle konfliktusa.

6. ábra. Az egyes, hajléktalansággal kapcsolatos állításokkal egyetértők aránya.
(Forrás: saját felmérés)

A túlnyomó többség egyetértett azzal az állítással, hogy a hajléktalanok, kéregetők rontják a városképet, és hogy Szegeden létezik „koldusmaffia”, azaz a kéregetők nem a saját zsebükre dolgoznak⁶⁷. 79% szerint pedig vannak olyan közterületek, ahonnan ki kell tiltani a kéregetőket, és - számunkra némiképp meglepő módon - számottevő támogatása volt annak is, hogy az egész országban tiltani kellene a koldulást. (6. ábra)

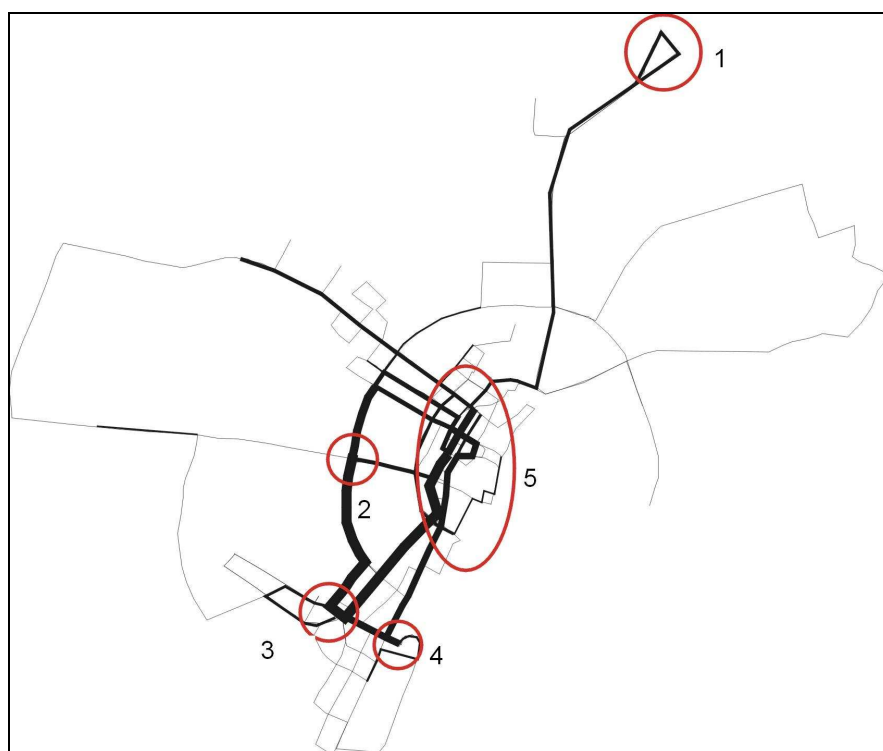
Az esettanulmány részeként készített fókuszcsoporthoz vizsgálatunk során arra voltunk kíváncsiak, hogy a „koldusrendelet” mennyire érinti a szegedi underclass napi térpályáit. A társadalom peremére sodródottak hol alakítanak ki új közösségeket a városban? Melyek a napi térpályáik legfontosabb elemei, csomópontjai?

Vizsgálatunk alapján napi térpályáik meglehetősen nagy távolságot ölelnek fel; ez azzal magyarázható, hogy két számukra fontos hely (szegénykonyha, melegedő) messze helyezkedik el. (7. ábra) A szegénykonyhához közel két, fontosabb funkciót ellátó intézmény (a két hajléktalanszálló) helyezkedik el, így a melegedő irányába kisebb a napi mozgásuk. Ehelyett inkább a forgalmasabb helyeket választják, amelyek a helyi társadalom fő útvonalát, csomópontját képezik. Ezek elsősorban a Kárász utca, a Széchenyi tér és a Dóm tér. Itt számos üzlet, étterem, vallási szervezet, iskola stb.

⁶⁷ Véleményünk szerint ebben nagy szerepe van a Délmagyarország című napilap cikkeinek, amely többször írt a koldusmaffia működéséről, azt sugallva, hogy a belvárosi kéregetők „nem saját zsebre dolgoznak”.

található, amelyek nagy mindennapi forgalmat generálnak. A hajléktalanságban eltöltött évek alatt kitapasztalták, hogy hol van az a hely, ami számukra a legnagyobb nyereséggel kecsegtet a kéregetés terén. Így látható, hogy elsősorban a Belvárost választották megélhetésük helyszínéül.

A hajléktalanok, akik leginkább eltávolodtak a (helyi) társadalomtól, új közösségeket alakítanak ki, melyek elsődleges színhelyei a szállók. Ezek a közösségek új, a többségi társadalométól eltérő értékrendet alakítanak ki. Számos alkalommal megszegik a többségi normákat és törvényeket, így gyakran részesülnek a társadalom megrovásában (a segélyek visszatartása, a területekről való kitiltások stb.), ami még jobban eltávolítja őket a társadalomtól. Vélekedésünk szerint ilyen hatású az önkormányzat rendelete is: olyan választ jelent a normaszegő magatartásra, amely a társadalmi integrációval éppen ellentétes irányba hat. (ALBERT F. – DÁVID B. 2001)

7. ábra A szegénykonyhára látogatók napi térpályája Szegeden. (A vonalak vastagsága arányos az egyes térpályák napi forgalmával.) Jelmagyarázat: 1: nappali melegedő, 2: hajléktalanszálló, 3: szegénykonyha, 4: hajléktalanszálló, 5: Belváros.
(Forrás: saját szerkesztés a fókuszcsoporthoz felmérés alapján.)

Nem csak a lakosság körében van nagy támogatása a kitiltásnak; azt pártoló vélemények láttak napvilágot a helyi napilapban is, amelyek véleményünk szerint a közvéleményt is igyekeztek a koldusrendelet mellé állítani:

„A Széchenyi téren, a Kárász utcán, a Klauzál, a Dugonics és a Mars téren, a Nagyáruháznál, vagy a templomok előtt, sőt a templomokban főleg ál- és bérkoldusok folyamatosan zaklatják a szegedieket és a városba érkezőket. A kéregetők egy része rendkívül agresszív, ráadásul közülük sokan nézik WC-nek az utcát, némelykor a templomot. A megyeszékhelyen egyre több a Romániából „importált”, csak néhány magyar szót ismerő, álrokkant koldus is. Az utóbbiak „bevétele” a koldusmaffiát irányítók kezébe kerül.”⁶⁸

Emellett a koldulás részének állítottak be olyan tevékenységeket, amelyek valójában nem azok, viszont zavarják (zavarhatják a belvárosban járókat):

„– De jókor jöttek – mondja hálásan Sándor Klára SZDSZ-es országgyűlési képviselő, akire egy krisnás férfi próbálta rátukmálni könyvét az Árpád téren. – Sajnos sokan gondolják azt, hogy jó és könnyű megélhetési forma a koldulás. Képtelenség eldönteni, hogy ki a valóban rászoruló, és ki az, akit a koldusmafia kényszerít. Nehéz a helyzet, hiszen egyrészt előjön az ember szociális érzékenysége, másrészt azonban létezik egy önkormányzati rendelet, ami kitiltotta a koldulókat Szeged belvárosából – ezt érdemes lenne betartani.”⁶⁹

Véleményünk szerint ezek az esetek igazolják, hogy nem egyszerűen az agresszív, a Belvárosban járókat zaklató koldusok eltávolítása a cél, hanem mindenkié, aki zavarja a városrész reprezentatív funkciójának működését. Mint ahogy azt a második idézet is mutatja, a rendeletet nem (vagy nem teljesen) tartják be, így nincs olyan terület, ahová a Belvárosból kirekesztettek koncentrálódna – ha lenne ilyen, mindenképpen érdemes lenne azt megvizsgálni, hogy az ott élők hogyan reagálnának erre, esetleg megpróbálnának-e olyan rendelkezéseket elfogadtatni, amely az ő lakókörnyezetükből is kitiltaná a nem kívánatos elemeket.

4.2.2.4. Következtetések a térbeli kirekesztéssel kapcsolatban

Vizsgálatunk alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy bár a városban a szolidaritás erős a legszegényebbek irányába is, ennek jellegzetessége, hogy elsősorban nem egyéni szinten jelenik meg, hanem olyan módon, hogy „valakinek tennie kell valamit”, azaz fontos a külső szereplők szerepe – nélkülük a szolidaritás vélhetően nem nagyon működne. A kérőíves felmérések adatait úgy értelmezzük, hogy a városban működő szolidaritás egyfajta csoportszolidaritás, ám ezek a csoportok nem

⁶⁸ Forrás: Délmagyarország 2007. 09. 11.

⁶⁹ Forrás: Délmagyarország 2007. 05. 05.

„hagyományos” szociológiai csoportokként írhatók le, hanem a szociálgeográfia életmódcsoporthoz tartoznak. Felmérésünk eredményei szerint komoly támogatottsága van a kitiltásnak, azaz a térbeli kirekesztésnek. Mindebből arra következtetünk, hogy a Belváros reprezentációs funkciója miatt a lakosság nagy része elfogadhatónak, sőt szükségesnek érzi, hogy az „oda nem illőnek” gondolt elemeket eltávolítsák, kirekesszék innen. Az önkormányzati dokumentumok (elsősorban a rendeletet előkészítő előterjesztés) és az újságcikkek ugyanezt az elgondolást tükrözik⁷⁰. (BOROS L.-TÓTH P. 2005)

A fókuszcsoporthoz tartozó vizsgálatból az is kiderült, hogy a rendelet a kéregetőket a napi térpályáik legfontosabb részeitől tiltja ki, ezzel a mindennapos viselkedésüket kriminalizálja. Ez végső soron oda vezet, hogy a társadalom peremére sodródottak még inkább elkülönülnek a többségi társadalomtól, a mindennapi életük nehezebbé válik, végezetül pedig az eddig is kevés esélyük a társadalomba való „visszailleszkedésre” tovább csökken, gyakorlatilag megszűnik.

E kirekesztő politika hátterében az a szándék áll, amely a társadalmi problémákat megtestesítő csoportokat kizárja a városok reprezentatív tereiről, s ezzel egyidejűleg a stigmatizált városrészekbe száműzi. A nagyvárosok bevásárló utcái, plázái, egyes parkjai és lakónegyedei, valamint egyéb reprezentatív terei tartoznak ebbe a kategóriába, melyet a nyilvánosság, a fogyasztás és a biztonság sajátos keveréke jellemez. A városi térnek ezek a részei nem csupán reprezentálják a gazdasági, társadalmi jólétet, hanem maguk is fogyasztható javak. De csak azok számára, akik megfelelnek a „normális élet” e terekhez kötődő elképzeléseinek. Mások számára ezek a terek zártak maradnak, amely tény a tereket őrző biztonsági szolgálatok fordítanak le az adott tér használatának szabályaira. A várospolitikai pontosan e filozófia jegyében igyekszik a nagyvárosok bevásárlóközpontjait és utcáit a hajléktalanoktól, koldusoktól, szegényektől, azaz mindazoktól megtisztítani, akik nem odaválók és csak zavarják a vásárlókat⁷¹.

⁷⁰ Hasonló álláspontot képviselnek a helyi napilap, a Délmagyarország témáról szóló cikkei is (2005. október 5, 2007. május 5., 2007. szeptember 11.), amelyek kiemelik a koldusok városképrontó szerepét, hangsúlyozzák az általuk elkövetett állítólagos zaklatásokat, és egyértelműen utalnak arra, hogy a kéregetők a koldusmaffiának dolgoznak.

⁷¹ Ugyanezen jelenség megnyilvánulásának tartjuk azt, hogy Debrecenben nem kapott engedélyt a főtér használatára a menekültszervezetek kulturális fesztiválja, míg a politikai célú kampányok rendszeresen használhatják a területet. Sőt tervek születtek arra, hogy a menekültszállót is kitelepítsék a városból, arra hivatkozva, hogy a menekültek biztonsági kockázatot jelentenek – ezt egyébként a menekültekkel foglalkozó civil szervezetek szerint a hivatalos adatok nem igazolják.
(Forrás: <http://index.hu/politika/belfold/debrecen0328/>)

4.2.3. A depriváció megjelenése a szegediek mentális térképén

Harmadik esettanulmányunkban az új kutatási irányzatokban rendkívül lényegessé váló szubjektív térértelmezéseket helyeztük a középpontba. Ezek jelentőségét az adja, hogy a tér társadalmi termelési folyamata során a különböző térelemek jelentése meghatározó szereppel bír. Emiatt a jelentésadás folyamata egy olyan potenciális konfliktusszituációt rejt, amelyben a hatalmi viszonyok meghatározóak lehetnek: a hatalommal rendelkezők kisajátíthatják a folyamatot, és érdekeinek megfelelően meghatározhatják azt, hogy milyen képzettársítások kapcsolódjanak az egyes városrészekhez.

Esettanulmányunkban a szegediek, illetve a szegedi egyetemisták kognitív térképét vizsgáltuk, azaz hogy milyen képzettársítások, sztereotípiák kapcsolódnak Szeged különböző városrészeihez. Fő kérdésünk, hogy milyen az egyes városrészek megítélése? Ezen belül több részkérdést is meghatároztunk: melyek azok a tényezők, amelyek befolyásolják egy városrész megítélését? Melyek a szegediek és a városban tanuló egyetemisták számára „legvonzóbb” városrészek? Melyek a „legkevésbé vonzó” városrészek, ahova nem költöznének, illetve ahonnan az ott élők legszívesebben elköltöznének? Milyen sztereotípiák kapcsolódnak az egyes népszerű és népszerűtlen városrészekhez?

A vizsgálatról azt vártuk, hogy kiderül, mely területekkel szemben legerősebbek az előítéletek, melyeknek pozitív a megítélése – úgy véljük, hogy ezek alapján egyfajta előrejelzést tehetünk a jövőben esetlegesen depriválódó városrészekkel kapcsolatban, illetve kiegészíthetjük a statisztikai adatok alapján kapott eredményeinket. Ha HARVEY, D. és SOJA, E.W. (1989) nyomán elfogadjuk a tér és a társadalom dialektikájának elméletét, akkor az esettanulmányban feltárt gondolati struktúrák előre jelezhetik, illetve befolyásolhatják a jövőbeli deprivációs folyamatokat.

4.2.3.1. A esettanulmány készítése során alkalmazott módszerek

Az esettanulmány készítése során többféle módszert használtunk; kérdőívezést és mentális térkép rajzoltatást is végeztünk, amelyeket kvantitatív és kvalitatív módon is elemeztünk. A város lakói mellett a sajátos térpályáik és térbeli ismereteik, illetve „hírvivő szerepük” miatt a Szegeden tanuló egyetemistákat is bevontuk a vizsgálatba.

Vizsgálatunk során egyrészt az SZTE Szociológia Tanszékének „Szeged 2007” kutatásának adatait dolgoztunk fel, amelynek jellemzőit a korábbi esettanulmányoknál

már bemutattuk. Az elemzés során gyakorisági eloszlásokat és kereszttáblákat készítettünk, az eredményeket táblázatokban és diagramokon szemléltettük.

Emellett a kérdőíves felmérés eredményeit kiegészítendő, felhasználtuk egy, az egyetemisták körében végzett mentális térképes vizsgálat eredményeit is. (BOROS L. 2007b, BOROS L.-BUDAI B. 2007) 2006. szeptemberében mentális térképeket készítettünk a Szegedi Tudományegyetem nem szegedi állandó lakhellyel rendelkező geográfus és földrajz szakos hallgatóival. A felmérésben arra voltunk kíváncsiak, hogy az idő előrehaladtával mennyiségileg és minőségileg hogyan változnak a városról meglévő információik. A korábbi mentális térképes kutatásokban egyetemisták, főiskolások gyakran voltak a kiválasztott vizsgálati csoport, mivel könnyen elérhetők, többé-kevésbé homogén csoportot alkotnak, és nagyobb a válaszadási hajlandóságuk. (KISS J.- BAJMÓCY P. 1996) Az egyetemi hallgatók véleménye az egyes városrészekről az imázsformáló szerepük (ők „a város hírvivői”) miatt lehet fontos. Emellett az is szempont volt, hogy az egyetemisták között könnyen elérhetők olyanok, akiknek kevés ismeretük van a városról, amit részben az okoz, hogy kevés ideje ismerik Szegedet, másrészt a térhasználatuk is sajátos; többnyire az egyetemi épületek határozzák meg a térbeli pályáikat.

A válaszmegtagadások miatt összesen 400 térkép és kérdőív készült el, amelyből ebben a dolgozatban azokat elemezzük, amelyeket a vizsgálat előtti hetekben Szegedre került hallgatók töltöttek ki. A felmérés során arra kértük a hallgatókat, hogy 8 perc alatt rajzolják le Szeged térképét. A rajzoláshoz a „free recall” módszert választottuk, azaz semmilyen támpontot nem adtunk, a válaszadóknak teljesen üres lapra kellett elkészíteniük a város térképét. (LETENYEI L. 2004) Azért döntöttünk e módszer mellett, mivel különösen fontos volt, hogy minden elem, amely a térképre kerül, a válaszadók saját ismereteit, gondolatait tükrözze. A felmérést az első évfolyamosok körében megismételtük 5 héttel később, hogy összehasonlíthassuk, mennyiben változott a helyismeretük, milyen elemekkel bővült a mentális térképük.

A térkép elkészítése után a hallgatók egy rövid kérdőívet töltöttek ki (lásd melléklet), amelyben arra voltunk kíváncsiak, hogy véleményük szerint melyek a város leggazdagabb, legszegényebb stb. részei.⁷² Az esettanulmányban azokat a térképeket elemezzük, amelyeket azok az első évesek töltöttek ki, akik 2006 szeptemberében költöztek Szegedre, és a vizsgálat idején a városban volt az ideiglenes lakhelyük. Ez

⁷² Mivel a felmérést egyetemi előadásokon illetve szemináriumon végeztük, fontos szempont volt, hogy ne tartson túl sokáig a térképrajzolás, illetve a válaszadás.

összesen 144 darab térképet és kérdőívet jelent a két (szeptemberi és októberi) lekérdezésből).⁷³

4.3.2.2. Szeged a mentális térképeken

4.3.2.2.1. A helyiek mentális térképe a városról

A Szeged 2007 felmérés alapján a szegediek körében Újszeged a legnépszerűbb: az itt élők a legelégedettebbek közé tartoznak, és más városrészek lakói is szívesen költöznének ide. Az újszegediekről jó véleménnyel vannak a szegediek: az itt élők miatt sokan költöznének a városrészbe – elsősorban azok, akik magukat a középosztályba, vagy magasabbra sorolták be, míg a középosztály alattiak legszívesebben Kiskundorozsmára költöznének. A három legnépszerűbb városrész (Újszeged, Belváros, Alsóváros) egyébként több mint az említések felét adja. (8., 27. ábra)

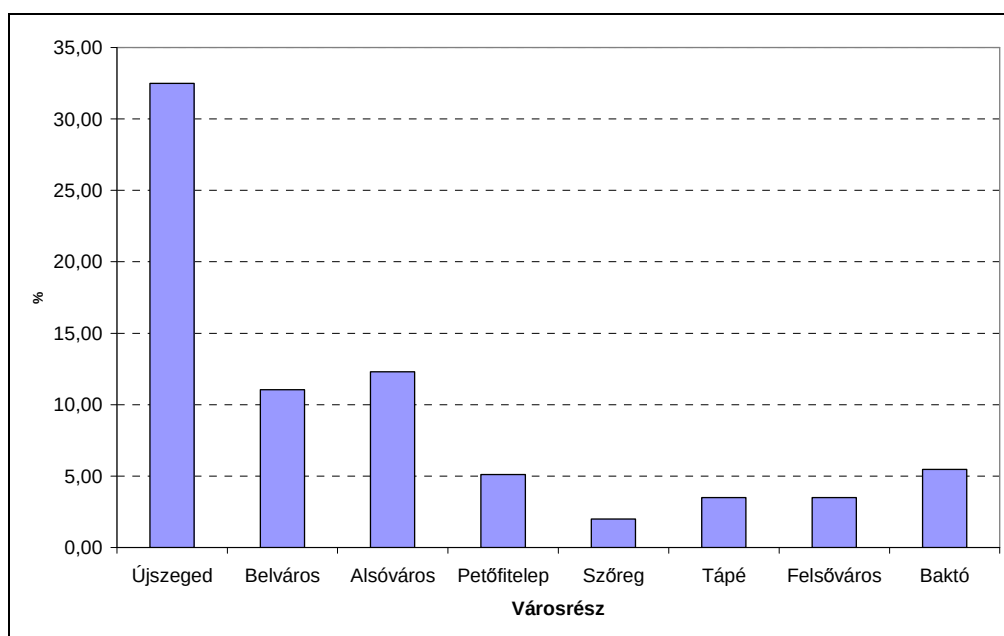
A megkérdezettek egyértelműen Újszegedet tartják a Belvárossal együtt a leggazdagabb városrésznek. Erre a kérdésre legfeljebb három választ adhattak a megkérdezettek, de a többség csak egy városrészt jelölt meg. (23% adott meg legalább két, 7,2 % pedig három városrészt) Újszeged túlsúlya különösen az első említésknél feltűnő: a kérdésre válaszolók kétharmada említette elsőként, mint gazdagok lakta negyedet. (28. ábra)

A megkérdezettek 46%-a válaszolta azt, hogy vannak olyan városrészek, ahova az ott élők miatt nem költözne. A megkérdezettek legfeljebb három városrészt jelölhettek meg, ahova nem költöznének, a többség azonban csak egyet választott. Összesen 1388 említés történt, a válaszok nagy része (1179 említés) 6 városrészre korlátozódik. A válaszok alapján legnépszerűtlenebb városrészeknek a Móraváros, Alsóváros, Tarján, és Dorozsma számítanak. (9., 29. ábra) Alsóváros megítélése ellentmondásos, hiszen sokak számára lakói miatt vonzónak is számít.. (8, 27. ábra)

A megkérdezettek 58%-a nem adott választ arra a kérdésre, hogy milyenek az emberek abban a városrészben, ahova nem szívesen költözne az ott élők miatt. A városrészekhez kapcsolódó sztereotípiák széles skálán mozognak, mindössze egyetlen sztereotípia kiemelkedő: a kérdésre válaszolók 19,6%-a első helyen valamilyen módon a roma népességhez kapcsolódó negatív véleményt fogalmazott meg. E válaszok

⁷³ A második lekérdezésnél jóval kevesebben válaszoltak, ez az adatgyűjtés módszerével függ össze. Első alkalommal ugyanis kis csoportokban, szemináriumokon rajzolták a térképeket, míg a második alkalommal egy előadáson, ahol a teljes évfolyam jelen volt. Feltételezésünk szerint az, hogy a válaszadó jobban „szem előtt volt” valószínűleg nagyobb motivációt jelentett az első adatgyűjtés esetében.

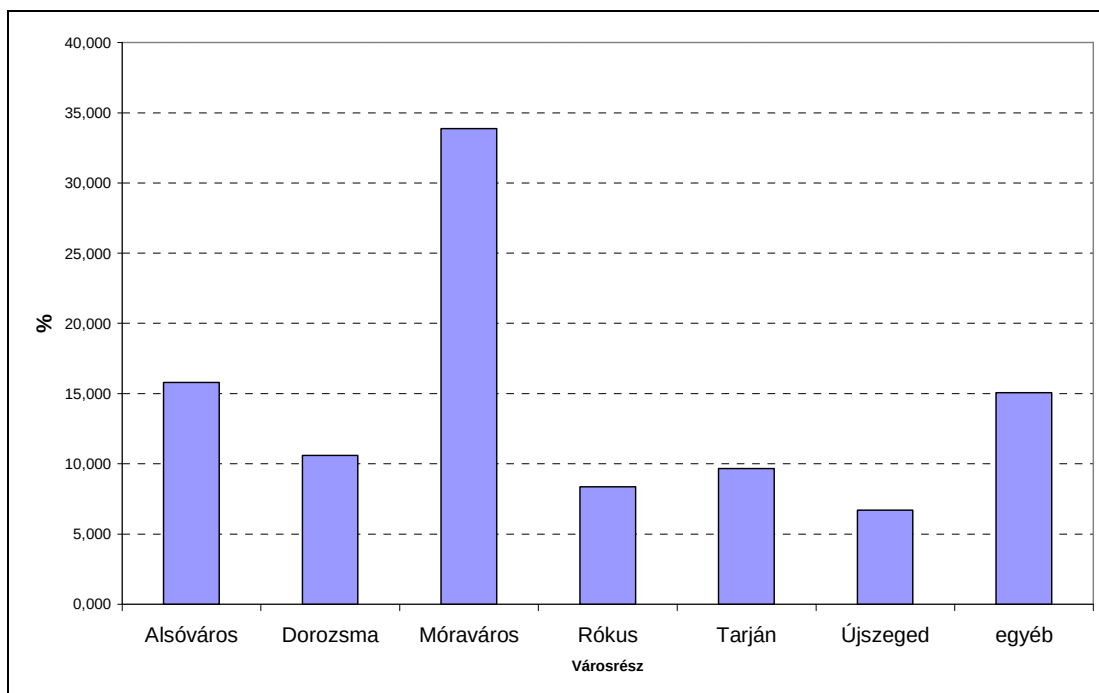
értékelése egyébként nehéz a sokféle megfogalmazás miatt – az egyes „politikailag korrekt”-nek szánt megfogalmazások például nehezen sorolhatók be valamely nagyobb kategóriába. Mi az összegzésnél csak azokat számoltuk a romákkal összefüggő sztereotípiák közé, ahol egyértelműen a bőrszínre, származásra utaló válasz szerepelt. Ez elsősorban a Cserepes sor, illetve Tarján kapcsán került elő a legtöbbször. A cigányokkal kapcsolatos problémák mellett a gazdagok elkülönülését, „sznobizmusát” említették nagyobb arányban – ám ez a kategória már csak 2,35%-ot ért el – és elsősorban Újszeged kapcsán említették.

8. ábra. A legnépszerűbb városrészek a költözési szándékok alapján – a kérdésre válaszolók százalékában.

(Forrás: Szeged 2007 alapján saját szerkesztés)

A pozitív sztereotípiákra kevés választ adtak a megkérdezettek: bár ez esetben is három jellemzőt említhettek maximálisan, 79,9% egyetlen dolgot sem mondott, ami jellemezné azokat az embereket, akik miatt egy bizonyos városrészbe költözne. Összesen 17 fő (0,7%) mondott 3 okot. A legjellemzőbb a közösségi életre, ismerősökre hivatkozás volt ennél a kérdésnél.

9. ábra A legnépszerűtlenebb városrészek az összes említés százalékos megoszlása alapján

(Forrás: Szeged 2007 alapján saját szerkesztés)

Azok körében, akik már gondolkodtak azon, hogy más városrészbe költözzenek, fontosabbak a lakókörnyezeten kívüli okok: mindössze a váltáson gondolkodók 35.9%-a jelölt meg olyan okot, amely az adott környékkel kapcsolatos probléma. A saját lakókörnyezeten kívüli okoknál a környezet jellemzői voltak a leglényegesebbek: a legtöbb ember csendesebb, nyugodtabb környezetbe költözne, illetve lényeges a zöldövezet közelsége is. (30. ábra) Bár a költözési okoknál nem sokan jelölték meg okként, az adatok elemzése során kiderült, hogy abban, hogy az ott élők saját városrészükből elköltöznének-e szerepe van annak, hogy mennyire elégedettek a közbiztonsággal: minél biztonságosabbnak érzik lakókörnyezetüket, annál valószínűbb, hogy nem merült még fel bennük az elköltözés ötlete. Különösen az adjusztált standardizált reziduálisok⁷⁴ értéke mutatja meg jól ezt az összefüggést. (4. táblázat)

Az újszegediek és az Alsóvárosban élők ragaszkodnak leginkább a jelenlegi lakhelyükhöz: ők azok, akik a legnagyobb arányban válaszoltak úgy, hogy nem költöznének el jelenlegi lakhelyükről, míg a Tarjánban és a Felsővárosban élők képviselik a másik végletet.

⁷⁴ Az adjusztált standardizált reziduálisok azt mutatják a keresztátlóban, mennyivel tér el a várt (az az érték, amelyet akkor tapasztalnánk, ha nincs összefüggés a két változó között) és a mért érték.

			Felmerült-e már Önben, hogy ha lehetne, elköltöznék ebből a városrészből (erről a környékről)?	
			nem	igen
Mennyire elégedett Ön a lakókörzetének közbiztonságával?	egyáltalán nem	adjusztált reziduális	,5	-,5
	nagyobb részt nem	adjusztált reziduális	-3,6	3,6
	is-is	adjusztált reziduális	-1,0	1,0
	nagyobb részt igen	adjusztált reziduális	,7	-,7
	teljes mértékben	adjusztált reziduális	2,1	-2,1

4. táblázat: Az elköltözési szándék és a közbiztonsággal való elégedettség összefüggése.
(Forrás: Szeged 2007 alapján saját számítás)

Kutatásunkból kiderül, hogy a szegediek számára egyértelműen Újszeged a legpozitívabb megítélésű városrész, ahova szívesen költöznének a kellemes lakókörnyezet és az ott élők miatt egyaránt. Móravárosba költöznének a legkevésbé szívesen, míg Alsóváros megítélése kettős: mind a népszerűségi, mind a „népszerűtlenségi” listán előkelő helyen szerepel – ennek oka feltételezésünk szerint a városrész átalakuló jellege. Ebből a változó jellegből adódik az, hogy egyszerre hat a városrész régi és új imázsa, azaz keverednek a vonzó és taszító tényezők. A kellemes lakókörnyezet részeként lényeges a közbiztonság is, bár ezt kevesen jelölték meg elsődlegesen költözési okként.

Első esettanulmányunkkal összevetve az eredményeket, az tapasztaljuk, hogy a város lakói a leginkább deprivált városrészekből költöznének el, és deprivációs indexek alapján jó helyzetűnek bizonyuló városrészek a legvonzóbbak számukra. Erőteljes taszító hatással bírnak a deprivált társadalmi csoportok, így ahol ezek koncentrálódnak, nagyobb eséllyel költöznének el a megkérdezettek.

4.3.2.2.2. A város belső tagozódása az egyetemisták mentális térképein

Sajátos ismereteik miatt az várossal a felmérés idején ismerkedő egyetemi hallgatók véleménye az egyes városrészekkel kapcsolatban megmutathatja a sztereotípiák erősségét és esetleges korai kialakulását.

A válaszokból az a kép rajzolódik ki, hogy a hallgatók többsége leegyszerűsített, azaz centrális városmodellben gondolkodik, azaz a központhoz való viszonyítás szabja meg az egyes városrészek megítélését. A különbség abban van, hogy a városközpont vagy a település külső része jeleníti meg a pozitív végletet. Ezt a gondolati modellt

elképzelésünk szerint a külváros-belváros szembeállításán alapuló sztereotípiákon kívül erősíti a város szerkezete is. A legjobb megítélése mindkét felmérés szerint a Belvároshoz kapcsolódó területeknek van (31. ábra), gyakran külön megjelenik a Kárász utca, illetve a Széchenyi tér. A legnegatívabb megítéléssel általánosságban a Belváros, Újszeged, Tarján városrész illetve a város külső területei rendelkeznek. (33. ábra)

Emellett megfigyelhető az előnyök és hátrányok kumulálódása: sok válaszadónál ugyanazok városrészek szerepelnek minden pozitív kategóriában, míg egy másik minden negatív kategóriában. Ez véleményünk szerint több okra vezethető vissza: az elsős hallgatóknak viszonylag kevés ismeretük van a településről, a korábban említett leegyszerűsítő gondolkodásra, illetve arra, hogy a városrészekhez kapcsolódó legerősebb sztereotípiák igen korán kialakulnak.

Fontos szerepe van a távolságnak, elérhetőségnek (32., 34. ábra), amely hasonló súllyal jelenik meg a pozitív megítélésű városrészek melletti érvként, mint például környezetre, az életminőségre vonatkozó állítások. Ennek a szempontnak köszönhető, hogy a városon belül magas presztízzsel bíró Újszeged városrész több válaszadónál szerepelt, mint olyan terület, ahová semmiképp sem költözne. (33. ábra)

A második felmérésre észrevehetően gyarapodtak a várost tanulók ismeretei Szegedről. A térképeik részletesebbek lettek, a kérdőívre nagyobb számban válaszoltak, illetve differenciáltabb válaszokat adtak – azaz bár továbbra is megfigyelhető az előnyök és hátrányok kumulálódása, és a pozitív illetve negatív sztereotípiák egy-egy területhez kötődése, több információ birtokában már kevésbé leegyszerűsítő a véleményük. Továbbra is a Belváros és Újszeged a legnépszerűbb része a városnak, azaz ezekbe a városrészekbe költöznének a legtöbben. Újszeged az a városrész, amely valamelyest enyhíti azt a gondolati torzítást, amely a centrális városszerkezetből kiindulva többnyire a belvárossal azonosítja a magas presztízsű lakhelyeket.

Ugyancsak megmaradt a távolság fontossága, amikor a legkedvezőbb, illetve legkedvezőtlenebb helyet kell kiválasztani. A város külső területei (néha csak egyszerűen külvárosként, vagy külterületként emlegetve) a legnépszerűtlenebbek a megkérdezettek körében. Mind az első, mind a második felmérésnél megfigyelhető volt, hogy a rajzokon kevésbé vagy egyáltalán nem jelentek meg azok a terek, amelyekkel kapcsolatosan negatív képzettársítások voltak a válaszadóknak. (35., 36., 37. ábra)

4.3.2.3. Következtetések - a mentális térkép és a depriváció összefüggései

A mentális térképek alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy a város lakói, illetve a Szegeddel még csak ismerkedő egyetemisták természetesen különböző mértékben, de ismerik a város társadalmi térszerkezetét, és részben az alapján választják ki a vonzó és kevésbé vonzó városrészeket. Különösen a társadalmi hierarchia két szélén lévő deprivált illetve privilegizált csoportok által lakott városrészek esetében jellemző, hogy az ott élők miatt negatív vagy pozitív az adott negyed megítélése. A nem társadalmi jellegű tényezők, amelyek a városrészek megítélését befolyásolják elsősorban olyan piaci értékre fordítható adottságok, mint a távolság, elérhetőség, a központi elhelyezkedés, és a kellemes lakókörnyezet. Az egyetemisták körében hamar kialakulnak a negatív és pozitív sztereotípiák, miközben a térképrajzolás igazolja, hogy kevés ismerettel rendelkeznek Szegedről.

Mindezek alapján, ha feltételezzük a kognitív kép és a döntések kölcsönhatását, feltételezhető, hogy beavatkozás nélkül a deprivált területek lemaradása nőni fog. E beavatkozás egyrészt lehet állami, vagy önkormányzati, amely a deprivált területek lakókörnyezetét, az ott lakók életminőségét javítja, vagy piaci, amely befektetéseken keresztül felértékeli az egyes területeket – mint az például Alsóvárosban látható, ahol a társasházépítések következtében javuló és fiatalodó lakásállomány javítja a városrész megítélését. Lokális szinten felhasználva SMITH, N. (1996) elméletét az egyenlőtlen fejlődésről, arra a következtetésre juthatunk, hogy a depriválódó terek létrejötté befektetői, ingatlanfejlesztői érdek is, amelyet a városlakók – tudtukon és szándékukon kívül – legitimálnak, ezzel részesei lesznek egy növekedési koalíciónak, amely a városrészek fizikai felújításában látja a városfejlődés zálogát.

4.3. Az esettanulmányok eredményeinek összefoglalása

Három esettanulmányunkban arra kerestük a választ, hogy miként jelenik meg a depriváció Szegeden. A 3.3. fejezetben az elméleti rész összegzéseként a konfliktuselméleti keretbe jól illeszkedő növekedési gépezet koncepciót választottuk elemzési keretnek. Úgy véljük, hogy a város fejlődésében meghatározó szereppel bírnak a növekedési koalíciók, amelyek – ahogy azt a 4.1. fejezetben bemutattuk - a város történetének egyes fordulópontjain át- illetve újraformálódtak.

Az esettanulmányok összességében arra engednek következtetni, hogy a városfejlődésben korábban is jellemző növekedési koalíciók 1990 után (ismét)

létrejöttek Szegeden, amelynek részese a lakosság is, amely legitimálja ezek működését, állást foglalva a szolidaritás és növekedés vitájában. Ebben a koalícióban meghatározó a gazdasági és politikai elit szerepe, hiszen tevékenységük határozza meg a deprivációs folyamatokat.

Az egyes esettanulmányok rámutattak arra, hogy a piaci folyamatok által felértékelt belvárosi területek olyan reprezentatív funkcióval bírnak, amelynek fenntartása kiemelkedően fontos a városi növekedési koalíció számára. A városfejlődést meghatározó elitek számára lényeges, hogy létrehozzon olyan népességnövekedési pólusokat a városon belül, amelyek a társadalom privilegizált csoportjai számára vonzó lakhelyek – ezt a szerepet tölti be Újszeged városrész, és részben az átalakuló Alsóváros.

Rossz ugyanakkor az 1990 előtt vonzónak számító paneles városrészek helyzete, amelyek depriválódó lakossága azt mutatja, hogy a lakótelepek elsősorban a hátrányos helyzetűek számára vonzóak. A város sajátos településszerkezetéből és történelméből adódóan jelentős a kiskerti városrészek népessége, amelyek lakossága rosszabb lakásviszonyokkal rendelkezik, ugyanakkor a „kertvárosi” életkörülmények miatt elégedettebb a helyzetével, mint az esetleg várható lenne. A kiskertek növekvő népességszáma a társadalmi hierarchiában kedvezőtlen helyzetű csoportok által a globális fogyasztási mintákra (a kertés ház és a vidéki környezet preferálása a városi sűrűn beépített terekkel szemben) adott válaszként is értelmezhető.

A reprezentatív terek jelentőségének megőrzése mellett az elitek számára lényeges a legitimációs alap megőrzése, azaz a lakosság támogatásának megtartása, megszerzése is. Ezt a piaci szereplők a fogyasztási lehetőségek (és az azokat fenyegető tényezők, például a kéregetők, a növekedést és a fogyasztást veszélyeztetők jelenléte) hangsúlyozásával igyekeznek biztosítani, míg a politikai szereplők elsősorban azokat a rövid távú problémákat igyekeznek kezelni, amelyek a lakosság körében a legsúlyosabb megítéléssel bírnak (pl. munkahelyteremtés, élhetőbb környezet biztosítása).

Mivel ezt sikerrel teszik, a közvéleményben széles körben elfogadottak azok az értékek, amelyeket a gazdasági és politikai elit hangsúlyoz. Mindez alátámasztja azt a hipotézisünket, miszerint a deprivációs folyamatokban a lakosság is részt vesz, mint a neoliberális településpolitikát legitimáló erő. Ez konfliktuselméleti szempontból MARCUSE, H. (1990) és HABERMAS, J. (1980) nyomán úgy értelmezhető, hogy a városban működnek azok a mechanizmusok, amelyek a kapitalizmus újratermelését, és a gazdasági és politikai tőkefelhalmozás logikáját szolgálják.

Mint arra a 3.4. fejezetben rámutattunk, a posztoszocialista társadalom sajátosságai segítik a növekedési koalíciók érdekérvényesítését: azzal ugyanis, hogy csak korlátozott formában vannak jelen a civil társadalmi mozgalmak, hiányzik az az erő, amely ellensúlya lehetne a neoliberális településpolitikára erőteljes érvényesülésének. A külső szereplők túlsúlya azt eredményezi, hogy a döntési folyamatokban a lakosságnak legfeljebb legitimációs szerepe van, amelyet ők el is fogadnak. Ez a helyzet a hatalom egyenlőtlen eloszlását jelenti, amelynek fenntartása érdeke mind a piaci, mind a politikai aktoroknak: azzal, hogy a problémák megoldása - kimondva vagy kimondatlanul - rájuk hárul, a társadalmi ellenőrzés igen hatékony eszközéhez jutnak. A hatalmi és a piaci struktúra így erőteljesen össze is kapcsolódik a helyi társadalomban, és meghatározó szereppel bír a tér társadalmi termelésének folyamatában.

A globalizációval individualizálódó, fragmentálódó társadalomszerkezet azt eredményezi, hogy a csoportok jellege és szerepe átalakul: ahogy az a második esettanulmányunkból kiderül, olyan életmódcsoporthoz jönnek létre, amelyekben a fogyasztáshoz való viszony meghatározó tényezővé válik. A szolidaritás is elsősorban ezeken a csoportokon belül jelentkezik, nem pedig magasabb (a városrész, a város, vagy az ország társadalma) szinteken. Így különösen erős annak a veszélye, hogy a válságok hatásai a leginkább marginális csoportokat sújtsák – amire a Frankfurti Iskola képviselői is felhívták korábban a figyelmet a késő kapitalista társadalmak elemzésekor. Második esettanulmányunk igazolta tehát azt a hipotézisünket, hogy Szegeden létezik a térbeli kirekesztéshez kapcsolódó konfliktus.

A városrészekhez kapcsolódó szimbolikus jelentésadásban meghatározó szerepe van a növekedési koalíciókat irányító gazdasági és politikai elitnek, amely igen hatékonyan él ezzel a lehetőséggel, hiszen a mentális térképes esettanulmány bemutatta, hogy az egyes terekhez kapcsolódó sztereotípiák főbb elemei megegyeznek a városlakók és az egyetemi hallgatók körében, és hogy a terek szimbolikus jelentését igen hamar „megtanulják” a várossal ismerkedők. Ez igazolja azt a feltételezésünket, hogy a térbeli-társadalmi különbségek (részben) tudati alapon jönnek létre. Mindez a polarizálódó társadalmi térszerkezet irányába hat – e folyamatot (és ezzel a tér társadalmi termelését) csak a politikai és piaci szereplők tudják módosítani, mégpedig új fogyasztási lehetőségek biztosításával (pl. lakóparkok vagy társasházak építése, kereskedelmi beruházások) vagy a meglévő lehetőségek (pl. panelprogram, a felújítások támogatása) javításával – és ezt meg is teszik.

Összességében az esettanulmányok igazolni látszanak azt a hipotézisünket, hogy a magyar városok belső differenciálódása a nyugati nagyvárosokéhoz hasonló módon megy végbe, és hogy az erre a folyamatra ható tényezők a településhierarchia alacsonyabb szintjén is megjelennek. Ugyancsak igazolva látjuk azt a feltételezést, amely szerint a hatalom megoszlása egyenlőtlen a szegedi helyi társadalomban; meghatározóak a kapitalizmus erői, és csak gyengén érvényesül a helyi társadalom szolidaritása.

Összegzés

A bevezetőben, illetve az indokoltság kapcsán vázolt problémák alapján dolgozatunk célja az volt, hogy egységes (konfliktus)elméleti keretben értelmezze a városi deprivációt és társadalmi konfliktusokat, és - a teljesség igénye nélkül – ezeket, illetve a rájuk ható legfontosabb tényezőket esettanulmányok segítségével bemutassuk.

Céljaink megvalósítása érdekében feldolgoztuk a vonatkozó társadalomelméleti szakirodalmat, és városkutatások hazai és nemzetközi irodalmát, és kísérletet tettünk a kettő összekapcsolására, illetve a városkutatások fő tendenciáinak rövid bemutatására. Három esettanulmányban különféle módszerekkel bemutattuk a depriváció megjelenési formáit. Az első esettanulmányunkban kísérletet tettünk a városon belüli depriváció kvantitatív vizsgálatára. A második esettanulmányban a térbeli kirekesztés hatásait és lehetséges motivációit igyekeztünk bemutatni. Végezetül a kognitív térképek segítségével megpróbáltuk bemutatni, hogyan jelenik meg a depriváció gondolati szinten, és ez hogyan kapcsolódik a különböző társadalmi különbségekhez, illetve piaci folyamatokhoz.

A vonatkozó irodalom feldolgozása után arra a következtetésre jutottunk, hogy a társadalomelméletek adaptálhatóak a városföldrajzi kutatásban. A nemzetközi kutatások erősen építettek és építenek az egyes társadalomelméleti megközelítésekre. Kutatásaink alapján a konfliktuselméleti megközelítés az 1970-es évektől megjelent a nemzetközi városföldrajzban és városszociológiában, felváltva a korábban uralkodó, konszenzusalapú megközelítéseket.

A külföldi tapasztalatok alapján a konfliktusszociológia az új elméleti irányzatok adaptálásával felhasználható a városkutatásban, ám mint azt bemutattuk, eddig főleg a konszenzusalapú megközelítések domináltak a magyarországi vizsgálatokban, így a hazai városkutatást elsősorban a humánökológiával rokon megközelítések uralták, amelyek a funkcionalista szemléletet használják. Az elmúlt években fokozatosan megjelentek más megközelítések is, amelyeket részben az új vizsgálati területek, új témák motiváltak, és elsősorban a kritikai geográfia képviselőihez köthetők.

Az új irányzatok közös jellemzője, hogy a Chicagói Iskola integrációt középpontba helyező konszenzusalapú megközelítésével szemben a konfliktusokat helyezik vizsgálataik előterébe. A változások eredményeképpen a városkutatás még interdiszciplinárisabb területté vált, mint amilyen korábban volt, és a szociológiai és a

társadalomföldrajzi vizsgálatok különösen szorosan összekapcsolódtak. Az új kutatások más típusú térszemléletet alakítottak ki, mint a korábban jellemző, a teret egyfajta „tartályként”, azaz az események passzív színtereként értelmező pozitivista szemlélet. Ennek következtében LEFEBVRE, H. nyomán megnőtt a szubjektív térértelmezések szerepe, középpontba került a tér társadalmi termelésének gondolata, és az abszolút és relatív terek különválasztása.

Az új irányzatok szakítottak a klasszikus humánökológia determinisztikus megközelítésével is, és a hatalmi és tőke viszonyokat, az érdekek kérdését helyezték a középpontba. Erőteljesen építenek a társadalomelmélet konfliktusközpontú vonulataira. Fontos kérdéssé vált, hogy az egyes szereplők milyen mértékben tudnak beleszólni a városfejlődésbe, mennyire, hogyan érvényesül a LEFEBVRE-féle „városhoz való jog”. Ezt illetően azonban eltér az egyes szerzők véleménye: a strukturalista irányzat képviselői (HARVEY, D. 1973, 1985, 1989) inkább a makrotényezők szerepét hangsúlyozzák, míg mások, például LOGAN, J.R. és MOLOTOCH, H.L. (1999) a növekedési rezsimek kapcsán kiemeli a helyi szereplők fontosságát. Ugyanakkor az alapvetően strukturalista megközelítést alkalmazó neomarxista kutatásokban az 1980-as éveket követően, a kulturális fordulat következtében is megjelenik a kapcsolatok, az egyéni szereplők jelentősége, azaz annak ellenére, hogy továbbra is a strukturális tényezőket hangsúlyozzák, „individualizálódnak” a makroelméletek is, amelyre jó példát jelent CASTELLS, M. (1989, 2005, 2007) munkássága, vagy a posztmodern urbanizmus megjelenése.

Ugyancsak lényeges eleme az új városkutatásoknak az underclass, a deviáns csoportok, a kirekesztettek, különféle kisebbségekhez tartozók vizsgálata, amely az egyre inkább polarizálódó társadalmakban rendkívül lényeges társadalompolitikai kérdéssé vált.

Az elméletek összefoglalásaként felvázoltuk azt az értelmezési keretet, amelyet érvényesnek tartunk a magyar városok helyi társadalmát illetően. Eszerint a hazai városok fejlődését is jelentős mértékben a globalizáció, a globális termelésbe való bekapcsolódás, illetve a posztszocialista társadalmi sajátosságok határozzák meg. Ennek következtében az egyes városfejlesztési szereplők közötti egyensúly megbomlott, és erőteljesen érvényesülnek a tőkeérdekek, amelynek törekvéseit, hatásait nem képes ellensúlyozni a helyi és országos politika – sőt egyes esetekben támogatja is azokat. Elméletünk alapján ez a helyzet egyfajta uralmi eszközként működik, aminek következtében a helyi társadalomban nem működnek azok a mechanizmusok, amelyek a

demokratikus részvétel alapjai. Értelmezésünk szerint a városfejlődésben domináns szereppel bíró neoliberális településpolitika fő jellemzői a gazdasági versenyképességet középpontba állító szemlélet, amely a befektetővonzáson, profittermelő képességen keresztül méri a város sikerességét. Ezt a szemléletet széles körben elfogadják a helyi társadalmakban, így a neoliberális várospolitikát széles legitimációs bázisra támaszkodhat. Ugyanakkor az uralkodó szemlélet alapján a szolidaritás problémája csak másodlagos a hatékonysággal szemben. A fentebb leírtak következtében a város társadalmának egy része nem képes alkalmazkodni a neoliberális településpolitika teremtette feltételekhez.

Az esettanulmányokban célunk volt, hogy igazoljuk azt az elméleti hipotézisünket, miszerint a depriváció és a hozzá kapcsolódó konfliktusok hasonló alapokon szerveződnek világszerte. Ugyanazok az erők állnak mögöttük, függetlenül attól, milyen politikai rendszer, vagy a gazdasági fejlettség. Szintén célunk volt a gyenge, és elsősorban csoportszinten működő szolidaritással kapcsolatos hipotézisünk igazolása.

Az elkészült esettanulmányokban bemutattuk, hogyan alkalmazhatóak a különféle módszerek a depriváció térbeliségének vizsgálatára; a kvantitatív vizsgálat során deprivációs indexeket készítettünk, a kvalitatív vizsgálataink során pedig interjúk, tartomelemzés és mentális térképek segítségével kaptunk képet a városi életminőség és kirekesztés egyes kérdéseiről.

Első esettanulmányunkban bebizonyosodott, hogy mind a népszámlálási adatok, mind a területileg reprezentatív kérdőíves felmérés alapján kimutatható, hogy a városon belül különböző deprivált illetve privilegizált csoportok által lakott területek jöttek létre. E folyamatot a piaci viszonyok határozzák meg, amelyek fel- illetve leértékelték bizonyos lakóövezeteket, illetve központba állították az elérhetőség és az életminőség kérdését. Az esettanulmányban megkíséreltük összevont mutatók segítségével mérhetővé tenni a deprivációt; a halmozott és összevont deprivációs indexek városon belüli különbségei jól mutatják az objektív illetve szubjektív (relatív) depriváció térbeliségét, és a kétféle depriváció területi szerkezete közötti hasonlóságokat és különbségeket.

Második esettanulmányunk igazolta, hogy a különböző és egymással ütköző érdekek következtében Szegeden létezik a térbeli kirekesztéshez kapcsolódó konfliktus, amely feltételezésünk szerint a neoliberális, elsősorban a versenyképességet középpontba állító városfejlesztési szemlélet következtében jön létre. A kérdőíves

felmérések adatai alapján a szolidaritás jelen van a szegedi társadalomban, ugyanakkor az azt fenntartó rendszerek nem megfelelően működnek. Ez alatt azt értjük, hogy az a tény, hogy valaki szolidáris a hátrányos helyzetben lévőkkel, nem jelenti szükségszerűen azt, hogy cselekszik is az érdekükben, hanem erős az az álláspont, hogy elsősorban a településpolitika más szereplőinek feladata a társadalom peremére kerülteken segíteni.

Harmadik esettanulmányunk az egyes városrészekkel kapcsolatos sztereotípiák alapján feltárta, hogy a társadalmi térszerkezet és a korábban hangsúlyozott piaci logika (az elérhetőség és kellemes lakókörnyezet, illetve részben a megújuló városrészek felértékelése révén) meghatározóak a város belső megítélésében. Különösen a társadalmi hierarchia két szélén lévő deprivált, illetve privilegizált csoportok által lakott városrészek esetében jellemző, hogy az ott élők miatt negatív vagy pozitív az adott negyed megítélése. Álláspontunk szerint ez nem csak lecsapódása Szeged városszerkezetének, hanem egyben hat az egyes városrészek további fejlődésére, amelyet csak az állami-önkormányzati, illetve a piaci beavatkozás tud módosítani.

Az esettanulmányok igazolni látszanak azt a feltételezést, hogy a városfejlődésben jellemző növekedési koalíciók (rezsimek) létrejöttek Szegeden is, amelynek részese a lakosság is, amely legitimálja ezek működését (és ezáltal legitimálja a neoliberális településpolitikát is), „oldalt választva” a szolidaritás és növekedés vitájában. Feltételezésünk szerint ez az oka annak, hogy a szolidaritás elsősorban alacsonyabb szinten működik, és egyfajta sajátos csoportszolidaritás a jellemző.

A dolgozat eredményei többféleképpen hasznosíthatók a gyakorlatban. Elméleti eredményeink felhasználhatóak a tágabban vett társadalomföldrajzi kutatásokban, illetve a városföldrajzban egyaránt. Mindeztidáig ugyanis kevés magyarországi elemzés vizsgálta a különböző társadalomelméletek megjelenését a társadalomföldrajzban illetve a városkutatásban. Az értekezésben bemutatott irányzatok és értelmezések vitákat generálhatnak, és hozzájárulhatnak a magyar társadalomföldrajz elméleti vitáihoz. A hatalom kérdésének, és a növekedési koalíciók szerepének hangsúlyozása szintén viták tárgyát képezheti, és további, az eddigiektől eltérő szempontból közelítő kutatásokat inspirálhat. Az ezekre a tényezőkre alapozott elemzési keret felhasználható a későbbi kutatásokban is.

Az esettanulmányok eredményei és módszerei szintén hasznosíthatóak lehetnek a gyakorlatban. A halmozott és összevont deprivációs index felhasználható kisebb területegységek összehasonlításában, a halmozottan hátrányos helyzetű városrészek

meghatározásában, így eszköze lehet egy életminőség javítását célzó területfejlesztésnek. Ugyanakkor az index arra is felhívja a figyelmet, hogy az adatgyűjtés során új típusú és mikroszinten gyűjtött adatokra is szükség lehet a következőkben. A térbeli kirekesztésről szóló esettanulmány hasznosítható a várospolitikában, illetve a (poszt)modern térhasználati konfliktusok bemutatására. A mentális térképes esettanulmány szintén a városfejlesztés számára hordozhat hasznosítható eredményeket, amelyek egy része módszertani jellegű, más részei pedig konkrét városfejlődési kérdések kapcsán lehetnek relevánsak. Az eredmények segítségével a városvezetés és helyi társadalom figyelmét is fel lehetne hívni a kirekesztésre, a szolidaritás gyengülésére.

Mindhárom esettanulmány hasznosítható lehet a helyi társadalom számára: a civil mozgalmak tevékenységük célterületeinek kiválasztásakor használhatják a dolgozat eredményeit.

A kutatás további irányai elméletiek, gyakorlatiak és módszertaniak egyaránt lehetnek. A városkutatások elméleti kérdéseinél lényeges lehet a különböző társadalomelméletek további adaptációja, ami a társadalomföldrajz egésze számára is megtermékenyítő hatású lehet. A különböző elméletek hazai adaptációja szorosan összefügg a konfliktuselmélet alkalmazásával is, amely véleményünk szerint elsősorban a kritikai megközelítések hazai elterjedésével és megerősödésével kapcsolható össze.

Az esettanulmányoknál bemutatott deprivációs indexek alkalmazhatóak lehetnek más városokra, illetve több település összevetésére is. Ez lehetőséget nyújtana arra, hogy képet kapjunk arról, hogy egyes településeinkben milyen mértéket ér el a térbeli-társadalmi elkülönülés, és milyen életminőségbeli különbség figyelhető meg az ország más-más nagyvárosaiban. A deprivációs indexek alkalmasak lehetnek időbeli összehasonlítások elvégzésére is, amennyiben megfelelő mennyiségű és minőségű adatok állnak rendelkezésünkre, így közvetlenül mérhetővé válnának a városfejlesztési politikák hatásai. Szintén lényeges lehet az időbeni összehasonlítás a mentális térképek esetében: ez esetben választ kaphatunk arra a kérdésre, hogyan változnak az egyes városrészek megítélései. A deprivációs index a továbbiakban más típusú mutatók bevonásával finomítható, ami segíthet az életminőség területi különbségeinek vizsgálatában. A térbeli kirekesztésről szóló esettanulmány bővíthető lenne más módszerekkel, többek közt mélyinterjúk segítségével jobban feltárhatóak lennének azok a motivációk, amelyek meghatározzák a várospolitikai szereplőinek cselekvéseit.

Summary

According to the problems and motivations presented in the preface our aim was to define a theoretical frame to the urban social conflicts and the deprivation, and introduce them in case studies.

To achieve our goals we processed the literature of the related social theory, the international and Hungarian literature of urban research and urban theory, and we tried to combine them. We attempted to define the main tendencies in urban research as well. In our case studies we described the various forms of urban deprivation using quantitative and qualitative methods. In the first case study we tried to measure the urban deprivation using quantitative methods. In the second case study we introduced the effects and possible motivations of the spatial exclusion. In our third case study we examined the emergence of the deprivation in the mental maps, and how it is connected to the social differences and the market processes.

Based on the literature we can conclude that in 1970s the conflict theory perspective appeared in the urban geography and urban sociology, taking the place of the consensus-based (functionalist) approach, which was dominant previously. According to the international trends of urban research, the conflict theory is usable in the research; however, we found that in Hungary the functionalist perspective is more widespread. With less influence, but other approaches were also present in the Hungarian research, because of the new trends of socio-spatial development, and the new research phenomena related to these processes. The conflict theory has emerged only in the recent years in the Hungarian human geography, mainly in the works of representatives of critical human geography.

The new approaches, contrary to the human ecology integration oriented perspective (which is inspired by the functionalism), are conflict oriented. As a result of the changes, the urban research became more interdisciplinary as then before; the notions of sociology and human geography were closely linked – maybe it is most apparent in the case of neo-Marxist approach. The new approaches developed a different spatial concept: based on LEFEBVRE's work the researchers used more sophisticated approaches, using the subjective interpretations of space rather than the previous interpretation, which saw the space as a container for the human society and its actions. With the emergence of the subjectivist approach the social production of space

became one of the key elements of theories, separating the absolute and relative space for example.

The representatives of the new urban geography overthrew the deterministic approach of the human ecology as well, and became interested in the power relations, the question of interests. In their works they often used the conflict theory. The notions tend to analyze the question of participation in the urban development, and the predomination of the “right to the city” idea, developed by LEFEBVRE, H.. Some authors emphasize the role of the macrostructures, while others think that the role of the local actors is important as well – for example LOGAN, J.R. and MOLOTOCH, H.L. emphasize the role of the growth coalitions, and the importance of the local agents. However the neo-Marxist approach, which is basically a structuralist one, following the cultural turn of the 1980s appeared the importance of the individuals and the relations – therefore the structuralist theories are “individualizing”.

A significant element of the contemporary urban research deals with the underclass, the deviant groups, the socio-spatial exclusion and the minorities – these are more and more important topics in the polarizing societies.

Summarizing the theories we drew our theoretical framework about the Hungarian cities and their local society. We conclude that the development of the Hungarian cities is strongly determined by the globalization process and the links to the global production. Because of this, the balance between the actors of the local development has broken. The interest of the global capital is the main force in the local policy, sometimes together with the political power. The local and state policy is not capable to compensate the ambitions of the investors – moreover, sometimes they promote them. According to our theory it is a tool for social domination, and leads to the weakening of the democratic mechanism of the local society. For the dominant neo-liberal urban policy the most important factor is the competitiveness, with the increasing importance of profit-making. The profitable city is the most successful city according this approach. This approach is widely accepted in the local communities; therefore the neo-liberal policy has a strong legitimization basis. Whereas, the problem of solidarity is secondary to the effectiveness. This leads to that certain groups of the population can't adapt to the conditions created by the neo-liberal urban policy.

In the case studies we aimed to prove that the urban deprivation and the conflicts related to them are the same all over the world, doesn't matter the size of the city, or the

politic system – but the latter can affect the extent of the conflicts. We aimed to prove our hypothesis about the weak macro solidarity.

In the case studies we presented some methods measuring the spatiality of the deprivation; in the quantitative notion we made deprivation indexes, during the qualitative notions we used interviews, mental maps and content analysis to explain the key elements of the quality of life in urban areas, and the questions of spatial exclusion.

In the first case study we proved that the data from the census and the questionnaires show the deprived and privileged areas. This process is characterized by the market processes which revaluated some quarters with good accessibility and nice surroundings. In the notion we tried to create cumulated variables to measure the degree of deprivation; we created two types of the deprivation index: the cumulative deprivation index, and the contracted deprivation index. These indexes show the spatial pattern of the objective and subjective deprivation in Szeged, and the difference between them.

Our second case study showed that the conflicting interests led to spatial exclusion. According to our explanation it is the result of the neo-liberal urban policy, which criminalizes the urban poor, forbidding the beggars from the downtown. The questionnaires show that there is solidarity towards the poor, but the mechanisms which are behind them are not functioning properly. Being sympathetic to the poor does not mean that a person actually helps them. In the residents' opinion helping them is the task of the state, and outer actors in the social policy. The citizens are weak not only in representing self-interest, but the solidarity movements are weak as well.

In the third case study we revealed the stereotypes about the different parts of the city, and we found that the market logic (the above mentioned nice surroundings and accessibility and besides them the revitalized or recently renewing quarters) and the socio-spatial patterns are dominant in the shaping of the mental maps. We claim that it is not only the reflection of the structure of Szeged, but affects the development of the quarters – there is an interaction between the space and the society. It means that only actors from different levels, for example the state, the local government or the investors can modify this process.

These case studies seem to confirm the assumption about the formation of the growth coalitions in Szeged's development. The residents are part of this coalition, legitimating the work of this – and legitimating the neo-liberal urban policy as well.

This means they choose a side in the debate of solidarity and growth. We claim that this is the reason for the weak macro solidarity, and the stronger in-group solidarity.

The results of the dissertation can be used in the practice in multiple ways. Our theoretical results can be used in the human geography and the urban sociology as well. So far only few studies have dealt with the appearance of the contemporary social theory in the Hungarian human geography or in the urban research. The approaches and interpretations presented in the thesis can induce some discussion, and can contribute to the theoretical debates about the role and background of Hungarian human geography.

The results and methods of the case studies can also be used in practice. With the cumulative deprivation index and the contracted deprivation index the smaller areas can be compared. These indexes also help to define the deprived quarters; therefore can become a tool for the urban policy, aiming the improvement of the quality of life. The indexes also indicate some new criteria in the data collecting, because to calculate the index we need detailed small area data. The case study about the spatial exclusion can be useful to the urban policy, and to show the (post)modern conflict related to the use of space. The results of the third case study can be also helpful to the policy makers: they can use the mental map method for defining the city structure according to its residents, or some results can be connected to important development matters.

The further directions of the research can be theoretical, practical and methodological as well. The further adaptation of the theory of contemporary urban research can be important, so is the adaptation of general social theories. These directions can be productive to the Hungarian human geography as a whole. Particularly the additional use of the conflict theory can be significant, related to the spreading and growth of the critical approaches.

The deprivation indexes presented in the case studies can be used to reveal other cities' inner structure, and define their deprived areas. This can lead to the opportunity of comparison between Hungarian cities. This comparison would give an overview about the rate of socio-spatial segregation in our cities, and the difference in the quality of life between various cities. The indexes can be used to make longitudinal comparison as well, in case we have appropriate data – with these we could measure the effect of the urban policy.

The longitudinal comparison can be important in the case of the mental maps too: it could reveal the changes in the stereotypes about certain quarters.

The deprivation indexes can be developed with other variables; therefore we can get a better overview of the spatial pattern of the city. The case study about the spatial exclusion can be expanded with interviews, which could show us the motivations of different actors of the urban policy.

Felhasznált irodalom

- AGARWAL, S.- BRUNT, P. (2006): Social exclusion and English seaside resorts. *Tourism Management* 27. pp. 654-670.
- ALBERT F. - DÁVID B. (1998): A barátokról. In: KOLOSI T. et al. szerk. *Társadalmi Riport 1998*. TÁRKI, Budapest. pp: 257-278.
- ALBERT F.-DÁVID B.(2001): *A hajléktalanság az emberi kapcsolatok szemszögéből*. F020534 számú OTKA program, doktori disszertáció.
- ALEXANDER, J. C. (1996): *Szociológiaelmélet a II. világháború után*. Balassi Kiadó, Budapest.
- AMIN, A. (2003): Multietnicitás és az Európa-eszme. *Tér és Társadalom* 2. pp. 13-35.
- ANDORKA R. (2006): *Bevezetés a szociológiába*. Osiris Kiadó, Budapest.
- ANGYAL V. (1975): Városshociológia. In: KULCSÁR K. szerk.: *A szociológia ágazatai*. Kossuth Kiadó, Budapest. pp. 54-77.
- ARONOWITZ, S. (2007): The ignored philosopher and social theorist. The work of Henri Lefebvre. *Situations, Vol. 2, no. 1*. pp. 133–155.
- BABBIE, E. (2004): *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Balassi Kiadó, Budapest.
- BALOGH I.-KARÁCSONY A. (2000): *Német társadalomelméletek: témák és trendek 1950-től napjainkig*. Balassi Kiadó, Budapest.
- BÁNHIDI M.- FARKAS J. (2002): A sportföldrajz alapjai. In TÓTH J. szerk. *Általános társadalomföldrajz II*. Dialóg Campus Kiadó, Pécs pp. 248-267.
- BARÁTH G.-SZÉPVÖLGYI Á. (2007): Regionális politika és városrehabilitáció. In: EGEDY T.-KONDOR CS. szerk.: *Városfejlődés és városrehabilitáció – Budapesti és lipcsei tapasztalatok*. Magyar Földrajzi Társaság, Budapest. pp. 59-66.
- BECSEI J. (1983a): *Békéscsaba, Békés Gyula és tanyavilágának településmorfológiája*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BECSEI J. (1983b): A társadalmi osztályok és rétegek térbeli elhelyezkedése az Alföldön. *Alföldi Tanulmányok VII*. pp. 103-135.
- BECSEI J. (1989): Új helyzetben a településföldrajz. *Földrajzi Közlemények, 1-2*. pp. 51-62.
- BECSEI J. (1999): *Nagyvárosi fejlődés és falusi átalakulás*. JATEPress, Szeged.
- BECSEI J. (2004a): *Népességföldrajz*. Ypsylon Kiadó, Békéscsaba.
- BECSEI J. (2004b): A 125 éves szegedi városi tér szerkezete. In.: MÉSZÁROS R. szerk.: *Szeged társadalomföldrajzi nézőpontból*. Szeged, pp. 106-130.
- BELLON E. (1998): Lesz-e Budapest nemzetközi pénzügyi központ? In: GLATZ F. szerk.: *Budapest – nemzetközi város*. Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 59-82.
- BELUSZKY P. (1989): Magánjelentés a társadalomföldrajzról. *Tér és Társadalom 1*. pp. 49-64.
- BELUSZKY P. (1998): Budapest – nemzetközi város. Történeti áttekintés. In: GLATZ F. szerk.: *Budapest – nemzetközi város*. Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 27-46.
- BERÉNYI I. (1992): *Az alkalmazott szociálgeográfia elméleti és módszertani kérdései*. Földrajzi tanulmányok 22. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BERÉNYI I. (2003): *A funkcionális tér szociálgeográfiai elemzése*. Földrajzi tanulmányok 23. MTA FKI, Budapest.
- BERNEK Á. (1999): A globális világ térszerveződése. In: NEMES NAGY J. szerk.: *Helyek, terek, régiók*. ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, Budapest. pp. 102-120.
- BERNEK Á. (2000): A globális világ „új gazdaságföldrajza”. *Tér és Társadalom 4*. pp. 87-108.

- BERNEK Á. (2001): A stratégiai földrajzi hely fogalma a transznacionális vállalatok nemzetközi üzletpolitikájában. *Tér és Társadalom* 3-4. pp. 1-10.
- BLAZOVICH L. (2005): *Szeged rövid története*. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged.
- BLUNT, A. (2003): Geography and the humanities tradition. In: HOLLOWAY, S.L. – RICE, S.P. – VALENTINE, G. eds: *Key concepts in geography*. Sage Publications, London. pp. 73-94.
- BOKOR Á. (1987): *Szegénység a mai Magyarországon*. Magvető Kiadó, Budapest.
- BOKOR Á. (1988): Státusz- és rétegszerkezet „alulnézetből” In: KOLOSI T. et al.: *Egyenlőtlen helyzetek*. Kossuth Kiadó, Budapest. pp. 122-148.
- BÓKAY A. (2005): Vidék és város. Poétikai-episztemológiai tér-formák a késő-modern költészetben. In: N. KOVÁCS T.-BÖHM G.-MESTER T. szerk.: *Terek és szövegek. Újabb perspektívák a városkutatásban*. Kijárat Kiadó, Budapest. pp. 293-306.
- BOROS L. (2004): A városverseny igazi vesztesei. In: *II. Földrajzi konferencia - CD kiadvány*, Szeged. 2004. p. 7.
- BOROS L. (2007a): A művészeti alkotások földrajzi vizsgálatának néhány elméleti kérdése. In: KOVÁCS Cs.-PÁL V. szerk.: *A társadalmi földrajz világa*. SZTE Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged. 2007. pp. 79-88.
- BOROS L. (2007b): Szeged on the University Students' Mental Maps. In: *6th International Conference of PhD Students*. Miskolc, 2007. pp. 45-50
- BOROS L. - BUDAI B. (2007): Városi különbségek Szegeden belül az egyetemisták szemével. *I. Terület- és vidékfejlesztési konferencia CD kiadvány*. Kaposvár, 2007. p. 9.
- BOROS L.-TÓTH P. (2005): Kié itt a tér? Az underclasshoz kapcsolódó térhasználati konfliktus Szegeden. In: SZÓNOKYNE ANCSIN G. szerk.: *Határok és Eurorégiók*. Szeged. pp. 77-32.
- BOROS L.-HEGEDŰS G.-PÁL V. (2006): Globalizációs hatások alföldi városainkban – a városszerkezet és településkép átalakulása. In: *III. Magyar Földrajzi Konferencia CD kiadványa*, 2006. p. 13.
- BOROS L.-HEGEDŰS G. – PÁL V. (2007a): A neoliberális településpolitikai konfliktusai. In: OROSZ Z. - FAZEKAS I. szerk.: *Települési környezet*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. pp.196-204.
- BÓDI F.-BÖHM A. (2000): A sikeres és sikertelen településekről. In: BÓDI F.-BÖHM A.: *Sikeres helyi társadalmak Magyarországon*. Agroinform Kiadóház, Budapest. pp. 7-32.
- BOURDIEU, P. (1978): *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- BOURDIEU, P. (2002): *Distinction : a social critique of the judgement of taste*. Harvard University Press, Cambridge.
- BOSSERT, W.-D'AMBROSIO, C. (2007): Dynamic measures of individual deprivation. *Social Choice Welfare* 28. pp. 77-88.
- BÖHM A. (1984): Társadalomszerkezet, település, helyi társadalom. In: *Társadalomkutatás* 3-4. pp. 69-84.
- BÖHM A. (1988): A helyi társadalom, mint a társadalomszerkezet újratermelődésének szférája. *INFO-Társadalomtudomány* 5. pp. 41-46.
- BÖHM A (1996): *A helyi társadalom*. Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Társadalomtudományi és közművelődési Tanszéke, Kaposvár.
- BÖHM A. (2002): *Helyi társadalom, önkormányzatok, településfejlesztés*. Agroinform Kiadóház. Budapest.
- BRENNER, N.-THEODORE N. (2002): Cities and geographies of „actually existing neoliberalism”. In: BRENNER, N.-THEODORE N. EDS.: *Spaces of neoliberalism*. Blackwell Publishers, Oxford. pp. 2-32.

- BRUCE, S. – YEARLEY, S. (2006): *The SAGE dictionary of sociology*. SAGE Publications, London.
- BUČEK, J. (2006): Post-socialist urban development, planning and participation - the case study of Bratislava city centre. In: ENYEDI, GY.-KOVÁCS, Z. EDS.: *Social Changes and Social Sustainability in Historical Urban Centres. The Case of Central Europe*. Discussion Papers Special. MTA RKK, Pécs. pp. 65-80.
- BURGESS, E.W. (1973): A városfejlődés: hipotézisek egy kutatási javaslatához. In: SZELÉNYI I. szerk.: *Városshociológia*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest.
- CANNADINE, D. (1995): A 19. századi városok lakóhelyi differenciálódása; a térformáktól a társadalmialakzatokig. In: GYÁNI G. szerk.: *A modern város történeti dilemmái*. Csokonai HistóriaKönyvek, Debrecen. pp.63-73.
- CASTEL, R. (1993) A nélkülözéstől a kirekesztettségig – a kiilleszkedés pokoljárása. *Esély* 3. pp. 3-23.
- CASTELLS, M. (1989): *The informational city: information technologym economic restructuring and the urban-regional process*. Blackwell Publishers, Oxford.
- CASTELLS, M. (2002): Conclusion: urban sociology in the twenty-first century. In: SUSSE, I. ed.: *The Castells reader on cities and social theory*. Wiley-Blackwell, Oxford. pp. 390-406.
- CASTELLS, M. (2005): *A hálózati társadalom kialakulása. Az információ kora. Gazdaság, társadalom és kultúra. I. kötet*. Gondolat-Infonia, Budapest.
- CASTELLS, M. (2006): *Az identitás hatalma. Az információ kora. Gazdaság, társadalom és kultúra. II. kötet*. Gondolat-Infonia, Budapest.
- CASTELLS, M. (2007): *Az évezred vége. Az információ kora. Gazdaság, társadalom és kultúra. III. kötet*. Gondolat-Infonia, Budapest.
- CASTELLS, M – INCE, M. (2006): *A tudás világa. Manuel Castells*. Napvilág kiadó, Budapest.
- CASTREE, N. (2003): Place: connections and boundaries in an interdependent world. In: HOLLOWAY, S.L. – RICE, S.P. – VALENTINE, G. eds: *Key concepts in geography*. SAGE Publications, London. pp. 165-185.
- CASTREE, N. (2004): Neil Smith. In: HUBBARD, P.-KITCHIN, R.-VALENTINE, G. eds: *Key thinkers on space and place*. SAGE Publications, London. pp. 264-268.
- CRANG, M. (1998): *Cultural geography*. Routledge, London.
- COLLINS, R. (1981): On the microfoundations of macrosociology. *American Journal of Sociology* 86. pp. 984-1014.
- COLLINS, R. (2000): Conflict theory. In: BORGATTA, F.B.-MONTGOMERY, R.J.V. eds.: *Encyclopedia of sociology. Vol 1*. Macmillan Reference USA, New York. pp. 414-417.
- COSER, L (1965): *The functions of social conflict*. Routledge, London.
- CUFF, E.C.-PAYNE, G.C.F. eds (1981): *Perspectives in sociology*. George Allen & Unwin Publisheres, London.
- CSAPÓ T. (2005): A magyar városok szerkezetének átalakulása a rendszerváltozás után. *Földrajzi Közlemények* 1-2. pp. 65-82.
- CSAPÓ T (2007): Szeged településmorfológiája. In: KOVÁCS Cs.-PÁL V. szerk.: *A társadalmi földrajz világa*. SZTE Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged. pp. 89-102.
- CSATÁRI B. (2002): Újabb kísérletek az 1990-es évek magyar városfejlődési folyamatainak áttekintő értelmezésére. In: ABONYINÉ PALOTÁS J.-BECSEI J.-KOVÁCS Cs.: *A magyar társadalomföldrajzi kutatás gondolatvilága*. Ypszilon Kiadó, Békéscsaba.

- CSÉFALVAY Z. (1988a): A szociálgeográfia tegnap és ma. In: CSÉFALVAY Z. szerk.: *A szociálgeográfia tegnap és ma – Szemelvények a szociálgeográfia köréből*. Művelődési Központ, Gödöllő.
- CSÉFALVAY Z. (1988b): A szociálgeográfia és a településpolitika reformja Magyarországon. *Települési kutatások 8 – Szociálgeográfiai tanulmányok*. pp. 9-14.
- CSÉFALVAY Z. (1990): *Térképek a fejünkben*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- CSÉFALVAY Z. (1994): *A modern társadalomföldrajz kézikönyve*. Budapest, IKVA Kiadó.
- CSÉFALVAY Z. (1999): Budapest mint Kelet-Közép-Európa centruma? In: CSONTOS J.-LUKOVICH T. szerk. *Urbanisztika 2000*. Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 127-144.
- CSÉFALVAY Z. (2004a): *Globalizáció 1.0*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- CSÉFALVAY Z. (2004b): *Globalizáció 2.0*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- CSIZMADY A. (1996): Lakótelep és társadalmi szegregáció. *Szociológiai Szemle* 3-4. pp. 205-222.
- CZIKE K.-KUTI É. (2006): *Önkéntesség, jótékonyosság, társadalmi integráció*. Nonprofit Kutatócsoport és Önkéntes Központ Alapítvány, Budapest.
- DAHRENDORF, R. (1959): *Class and class conflict in industrial society*. Stanford University Press, Stanford.
- DAHRENDORF, R. (1989): Társadalmi osztályok és osztálykonfliktus. *Szociológiai Figyelő* 2. pp. 5-10.
- DAHRENDORF, R. (1994): *A modern társadalmi konfliktus*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- DAVIS, K.-MOORE, W.E. (1997): A rétegződés néhány elve. In: ANGELUSZ R. szerk.: *A társadalmi rétegződés komponensei*. Új Mandátum Kiadó, Budapest. pp. 10-23.
- DEAR, M. (2001): The postmodern turn. In: MINCA, C. ed.: *Postmodern geography. Theory and praxis*. Blackwell Publishers, Oxford. pp. 1-36.
- DEAR, M – FLUSTY, S. (1998): Postmodern urbanism. *Annals of the Association of American Geographers* 88 (1). pp. 50-72.
- DOMAŃSKI, H. (2001): A szegénység társadalmi meghatározói a posztkommunista társadalmakban. *Szociológiai Szemle* 4. pp. 40-65.
- DUNCAN, O.D.-DUNCAN, B. (1973): Lakóhelyi szegregáció és foglalkozási rétegződés. In: SZELÉNYI I. szerk.: *Városszociológia*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest.
- DURKHEIM, E. (2001): *A társadalmi munkamegosztásról*. Osiris Kiadó, Budapest.
- ELLIOTT, B.-MCCRONE, D. (1981): Power and protest in the city. In: HARLOE, M. ed.: *New perspectives in urban change and conflict*. Heinemann Educational Books, London. pp. 63-79.
- EGEDY T. (2001): A lakótelepek társadalmi környezetének átalakulása a rendszerváltás után. *Földrajzi Értesítő* 1-4. pp. 271-283.
- EGEDY T. (2007a): Helyzetkép a magyar és német lakótelepekről – budapest és lipcsei tapasztalatok. In: EGEDY T.-KONDOR Cs. szerk.: *Városfejlődés és városrehabilitáció – Budapesti és lipcsei tapasztalatok*. Magyar Földrajzi Társaság, Budapest. pp. 29-37.
- EGEDY T. (2007b) A történelmi belvárosok rehabilitációja vidéki nagyvárosainkban – Szeged és Győr. In: ENYEDI GY. szerk.: *A történelmi városközpontok átalakulásának társadalmi hatásai*. Magyarország az ezredfordulón, Stratégiai tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián – Műhelytanulmányok, MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, pp. 261-292.
- ENGELS, F. (1980): *A munkásosztály helyzete Angliában*. Magyar Helikon, Budapest.
- ENYEDI GY. (1998): Transformation in Central European Postsocialist Cities. In: ENYEDI GY. ed.: *Social change and urban restructuring in Central Europe*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- ENYEDI GY. (2002): A városok társadalmi fenntarthatósága. In: ABONYINÉ PALOTÁS J.-BECSEI J.-KOVÁCS CS.: *A magyar társadalomföldrajzi kutatás gondolatvilága*. Ypsylon Kiadó, Békéscsaba.
- ERDŐSI F. (2003a): Globalizáció és a világvárosok által uralt tér I. *Tér és Társadalom* 3. pp. 1-28.
- ERDŐSI F. (2003b): Globalizáció és a világvárosok által uralt tér II. *Tér és Társadalom* 4. pp. 1-16.
- EROGLU, S. (2007): Developing an index of deprivation which integrates objective and subjective dimensions: extending the work of Townsend, Mack and Lansley, and Halleröd. *Social Indicators Research* 80. pp. 493-510.
- ESPING-ANDERSEN, G. (2006): Jövedelmi egyenlőtlenség és esélyegyenlőtlenség. In: GIDDENS, A.-DIAMOND, P. szerk.: *Írások az egyenlőségről és az egyenlősdiről – és az új egyenlőségről*. Demos Magyarország, Budapest. pp. 21-60.
- FAHEY, T. (2005): Urban spatial segregation and social inequality: a note on the potential for comparative European research. In: WHELAN, C.T. ed: *EU research on social sciences and humanities*. pp. 231-243.
- FAINSTEIN S. (1999): The changing world economy and the urban restructuring. In: FAINSTEIN S. – CAMPBELL S eds.: *Readings in urban theory*. Blackwell Publishers, Oxford. pp. 170-186.
- FARKAS B.-VÁRNAY E. (2002): *Bevezetés az EU tanulmányozásába*. JATEPress, Szeged.
- FARKAS Z. (2006): Szemléletmódok és paradigmák a szociológiaelméletben I.-II. *Szociológiai Szemle* 1. pp. 3-39.
- FEKETE ZS. (2006): A pénz nem boldogít? In: UTASI Á. szerk.: *A szubjektív életminőség forrásai*. MTA PTI, Budapest. pp. 53-74.
- FELEKY G. (1998): *A fehérgallérosoktól az új középosztályig*. JATEPress, Szeged.
- FELKAY G. (2001): A diskurzusetika és a demokratikus politikai eljárások eszménye. In: FELKAY G. szerk.: *A kommunikatív etika*. Új Mandátum Kiadó, Budapest.
- FERGE ZS. (1969): *Társadalmunk rétegződése*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- FERGE ZS.-GARA J.-HORVÁTH Á.-SZALAI J. (1980): A szegénységgel és a többoldalúan hátrányos helyzettel kapcsolatos mai nyugati nézetek. *Valóság* 2. pp. 15-29.
- FERGE ZS. (1991): *Szociálpolitika és társadalom*. T-Twins, Budapest.
- FERGE ZS. (2000): *Elszabaduló egyenlőtlenségek*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest.
- FERGE ZS. (2001): A magyarországi szegénységről. *Info-társadalomtudomány* 54. pp. 17-26.
- FERGE ZS. (2002): Struktúra és egyenlőtlenségek a régi államszocializmusban és az újkapitalizmusban. *Szociológiai Szemle* 4. pp. 9-33.
- FERGE ZS. (2006) Struktúra és szegénység. In: KOVÁCH I. szerk.: *Társadalmi metszetek*. Napvilág Kiadó, Budapest. pp. 479-500.
- FERNANDO, N.A. (2007): Open-ended space – urban streets in different cultural contexts. In: FRANCK, K.A.-STEVENS, Q. eds.: *Loose space*. Routledge, London. pp. 54-72.
- FOGARASI GY. (2005): Metropolisz/nekropolisz: Baudelaire Párizsa, Benjamin passzázsai. In: N. KOVÁCS T.-BÖHM G.-MESTER T. szerk.: *Terek és szövegek. Újabb perspektívák a városkutatásban*. Kijarat Kiadó, Budapest. pp. 307-311.
- FÖLDVÁRI Á (2006): A partnerkapcsolatok hatása a szubjektív életminőségre. In: UTASI Á. szerk.: *A szubjektív életminőség forrásai*. MTA PTI, Budapest. pp. 143-156.
- FREEDMAN, D.-PISANI, R.-PURVES, R. (2005): *Statisztika*. Typotex Kiadó, Budapest

- GANS, H.J. (1973): A városi és a kertvárosi életmód. A meghatározások újraértékelése. In: SZELÉNYI I. szerk.: *Városszociológia*. KJK, Bp. pp. 76-80.
- GANS, H.J. (1992): Mire szolgálnak az érdemtelen szegények? - avagy a legalsó osztály szerepe Amerikában. *Esély* 3. pp. 3-18
- GARAMHEGYI Á. (1999): Település marketing. In: ASHWORTH, G. - BORA GY. szerk.: *A térbeli elrendezés és a vállalat*. Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Gazdaságföldrajz Tanszék, Budapest pp. 398-419.
- GIDDENS, A. (1998): *A harmadik út*. Agóra Marketing Kft, Budapest.
- GIDDENS, A. (2003): *Szociológia*. Osiris Kiadó, Budapest.
- GLEESON, B. (2001). Disability and the Open City. *Urban Studies* 2. 251-265. p
- GÖNCZŐ V. (2002): *A városi övezetrendszer Szegeden*. Szakdolgozat, Szegedi Tudományegyetem Bölcsész tudományi Kar. Internetes forrás: <http://mek.oszk.hu/01300/01390>
- GREGORY, D. (2000): Functionalism. In: JOHNSTON, R.J. – GREGORY, D. – PRATT, G. – WATTS, M. eds.: *The dictionary of Human Geography (fourth edition)*. Blackwell, London. pp.283-285.
- GYÁNI G. (1995): Bevezető. In: GYÁNI G. szerk.: *A modern város történeti dilemmái*. Csokonai História Könyvek, Debrecen. pp. I-IV.
- GYÁNI G. (1999) *Az utca és a szalon. A társadalmi térhasználat Budapesten, 1870-1940*. Budapest, Új Mandátum Kiadó.
- HABERMAS, J. (1980): *Legitimation crisis*. Heineman Educational Books, London.
- HALL, T. (1998): *Urban geography*. Routledge, London, p. 179.
- HALL, P. (1992): *Urban and Regional Planning*. Routledge, New York-London.
- HANKISS E.-MANCHIN GY. 1976. Szempontok az élet „minőségének” szociológiai vizsgálatához. *Valóság* 6. pp. 20-34.
- HARLOE, M. (1981): New perspectives in urban and regional research: progress and problems. In: HARLOE, M. ed.: *New perspectives in urban change and conflict*. Heinemann Educational Books, London. pp. 1-26.
- HARVEY, D. (1973): *Social justice and the city*. Arnold, London.
- HARVEY, D. (1985): *The urbanization of capital*. Blackwell, Oxford.
- HARVEY, D. (1989): *The condition of postmodernity*. Blackwell, Oxford
- HAVASRÉTI J. (2005): Urbánus műfajok Hazai Attila, Tandori Dezső, Kömlődi Ferenc regényeiben. Szélgjegyzetek a nagyvárosi kultúra irodalmi megjelenítéséhez. In: N. KOVÁCS T.- BÖHM G.-MESTER T. szerk.: *Terek és szövegek. Újabb perspektívák a városkutatásban*. Kijárat Kiadó, Budapest. pp. 181-197.
- HAVASRÉTI J.-NIEDERMÜLLER P. (2005): Várospolitikai és városkutatás. *Jelenkor* 9. pp. 880-888.
- HECHTER, M. (1987): *Principles of group solidarity*. Berkeley University Press, Berkeley.
- HEGEDŰS G. (2006): A választási aktivitás és az életminőség területi különbségeinek összefüggései Szegeden. In: *Tavaszi Szél 2006 Konferencia*. Doktoranduszok Országos Szövetsége, Kaposvár.
- HEGEDŰS G. (2007a): Szeged lakóparkjainak általános jellemzői. In: KOVÁCS CS.-PÁL V. szerk.: *A társadalmi földrajz világa*. SZTE TTK Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged.
- HEGEDŰS G. (2007b): The review of the effects of the gated communities caused on the space use of their area and surroundings. In: KOVÁCS CS. szerk.: *A falvaktól a kibertérig*. SZTE TTK Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged. pp. 207-218.
- HERSHBERG, T.-GREENBERG, S.W.-BURSTEIN, A.N.-ERICKSEN, E.P.-YANCEY, W.L. (1995): Három város története: feketék, bevándorlók és lehetőségeik Philadelphiában

- 1850 között, 1930-ban, 1970-ben. In: GYÁNI G. szerk.: *A modern város történeti dilemmái*. Csokonai História Könyvek, Debrecen. pp. 87-108.
- HOLLOWAY, S.L. (2005) Articulating otherness? White rural residents talk about gypsy-travellers. *Transactions of the Institute of British Geographers NS 30*. pp. 351-367.
- HOMANS, G. (1958): Social behavior as exchange. *American Journal of Sociology* 65. pp. 597-606.
- HUACO, G.A. (1997): A Davis-Moore-féle rétegződéelmélet logikai elemzése. In: ANGELUSZ R. szerk.: *A társadalmi rétegződés komponensei*. Új Mandátum Kiadó, Budapest. pp. 24-30.
- HUBBARD, P. (1998): Community action and the displacement of street prostitution: Evidence from British cities. *Geoforum Vol 29. No 3*. pp. 269-286.
- HUBBARD, P. (2004): Cleansing the Metropolis: Sex Work and the Politics of Zero Tolerance. *Urban Studies*, Vol 41, No. 9. pp. 1687-1702.
- JAKOBI Á. – KISS J.P. (2003): A lakossági jövedelmek kistérségi becslése. In: NEMES NAGY J. szerk.: *Kistérségi mozaik*. Regionális tudományi tanulmányok 8. ELTE Regionális Földrajzi Tanszék – MTA-ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport, Bp. pp. 55-86.
- JELENSZKYNÉ FÁBIÁN I. (2001): Nemek és a földrajzi tudás - avagy „Kolumbusz nem volt nő, hogy hibáztatható lett volna az eltévedésért”. In: *I. Magyar Földrajzi Konferencia*, Szeged p. 3.
- JOHNSTON, R.J. (2000): Cycle of poverty. In: JOHNSTON, R.J. – GREGORY, D. – PRATT, G. – WATTS, M. eds.: *The dictionary of Human Geography (fourth edition)*. Blackwell, London. pp. 147-148.
- JOHNSTON, R. (2003): Geography and the social science tradition. In: HOLLOWAY, S.L. – RICE, S.P. – VALENTINE, G. eds: *Key concepts in geography*. SAGE Publications, London. pp. 51-72.
- JOHNSTON, R.J. (2000): Radical geography. In: JOHNSTON, R.J. – GREGORY, D. – PRATT, G. – WATTS, M. eds.: *The dictionary of Human Geography (fourth edition)*. Blackwell, London. pp. 670-671.
- KASARDA, J.D. (2000): Urban underclass. In: Borgata E.F. – Montgomery R.J.V. eds: *Encyclopedia of Sociology Vol. 5*. Macmillan, New York. pp. 3198-3200.
- KATZ, C. (2001): Hiding the target. In: MINCA, C. ed.: *Postmodern geography. Theory and praxis*. Blackwell Publishers, Oxford.
- KATZ, C. (2003): Social formations: thinking about society, identity, power and resistance. In: HOLLOWAY, S.L.-RICE, S.P.-VALENTINE, G. eds: *Key concepts in geography*. SAGE Publications, London. pp. 249-266.
- KEARNS, G.-LEE, W.R.-ROGERS, J. (1995): A politikai és gazdasági tényezők kölcsönhatása a városi közügy fejlődésében. In: GYÁNI G. szerk.: *A modern város történeti dilemmái*. Csokonai História Könyvek, Debrecen. pp. 127-157.
- KEARNS, R. – MOON, G. 2002: From medical to health geography: novelty, place and theory after a decade of change. *Progress in Human Geography* 26./5. pp. 605-625.
- KEMÉNY I. (1972): A magyar munkásosztály rétegződése. *Szociológia* 1. pp. 36-48.
- KEMÉNY I.-JANKY B.-LENGYEL G. (2004): *A magyarországi cigányság: 1971-2003*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- KISS J.-BAJMÓCY P. (1996): Egyetemi hallgatók mentális térképei. *Tér és Társadalom* 2-3. pp. 55-68.
- KLENIEWSKI, N. (2005): Introduction: contemporary issues in urban sociology. In: KLENIEWSKI, N. ed.: *Cities and society*. Blackwell Publishing, Oxford. pp. 1-14.
- KNOX, P.-PICH, S. (2006): *Urban social geography*. Prentice Hall, Harlow.
- KOLOSÍ T. (1987): *Tagolt társadalom*. Gondolat Kiadó, Budapest.

- KOPASZ M. (2004): Lakóhelyi szegregáció és társadalmi feszültségek a magyarországi településeken. In: KOLOSI T.-TÓTH I.GY.-VUKOVICS GY. szerk: *Társadalmi riport 2004*. TÁRKI, Budapest.
- KOVÁCH I. (2002): A posztszocializmus vége. Előszó. In: *Hatalom és társadalmi változás. A posztszocializmus vége*. Napvilág Kiadó, Budapest. pp. 7-24.
- KOVÁCS A. (2006): A családi kapcsolatok hatása a szubjektív életminőségre. In: UTASI Á. szerk.: *A szubjektív életminőség forrásai*. MTA PTI, Budapest. pp. 157-168.
- KOVÁCS Z. (1998): Ghettoization or gentrification? Post-socialist scenarios for Budapest. *Netherlands Journal of Housing and the Built Environment* Vol. 13. No. 1. pp. 63-81.
- KOVÁCS Z. (2002): *Népesség- és településföldrajz*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- KOVÁCS Z. (2006): Social and economic transformation of historical districts in Budapest. In: ENYEDI, GY-KOVÁCS Z. eds: *Social changes and social sustainability in historical urban centres. The case of Central Europe*. Centre for Regional Studies of Hungarian Academy of Sciences, Pécs. pp. 39-64.
- KOVÁCS, Z. – ENYEDI, GY. (2006): Social sustainability of historical city centres in Central Europe – an introduction. In: ENYEDI, GY-KOVÁCS Z. eds: *Social changes and social sustainability in historical urban centres. The case of Central Europe*. Centre for Regional Studies of Hungarian Academy of Sciences, Pécs. pp. 11.-38.
- KOVÁCS Z.-SZIRMAI V. (2006): Városrehabilitációs beavatkozások és a térbeli társadalmi kirekesztés: A társadalmilag fenntartható városfejlődés budapesti lehetőségei. *Tér és Társadalom* 1. pp. 1-20.
- KRAJKÓ GY. (1990): A város fejlődésének főbb sajátosságai, funkcióinak változó szerepe. In: MÉSZÁROS R. szerk: *Az urbanizáció térbeli folyamatai Szegeden*. pp. 26-34.
- KRAJKÓ GY.-PÉNZES I.-TÓTH J.(1970): A szegedi agglomeráció népességalakulásának néhány kérdése. *Földrajzi Közlemények* 1. pp. 129-146.
- KRAJKÓ GY.-PÉNZES I.-TÓTH J.-ABONYINÉ PALOTÁS J. (2004): A szegedi agglomeráció fejlődése az 1960-as években. In: MÉSZÁROS R. szerk.: *Szeged társadalomföldrajzi szempontból*. SZTE Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék. pp. 9-20.
- KRÉMER B. (2002): Három kérdés, 10+1 tétel – a szegénységről és a globalizációról. *Szociológiai Szemle* 4. pp. 190-202.
- KRÉMER B. (2003): *Uniós politikák és nemzeti akciótervek a szegénység és a társadalmi kirekesztettség elleni küzdelemre*. Miniszterelnöki Hivatal Stratégiai Elemző Központ, Budapest.
- LADÁNYI J.-SZELÉNYI I. (1998): Class, Ethnicity and Urban Restructuring in Postcommunist Hungary. In: ENYEDI GY. ed.: *Social change and urban restructuring in Central Europe*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- LADÁNYI J.-SZELÉNYI I. (2004): A kirekesztettség változó formái. Napvilág Kiadó, Budapest.
- LEFEBVRE, H. (1991): *The production of space*. Basil Blackwell, Oxford.
- LEFEBVRE, H. (1996): *Writings on cities*. Blackwell, Oxford.
- LENGYEL I. (2000): A regionális versenyképesség tényezői, különös tekintettel a Dél-Alföldre. In: FARKAS B. – LENGYEL I. szerk.: *Versenyképesség – regionális versenyképesség*. JATEPress Szeged. pp. 39-57.
- LENGYEL I. – RECHNITZER J. (2000): A városok versenyképességéről. In: *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*. MTA RRT, Pécs. pp. 130-152.
- LE PLAY, F. (1993): Az európai dolgozók. In: HUSZÁR T.-SOMLAI P. szerk.: *Szociológiai történelmi szöveggyűjtemény*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. pp. 47-70.
- LETENYEI L. (2004): *Településkutatás*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.

- LETTRICH E. (1973): Kecskemét, legnagyobb tanyás városunk. *Földrajzi Közlemények* 1. pp. 1-18.
- LITVA, A. – EYLES, J. (1995): Coming out: exposing social theory in medical geography. *Health & Place* 1. pp. 5-14.
- LLOYD, R.-CLARK, T.N. (2000): *The city as an entertainment machine*. Research Report #454 Annual meeting of the American Sociological Association. p. 17.
- LOCKWOOD, D. (1964): Social integration and social integration. In: ZOLLSCHAN, G.K.-HIRSCH, W. eds.: *Explorations in social change*. Routledge, London. pp. 244-258.
- LOGAN J.R. – MOLOTOCH H.L. (1999): The city as a growth machine. In: FAINSTEIN S. – CAMPBELL S eds.: *Readings in urban theory*. Blackwell Publishers, Oxford. pp: 291-337.
- LOWE, S. (1986): *Urban social movements: the city after Castells*. Macmillan, New York.
- LUHMANN, N. (2006): *Bevezetés a rendszerelméletbe*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- LUKÁCS T. (2006): *A népesség területi különbségei Szegeden*. Tudományos Diákköri Dolgozat. SZTE Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged.
- LUKOVICH T. (2001): *A posztmodern kor városépítészetének kihívásai*. Pallas Stúdió, Budapest.
- MAJOR K.-NEMES NAGY J. (1999) Területi jövedelemegyenlőtlenségek a kilencvenes években *Statistikai Szemle* 5. pp. 397-421.
- MÁTÉ Zs. (2000): Szeged középkori szociátopográfiaja. *Falu Város Régió* 6. pp. 11-16.
- MARCUSE, H. (1990): *Az egydimenziós ember*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- MARYANSKI, A.-TURNER, J.H. (2000): Functionalism and structuralism. In: BORGATTA, F.B.-MONTGOMERY, R.J.V. eds.: *Encyclopedia of sociology. Vol 2*. Macmillan Reference USA, New York. pp. 1029-1037.
- MARX, K. (1986): *A tőke*. I-III. kötet. Kossuth Kiadó, Budapest.
- MARX, K.-ENGELS, F. (1974): *A német ideológia*. Magyar Helikon, Budapest.
- MARX, K.-ENGELS, F. (1998): *Kommunista kiáltvány*. Scolar, Budapest.
- MEAD, G.H. (1973): *A pszichikum, az én és a társadalom szociálbehaviorista szempontból*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- MEAD, L.M. (1988): The hidden jobs debate. *Public Interest* 2. 40-59. p.
- MEHAN, H.-WOOD, H. (1984): A társadalomtudomány etnometodológiai bírálata. In: HERNÁDI M. szerk: *Fenomenológia a társadalomtudományban*. Gondolat Kiadó, Budapest. pp. 483-509.
- MENDÖL T. (1967): Néhány szempont a hazai településhálózat vizsgálata, településeink osztályozása és elhatárolása kérdéseiben. *Földrajzi Értesítő* 1. pp. 107-118.
- MENDÖL T. (2000): *Város a Kárpát-medencében*. Nagyszénás Község Önkormányzata, Nagyszénás.
- MERTON, R.K. (1980): *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- MÉSZÁROS R. (1994): *A település térbelisége*, JATEpress, Szeged.
- MÉSZÁROS R. (1998): Városfejlődési dilemmák Szegeden, történelmi háttérrel. In: *Tér és Társadalom* 1–2. pp. 127–137.
- MÉSZÁROS R. (2000): *A társadalomföldrajz gondolatvilága*. SZTE Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged.
- MITCHELL, D. (2001): Postmodern geographical praxis? In: MINCA, C. ed.: *Postmodern geography. Theory and praxis*. Blackwell Publishers, Oxford.
- MOLNÁR B. (2006): A magyarországi kis- és középvárosok globalizációs típusai. *Tér és Társadalom* 4. pp. 67-84.

- MOREL, J. – BAUER, E. – MELEGHY T. – NIEDENZU, H.-J. – PREGLAU, M. – STAUBMANN, H. (2004): *Szociológiai elmélet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- MORIN, K. M. (2003): Landscape and environment: representing and interpreting the world. In: HOLLOWAY, S.L. – RICE, S.P. – VALENTINE, G. eds: *Key concepts in geography*. Sage Publications, London. pp. 319-334.
- MURRAY, C.A. (1984): *Losing ground: American social policy, 1950-1980*. Basic Books, New York.
- NAGY E. (2001): Winners and losers in the transformation of city center retailing in East Central Europe. *European Urban and Regional studies* 8 (4). pp. 340-348.
- NAGY E. (2005a): Retail Restructuring and Emerging Spatial Patterns of Consumption: New Aspects of Development Disparities in Hungary. In: BARTA GY.-G. FEKETE É.-KUKORELLI SZÖRÉNYINÉ I.-TIMÁR J. eds.: *Hungarian spaces and Places: Patterns of Transition*. MTA RKK: Pécs pp. 161–182.
- NAGY E. (2005b): A városi térhasználat átalakulásának néhány sajátossága a kereskedelmi fejlesztések erőterében. In: NAGY E.-NAGY G. szerk.: *Az Európai Unió bővítésének kihívásai – régiók a keleti periferián*. A II: Alföld Kongresszus zárókötetete. MTA RKK ATI Békéscsaba pp. 365–370.
- NAGY E.-NAGY G. (2002): Konfliktusok és integráló elemek Szeged fejlődésében. *Comitatus XII* (3). 38–53.o
- NAGY E.-NAGY G.-KISS J.P (2003): Szeged: kihasználatlan tartalékok és részsikerek. In: TIMÁR J.-VELKEY G. szerk: *Várossiker alföldi nézőpontból*. MTA RKK ATI, Békéscsaba-Budapest. pp. 120-162.
- NEMES NAGY J. (1990) Hol terem a jó adófizető? (A személyi jövedelemadó térszerkezete) *Gazdasági Fórum* 1. pp. 85-94.
- NEMES NAGY J. (1995): A gazdasági egészség földrajzi képe Magyarországon. In: *Földrajztanítás* 3-4. pp. 4-11
- NEMES NAGY J. (1999) Hol laknak a gazdagok? In: TÉSITS R. - TÓTH J. szerk. *A társadalmi minimumtól a jólétig*. JPTE University Press, Pécs, pp. 11-21.
- NEMES NAGY J. (2005): Összetett jelenségek, osztályozás, regionalizálás. In: NEMES NAGY J. szerk.: *Regionális elemzési módszerek*. ELTE Regionális Földrajzi Tanszék – MTA-ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport, Budapest. pp. 169-186.
- NEUMANN L. (2006): Az érdekérvényesítés intézményeinek működése. In: KOVÁCH I. szerk.: *Társadalmi metszetek*. Napvilág Kiadó, Budapest. pp. 405-428.
- NÉMEDI D. (1999): Empirikus társadalomkutatás a tizenkilencedik század végéig. In: FELKAI G. szerk: *A szociológia kialakulása*. Új Mandátum Kiadó, Budapest pp. 429-454.
- NÉMEDI D. (2005): *Klasszikus szociológia 1890-1945*. Napvilág Kiadó, Budapest
- NÉMETH N. (2005): Területi megoszlások eltérését mutató indexek. In: NEMES NAGY J. szerk.: *Regionális elemzési módszerek*. ELTE Regionális Földrajzi Tanszék – MTA-ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport, Budapest. pp. 111-117.
- NIEDENZU, H.-J. (2004): A materialista társadalomelmélet – Karl Marx. In: MOREL, J. – BAUER, E. – MELEGHY T. – NIEDENZU, H.-J. – PREGLAU, M. – STAUBMANN, H.: *Szociológiai elmélet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- ORUM, A.M. (1995): *City-building in America*. Westview Press, Boulder.
- ORUM, A.M. – CHEN, XIANGMING (2003): *The world of cities. Places in comparative and historical perspective*. Blackwell Publishing, Oxford.
- PAINTER, J. (2000): Critical human geography. In: JOHNSTON, R.J. – GREGORY, D. – PRATT, G. – WATTS, M. eds.: *The dictionary of Human Geography (fourth edition)*. Blackwell, London. pp. 126-128.

- PÁL L. (1984): Kísérlet a „helyi társadalom” dimenzióinak megragadására. In: *Valóság* 3-4. pp. 85-97.
- PÁL V. (1996): Határmenti kistelepülések egészségföldrajzi folyamatainak elemzési lehetőségei a makói kistérség példáján. In: PÁL Á.-SZÓNOKYNÉ ANCSIN G. szerk.: *Határon innen - határon túl*. JATE-JGYTF Szeged. pp. 207-216.
- PÁL V. (1999): Egészségföldrajz. In: TÓTH J. – VUICS T. szerk.: *Általános társadalomföldrajz I*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs. Pp. 345–385.
- PÁL V. (2004): A településfejlesztés egészségügyi vonatkozásai. In: CSAPÓ T. - KOCSIS ZS. - LENER T. szerk.: *A településföldrajz helyzete és főbb kutatási irányai az ezredfordulón*. pp. 269-280.
- PÁL V. (2005): Fogalmi kérdések, történeti csomópontok, kutatási irányzatok az egészségföldrajzban. *Földrajzi Értesítő* 3-4. pp. 435-454.
- PÁL V. (2006): *Az egészségföldrajz a magyar társadalomföldrajzban: elméleti megközelítés és esettanulmányok*. Doktori (PhD) értekezés. Földtudományok Doktori Iskola, Pécs.
- PÁL V.-TÓTH J. (2007): *Egészségföldrajz*. Lomart Kiadó, Pécs-Gyula.
- PARSONS, T. (1985): *Válogatás Talcott Parsons cselekvéseméleti írásaiból*. Művelődési Minisztérium, Marxizmus-Leninizmus Oktatási Főosztálya, Budapest.
- PEACH, C. (2006): Islam, ethnicity and South Asian religions in the London 2001 census. *Transactions of the Institute of British Geographers NS* 31. pp. 353-370.
- PECK, J.-TICKELL, A. (2002): Neoliberalizing spaces. In: BRENNER, N.-THEODORE N. EDS.: *Spaces of neoliberalism*. Blackwell Publishers, Oxford. pp. 33-57.
- PEET, R. (2006): *Modern geographical thought*. Blackwell Publishing, Oxford.
- PINDER, D. (2005): Arts of urban exploration. *Cultural geographies* 12. pp. 383-411.
- POKOL B. (1987): A funkcionális rendszerelmélet kibomlása. Talcott Parsons és Niklas Luhmann társadalomelméletének kategóriáiról. In: CSEPELI GY.-PAPP ZS.-POKOL B.: *Modern polgári társadalomelméletek*. Gondolat Kiadó, Budapest. Pp. 153-324.
- POKOL B. (1999): *Szociológiaelmélet*. Rejtjel Kiadó Budapest.
- POKOL B. (2003): A politika logikája Niklas Luhmann és Carl Schmitt megközelítésében. *Világosság* 7-8. pp 57-65.
- POMÁZI I. (1989) Miért beteg a magyar társadalomföldrajz? *Tér és Társadalom*. 2. pp. 86–91.
- PURCELL, M. (2002): Excavating Lefebvre: The right to the city and its urban politics of the inhabitant. *Geojournal* 58. pp. 99-108.
- RÁCZ J. (1996): Semmittevés - Lakótelep és szegénynegyed-mentalitás. *Szociológiai Szemle* 2. pp.81-93.
- RUDAS T. (2006): *Közüvéleménykutatás*. Corvina Kiadó, Budapest.
- RUNCIMAN, W.G. (1966): *Relative Deprivation and Social Justice: A Study of Attitudes to Social Inequality in Twentieth-Century England*. University of California Press, Berkeley.
- SANDERSON, S.K. 2007): Conflict theory. In: RITZER, G. ed: *The Blackwell encyclopedia of sociology*. Blackwell Publishing, Oxford. pp. 662-664.
- SASSEN, S. (2005): Overview of global cities. In: KLENIEWSKI, N. ed.: *Cities and society*. Blackwell Publishing, Oxford. pp.83-90.
- SCHAEFER, R.T. – LAMM, R.P. (1995): *Sociology*. McGraw-Hill, New York.
- SCOTT, J.-MARSHALL, G. (2005): *Oxford dictionary of Sociology*. Oxford University Press, Oxford.
- SHIELDS, R. (2004): Henri Lefebvre. In: HUBBARD, P.-KITCHIN, R.-VALENTINE, G. eds: *Key thinkers on space and place*. SAGE Publications, London. pp. 208-213.

- SIMMEL, G. (1973): *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- SMITH, N. (1996): *The new urban frontier*. Routledge, London.
- SMITH, N. (1999): Gentrification, the frontier, and the restructuring of urban space. In: FAINSTEIN S. – CAMPBELL S EDS.: *Readings in urban theory*. Blackwell Publishers, Oxford. pp.338-358.
- SMITH, N. (2000): Marxist geography. In: JOHNSTON, R.J. – GREGORY, D. – PRATT, G. – WATTS, M. eds.: *The dictionary of Human Geography (fourth edition)*. Blackwell, London. pp. 485-492.
- SMITH N. (2001): Rescaling politics: geography, globalism and the new urbainsm In: MINCA, C. ed.: *Postmodern geography. Theory and praxis*. Blackwell Publishers, Oxford. pp. 147-168.
- SMITH, N. (2003): Jelszavak és könyörtelen kritika: marxizmus és nemzetközi kritikai geográfia. *Tér és Társadalom* 2. pp. pp 37-51.
- SMITH, S.J. (1996): Society, space and citizenship: Human geography for the „new times”? In: HAMNETT, C. ed.: *Social geography*. Arnold Publishers, London.
- SOJA, E.W. (1989): *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory*. Verso Press, London.
- SOJA, E.W. (2000): *Postmetropolis: Critical Studies of Cities and Regions*. Blackwell Publishers, Oxford.
- SOJA, E.W. (2001): Afterword. In: MINCA, C. ed.: *Postmodern geography. Theory and praxis*. Blackwell Publishers, Oxford. pp. 282-294.
- SOÓKI-TÓTH G. (2005): Városrehabilitáció az Európai Unióban. In. EGEDY T. szerk.: *Városrehabilitáció és társadalom*. MTA FKI, Budapest. pp. 63-75.
- SORKIN, M (1999): See you in Disneyland. In: FAINSTEIN S. – CAMPBELL S eds.: *Readings in urban theory*. Blackwell Publishers, Oxford. pp. 392-413.
- SPEAK, S.-TIPPLE, G. (2006): Perceptions, Persecution and Pity: The Limitations of Interventions for Homelessness in Developing Countries. *International Journal of Urban and Regional Research*, Vol 30.1. pp. 172-188.
- STAUBMANN, H. (2004): Cselekvéseméleti rendszerelmélet – Talcott Parsons. In: MOREL, J. et al.: *Szociológiaelmélet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- SUSSER, I. (2002): Manuel Castells – Conceptualizing the city in the Information Age. In: SUSSER, I. ed.: *The Castells reader on cities and social theory*. Wiley-Blackwell, Oxford. pp. 1-12.
- SUTCLIFFE, A. (1995): A környezet ellenőrzése és terezése az európai fővárosokban 1850-1914 között: London, Párizs és Berlin. In: GYÁNI G. szerk.: *A modern város történeti dilemmái*. Csokonai História Könyvek, Debrecen. pp.109-126.
- SZALAI E. (2001): *Gazdasági elit és társadalom*. Aula Kiadó, Budapest.
- SZALAI E. (2004): *Az első válaszkísérlet*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- SZALAI E. (2006a): Tőke-munka viszony és hatalmi szerkezet a magyarországi újkapitalizmusban. In: KOVÁCH I. szerk.: *Társadalmi metszetek*. Napvilág Kiadó, Budapest. pp. 349-374.
- SZALAI E. (2006b): *Az újkapitalizmus és ami utána jöhet...* Új Mandátum Kiadó, Budapest.
- SZALAI J. (2002): A társadalmi kirekesztődés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországon. *Szociológiai Szemle* 4. pp. 34-50.
- SZELÉNYI I. (1990a): *Városi társadalmi különbségek*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SZELÉNYI I. (1990b): Társadalmi egyenlőtlenségek az államszocialista redistributív gazdaságokban. In: SZELÉNYI I. szerk.: *Új osztály, állam, politika*. Európa Kiadó, Budapest, pp. 165-202.

- SZELÉNYI I (2001): Szegénység, etnicitás, és a szegénység „feminizációja” az átmeneti társadalmakban - bevezetés. In: *Szociológiai Szemle* 4. 5-12
- SZÉKELY M.-BARNA I. (2002): *Túlélőkészlet az SPSS-hez*. Typotex Kiadó, Budapest.
- SZIJÁRTÓ Zs. (2004): Színpad és kulissza: a városi nyilvánosság átstrukturálódása. *Magyar Tudomány* 10. pp. 1164-1172.
- SZIRMAI V. (1996): Közép-európai új városok az átmenetben. *Szociológiai Szemle*. 3-4. pp. 181-203.
- SZIRMAI V. (2004): Globalizáció és a nagyvárosi tér társadalmi szerkezete. *Szociológiai Szemle* 4. pp. 3-24.
- SZIRMAI V. (2006): Socially sustainable urban development in the historic urban centres of East Central Europe. In: ENYEDI, GY-KOVÁCS Z. eds: *Social changes and social sustainability in historical urban centres. The case of Central Europe*. Centre for Regional Studies of Hungarian Academy of Sciences, Pécs. pp. 20-38.
- TIMÁR J. (1993): A nők tanulmányozása a földrajzban, avagy: van-e létjogosultsága a feminista geográfiának Magyarországon? *Tér és Társadalom* 1-2. pp. 1-18.
- TIMÁR J. (1998): Feminista földrajz. In: TÓTH J.-VUICS T. szerk.: *Általános társadalomföldrajz I.*, Budapest – Pécs: Dialog Campus. pp.: 266–283.
- TIMÁR J. (1999): Elméleti kérdések a szuburbanizációról. *Földrajzi Értesítő* 1-2. pp. 7-32.
- TIMÁR J. (2001a): Mégis, kinek az érdeke? – szuburbanizáció a kapitalizálódó Magyarországon. In: *I. Magyar Földrajzi Konferencia*. Szeged p. 10
- TIMÁR J. (2001b): A modern társadalomföldrajz szemlélete és módszerei. In: NEMES NAGY J. szerk.: *Geográfia az ezredfordulón*. ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, Budapest, pp. 49-60.
- TIMÁR J. (2002): Gondolatok a városi épített környezet társadalomföldrajzi kutatásának magyarországi lehetőségeiről. In: ABONYINÉ P.J.-BECSEI J.-KOVÁCS Cs. szerk.: *A magyar társadalomföldrajzi kutatás gondolatvilága*. SZTE Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged. pp. 257-267.
- TIMÁR J. (2003a): Szerkesztői előszó. *Tér és Társadalom* 2. pp. 1-3.
- TIMÁR J. (2003b): Problémák és perspektívák: „mi a teendő” a kialakulóban lévő kritikai geográfia számára Magyarországon? *Tér és Társadalom* 2. pp. 53-65.
- TIMÁR J. (2004): Kérdések az alkalmazott társadalom-földrajzi kutatások etikájáról. *A II. Magyar Földrajzi Konferencia Tanulmányai – CD Kiadvány*. p. 10.
- TIMÁR J. (2007): Közeledés vagy távolodás? A magyarországi geográfia néhány új trendje „nyugat-európai” összevetésben. In: KOVÁCS Cs.-PÁL V. szerk. *A társadalmi földrajz világa*. SZTE Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék. Szeged. pp. 483-491.
- TIMÁR J. – NAGY E. (2007): A középvárosi dzsentifikáció társadalmi hatásai a poszt szocialista Magyarországon. In: ENYEDI GY szerk.: *A történelmi városközpontok átalakulásának társadalmi hatásai*. MTA Társadalomkutató központ, Budapest. pp. 293-319.
- TÓTH J. (1990): Előszó. In: FRISNYÁK S. szerk.: *Általános gazdaságföldrajz*. Tankönyvkiadó, Budapest, pp. 5-8.
- TOWNSEND, P. (1987): Deprivation. *Journal of Social Policy* Vol. 16. part 2. pp. 125-146.
- TUMIN, M.M. (1997): A rétegződés néhány elve: Kritikai elemzés. In: ANGELUSZ R. szerk.: *A társadalmi rétegződés komponensei*. Új Mandátum Kiadó, Budapest. pp. 49-62.
- TRUDEAU, D. (2006): Politics of belonging in the construction of landscapes: place-making, boundary-drawing and exclusion. *Cultural geographies* 13. pp. 421-443.
- UTASI Á. (2002): *A bizalom hálója*. Új Mandátum kiadó, Budapest.

- UTASI Á. (2006): A minőségi élet feltételei és forrásai. In: UTASI Á. szerk.: *A szubjektív életminőség forrásai*. MTA PTI, Budapest. pp. 13-50.
- UZZOLI A. (2001): Társadalmi konfliktusok bizonyítása az egészségföldrajz eredményeinek felhasználásával. In: *I Magyar Földrajzi Konferencia*. SZTE TTK Természeti Földrajzi Tanszék, Szeged. p. 10.
- VARGA A. (2006): A diplomások munkával való elégedettségének néhány kérdéséről. In: UTASI Á. szerk.: *A szubjektív életminőség forrásai*. MTA PTI, Budapest. pp. 75-96.
- VÁRINÉ SZILÁGYI I. (1994): G. H. Mead eredeti szerepfogalma és későbbi változásai. *Szociológiai Szemle* 4. pp. 3-20.
- WALKS, R.A. (2006): Aestheticization and the cultural contradictions of neoliberal (sub)urbanism. *Cultural geographies* 13. pp. 466-475.
- WEBER, M. (1979): *Gazdaságtörténet*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- WEBER, M. (1982) *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- WEBER, M. (1987): *Gazdaság és társadalom I. A megértő szociológia alapvonalai*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest.
- WECLAWOWICZ, G. (1998): Social polarisation in postsocialist cities: Budapest, Prague and Warsaw. In: ENYEDI GY. ed.: *Social change and urban restructuring in Central Europe*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- WHELAN, C.T.-LAYTE, R.-MAÎTRE, B. (2005): Social exclusion and multiple deprivation. In: WHELAN, C.T. ed: *EU research on social sciences and humanities*. pp. 199-205.
- WILSON, W.J. (1996): *When work disappears: The world of the new urban poor*. Knopf, New York.
- WOLCH, J.R.-RAHIMIAN, A.-KOEGL, P. (1993): Daily and periodic mobility patterns of the urban homeless. *Professional Geographer* 45(2). pp. 159-169.
- ZUKIN, S. (2005): Gentrification, cousin and the critical infrastructure: power and centrality downtown. In: KLENIEWSKI, N. ed.: *Cities and society*. Blackwell Publishing, Oxford. pp. 183-194.

Felhasznált források

Szeged MJV Közgyűlés 57/1999. (XII.23.) Kgy 2005. II. 25-én módosított rendelete a közterület-használat rendjéről 21. § 4.

„Hatástalan maradt a szegedi koldusrendelet.” *Délmagyarország*, 2007. szeptember 11.

„Ismét koldusáradat a szegedi belvárosban.” *Délmagyarország*, 2007. május 5.

„Kósa kitiltotta a négereket Debrecen főteréről” - internetes forrás, elérhetőség:

<http://index.hu/politika/belfold/debrecen0328/>

„Maffiakézben a koldusok bevétele.” *Délmagyarország*, 2005. október 5.

A nagyvárosok belső tagozódása. Szeged. KSH Csongrád megyei Igazgatósága, Szeged, 2003

European Spatial Development Perspective – Towards a balanced and sustainable development of the territory of the European Union. European Commission, Luxembourg, 1999

Portfolio of overarching indicators and streamlined social inclusion, pensions, and health portfolios. European Commission, Brussels, 2006

Szeged MJV Közgyűlés 57/1999. (XII.23.) Kgy 2005. II. 25-én módosított rendelete a közterület-használat rendjéről 21. § 4.

The english indices of deprivation 2004: summary (revised). Office of the Deputy Prime Minister, London, 2004

Köszönetnyilvánítás

A dolgozat nem készülhetett volna el azok nélkül, akik segítettek munkámat. Szeretnék köszönetet mondani témavezetőmnek, Dr. Becsei József Professzor Úrnak segítségéért és az irányomban tanúsított türelméért és bizalmáért. Nem csak témavezetőmként, hanem egykori tanszékvezetőmként is köszönet illeti, hiszen rendkívül sokat jelentett számomra a támogatása, különösen oktatói és kutatói pályám első éveiben.

Köszönet illeti az SZTE Szociológia Tanszékének munkatársait, elsősorban Dr. Feleky Gábor Tanszékvezető Urat, aki rendelkezésemre bocsátotta a Szeged felmérések adatait, ezzel lehetővé tette, hogy a dolgozat esettanulmányai megalapozottabbak legyenek. Lencsés Gyula tanácsai rendkívül hasznosak voltak a dolgozat matematikai-statisztikai részeinek elkészítésekor.

Dr. Mészáros Rezső Akadémikus Úr gyakori beszélgetéseink során észrevételeivel erősen formálta a szemléletem, tanszékvezetőmként pedig minden segítséget megadott kutatómunkámhoz.

Dr. Timár Judit ismertetett meg a „nyugati” társadalomföldrajz irányzataival, és mindig örömmel segített eligazodnom a különféle megközelítések és fogalmak között.

Dr. Kovács Zoltán Professzor Úr lényegre törő észrevételeivel, javaslataival segített formába önteni a dolgozatot. Emellett tanszékvezetőmként a messzemenőig támogatta kutatómunkámat.

Köszönöm azoknak a segítségét, akik munkájukkal hozzájárultak az esettanulmányok elkészültéhez. Budai Barbarával együtt végeztük a mentális térképes esettanulmányt megalapozó felmérést, míg Tóth Péterrel a térbeli kirekesztés vizsgálata során dolgoztunk együtt.

Dr. Pál Viktor kollegámnak mind szakmailag, mind emberileg rengeteget köszönhetek. Rengeteg hasznos észrevétele volt a témámmal és a dolgozattal kapcsolatban, és bármikor fordulhattam hozzá, ha kérdéseim, netán kétségeim támadtak a disszertáció készítése közben. Precizitása és logikus gondolkodása segített a dolgozat szerkezetének kialakításában.

Hegedűs Gábor rendszeresen segített a készülő dolgozat anyagának átnézésével, és ötletei, tanácsai mindig megszívlelendőek voltak. Több, a dolgozat témájához kapcsolódó kutatást is együtt folytattunk, és ez ezek során folytatott beszélgetéseink rendkívül inspirálóak voltak.

Mellékletek

I. A telefonos felmérés kérdőíve.....	i
II. A mentális térképes felmérés kérdőíve.....	iii
III. A „Szeged 2007” felmérés kérdőíve.....	v
IV. Ábrák.....	xxii
V. Táblázatok.....	xxxviii